

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

5/1973

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ, ЧИТАЙТЕ ЖУРНАЛ

«ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА»

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

На сторінках журналу читачі знайдуть цікаві й оригінальні дослідження з проблем діалектичного та історичного матеріалізму, теорії наукового комунізму, марксистсько-ленінської естетики та етики, наукового атеїзму, теоретичної та конкретної соціології, філософських питань природознавства, логіки та методології науки, історії філософської та соціологічної думки на Україні. Журнал систематично висвітлює найновіші досягнення марксистської думки, найважливіші здобутки природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне значення, вміщує теоретичні узагальнення практики комуністичного будівництва, піддає аргументованій критиці сучасну буржуазну філософію. У журналі порушуються актуальні дискусійні питання з усіх галузей філософської науки. Враховуючи запити читачів, журнал друкує методичні розробки та пропагандистські матеріали. Наступного року для слухачів теоретичних семінарів системи партійної освіти в журналі буде опубліковано цикл статей з проблем національної політики КПРС та розвитку національних відносин в СРСР.

У журналі систематично публікуються огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, науково-інформаційні та реферативні матеріали, бібліографічні довідки, друкуються рецензії на філософську літературу, вміщуються рекомендації щодо напрямів і завдань філософських досліджень на Україні, висвітлюється філософське життя в республіці, в Радянському Союзі, за рубежом.

Журнал «Філософська думка» розрахований на широке коло читачів: науковців, викладачів і студентів вузів, партійних, радянських і громадських працівників, пропагандистів.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік, обсяг — 12 друкованих аркушів. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листотнощі, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культосвітніх закладах.

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

Зміст

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Г. М. Добров — Соціалістичний досвід з'єднання науки і виробництва . . . 3

- І. М. Попова (Одеса) — Соціологічні проблеми прийняття і здійснення управлінських рішень . . . 14
М. Ф. Тарасенко — Специфіка виробничого освоєння природи . . . 22
С. В. Остапенко (Одеса) — Оцінка і екстраполяція теоретичних систем . . . 33
С. О. Васильєв — Межі осмисленості гіпотези лінгвістичної відносності . . . 40
М. В. Дяченко (Харків) — Наступність як специфічний зв'язок . . . 52

Наукові повідомлення

- І. В. Паславський (Львів) — Проблема універсалій в «Логіці» Й. Кроковського . . . 60
В. І. Паіотто — Соціометричний аналіз відносин у малих групах . . . 66

На допомогу викладачам наукового комунізму

Виникнення і основні етапи розвитку наукового комунізму . . . 75

Критика буржуазної ідеології

- С. Г. Фіногеев — Буржуазний націоналізм на службі антикомунізму . . . 84
Л. Ю. Беренштейн — Реакційна суть філософських догм сіонізму . . . 94
В. О. Суярко — Антикомуністична спрямованість ідеології клерикалізму . . . 103
Т. Г. Косарева — Апологія капіталізму в концепції «постіндустріального суспільства» Д. Белла . . . 113

Проблемні огляди літератури

Соціально-психологічні дослідження в республіці (1970—1972 роки) . . . 121

Рецензії

- О. М. Ковтун — Принцип партійності і природознавство . . . 126
В. Ф. Жмир — Книга про методи соціологічних досліджень . . . 128
М. О. Парнюк — Філософський аналіз проблем фізичного релятивізму . . . 130
С. С. Уткін (Росгов-на-Дону), В. С. Пазенок — Посібник з марксистсько-ленінської етики . . . 132
Л. М. Курчиков (Одеса), О. З. Панкратов — Аналіз філософських питань логіки . . . 134

Наші автори . . . 136

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Г. М. Добров* — Социалистический опыт соединения науки и производства. ♦ *И. М. Попова* (Одесса) — Социологические проблемы принятия и осуществления управленческих решений. *Н. Ф. Тарасенко* — Специфика производственного освоения природы. *С. В. Остапенко* (Одесса) — Оценка и экстраполяция теоретических систем. *С. А. Васильев* — Границы осмысленности гипотезы лингвистической относительности. *М. В. Дьяченко* (Харьков) — Преемственность как специфическая связь. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *И. В. Паславский* (Львов) — Проблема универсалий в «Логике» И. Кроковского. *В. И. Паниотто* — Социометрический анализ отношений в малых группах. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. Возникновение и основные этапы развития научного коммунизма. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *С. Г. Финогеев* — Буржуазный национализм на службе антикоммунизма. *Л. Е. Беренштейн* — Реакционная сущность философских догм сионизма. *В. А. Суярко* — Антикоммунистическая направленность идеологии клерикализма. *Т. Г. Косарева* — Апология капитализма в концепции «постиндустриального общества» Д. Белла. ПРОБЛЕМНЫЕ ОБЗОРЫ ЛИТЕРАТУРЫ. Социально-психологические исследования в республике (1970—1972 годы). РЕЦЕНЗИИ. *А. М. Ковтун* — Принцип партийности и естествознание. *В. Ф. Жмыр* — Книга о методах социологических исследований. *М. А. Парнюк*. — Философский анализ проблем физического релятивизма. *С. С. Уткин* (Ростов-на-Дону), *В. С. Пазенок* — Пособие по марксистско-ленинской этике. *Л. М. Курчиков* (Одесса), *А. З. Панкратов* — Анализ философских вопросов логики.

CONTENTS

PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATION. *G. M. Dobrov* — Socialist Experience of Combining Science and Production. *I. M. Popova* (Odessa) — Sociological Problems of Taking Management Decisions and Their Implementation. *N. F. Tarasenko* — Specificity of Productive Development of Nature. *S. V. Ostapenko* (Odessa) — Estimation and Extrapolation of Theoretical Systems. *S. A. Vasiliev* — Boundaries of Comprehension of Linguistic Relativity Hypothesis. *N. V. Dyachenko* (Kharkov) — Succession as a Specific Connection. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *I. V. Paslavsky* (Lvov) — Problem of the Universals in "Logic" by I. Krokovsky. *V. I. Paniotto* — Sociometric Analysis of Interrelations in Small Groups. AID TO TEACHERS OF SCIENTIFIC COMMUNISM. Appearance and Main Stages in Development of Scientific Communism. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *S. G. Finogeev* — Bourgeois Nationalism in Anti-Communism's Service. *L. E. Berenshtein* — Reaction Essence of Philosophic Dogmas of Zionism. *V. A. Suyarko* — Anti-Communist Direction of Clericalism Ideology. *T. G. Kosareva* — Apology of Capitalism in the Conception of "Post-industrial Society" by D. Bell. PROBLEM REVIEWS OF LITERATURE. Social and Psychological Investigations in the Republic (1970—1972). REVIEWS. *A. M. Kovtun* — The Principle of Party Spirit and Natural Science. *V. F. Zhmyr* — Book on the Methods of Sociological Researches. *M. A. Parnyuk* — Philosophical Analysis of the Problems of Physical Relativism. *S. S. Utkin* (Rostov-on-Don), *V. S. Pazenok* — Handbook on Marxist-Leninist Ethics. *L. N. Kurchikov* (Odessa), *A. Z. Pankratov* — Analysis of Philosophical Problems of Logics.

Соціалістичний досвід з'єднання науки і виробництва

Г. М. ДОБРОВ

У складному й багаторівневому механізмі взаємозв'язку науки і практики, розкриттю якого мають бути присвячені статті нового циклу, розпочатого журналом «Філософська думка», цілком слушно вирізняється як один з перспективних напрямів «аналіз форм теоретичної оптимізації практики в умовах сучасного соціального та науково-технічного прогресу»¹.

Дедалі зростаюча роль науки у всіх сферах суспільного життя є однією з закономірностей розвитку зрілого соціалізму. Втілюючись у новій техніці і технології, наука перетворює структуру і рівень технічної бази виробництва. Реалізуючись у зрослому освітньому і професійному рівні трудящих, наука примножує могутність кадрового складу науково-технічного, економічного й оборонного потенціалу країни. Виявляючись у науково обґрунтованих системах управління, контролю й стимулювання, наука кількаразово примножує ефективність використання матеріальних й інтелектуальних сил соціалістичного суспільства. Л. І. Брежнев у промові на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів, підкреслив: «Сьогодні ми можемо, очевидно, сказати, що наука вже на ділі стала безпосередньою продуктивною силою, причому такою продуктивною силою, значення якої зростає день у день»^{2а}.

У цьому закономірному процесі прискороеного перетворення наукового знання на реально діючі виробничі і соціальні чинники або, інакше кажучи, на суспільну, продуктивну силу, і полягає сутність сучасної науково-технічної революції. Не «екзогенний чинник», що, на думку буржуазних учених, лише доповнює традиційні компоненти продуктивних сил — працю, техніку і капітал, а революційний інструмент перетворення всієї системи пізнавальних і творчих можливостей суспільства — ось що таке сучасна наука.

«Перед нами...— підкреслено в Звітній доповіді, виголошеній Л. І. Брежневим на XXIV з'їзді КПРС,— завдання історичної ваги: органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»².

Органічно властиві соціалізму форми взаємодії науки і виробництва, їх докорінна відмінність від форм капіталістичних зумовлені суспільною власністю на засоби виробництва, характером розподілу

¹ Див.: Розробка проблем взаємозв'язку науки і практики. «Філософська думка», 1973, № 4, стор. 117.

^{2а} Газ. «Радянська Україна» від 27 липня 1973 р.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 65.

суспільних багатств, технічною політикою, що проводиться в масштабі всієї країни. Природно, що і рівень науково-технічного розвитку нашої держави, і актуальні проблеми її економіки, і конкретний досвід, нагромаджений творцями науково-технічного прогресу, справляють істотний вплив на різні форми з'єднання науки і виробництва в нашій країні.

Наука і виробництво можуть із цілковитою підставою розглядатися як ланки єдиної системи сучасних продуктивних сил суспільства. Якими конкретно зв'язками з'єднуються ці ланки? За всієї багатоманітності цих зв'язків, їх можна залічити до трьох основних груп: інформаційні, організаційні, економічні і соціально-психологічні.

Становлення специфічних форм зв'язків і методів регулювання відносин людей, зайнятих науково-технічною діяльністю, сягає глибокої історії. В давнину наука могла вдовольнитися морально-дидактичними формами відносин між «учителем» і «учнями», а техніка — між «майстром» і «підмайстром». Мірою зростання обсягу знань і розвитку спеціалізації праці в сфері науково-технічного прогресу дедалі більшого значення набували взаємні інформаційні зв'язки виробництва, техніки і науки. З розвитком професійних форм науково-технічної праці, збільшенням чисельності колективів і поділом праці в галузі науково-технічної творчості виникла настійна потреба в управлінні організаційними і адміністративно-правовими відносинами. Мірою перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільства, зростання її капіталоемкості і потенціальної ефективності чимдалі важливішими стають завдання управління економічними зв'язками і відносинами науки, техніки і виробництва.

У наш час, коли наука перетворилася на складну, динамічну систему, коли перед нею на весь зріст постає завдання переходу від екстенсивних до інтенсивних форм розвитку, управління науково-технічним прогресом ступило в період системного впливу на всю сукупність зв'язків і відносин, що виникають у процесі досліджень, створення нової техніки і піднесення науково-технічного рівня сучасного виробництва.

Усі ці зв'язки — разом узяті і кожен зокрема — мають яскраво виражений соціальний характер. У будь-якому випадку, коли ми говоримо про інформаційні проблеми, чи організаційні «бар'єри», чи економічні стимули, — ми говоримо про соціально-економічні умови здійснення зв'язків науки з виробництвом.

Слід підкреслити, що саме ці зв'язки об'єднують розрізнені елементи й акти наукової і виробничої діяльності в єдину систему. Радянський і світовий досвід, теоретичні узагальнення наукознавства дають змогу з усією певністю твердити, що успіху в управлінні науково-технічним прогресом можна досягти лише тоді, коли вдається на ділі забезпечити ефективне функціонування всього комплексу зазначених зв'язків. З іншого боку недооцінка якогось з них призводить до гостро відчутних негативних наслідків. Чим повніший комплекс керованих зв'язків і чим дійовіше вони функціонують, тим життєздатніша система і вищий рівень ефективності її роботи. З цього випливає принцип науково обгрунтованого управління системою сучасних продуктивних сил — принцип забезпечення єдності інформаційно-технічних, організаційно-правових і соціально-економічних зв'язків.

Розглянемо деякі конкретні дані, що характеризують специфіку і механізм дії комплексу зв'язків науки і виробництва.

Інформаційні зв'язки науки і виробництва покликані забезпечити більш інтенсивне і швидко зростаюче за масштабами «живлення» практики відомостями про нові можливості прискорення і підвищення ефек-

тивності наукового і технічного прогресу. Із сфери суспільної практики через ці зв'язки надходять життєво важливі для подальшого наукового узагальнення відомості про перевірені колективним досвідом нові рішення, про потреби, що змінилися, тощо. За своєю сутністю це мають бути взаємні і всеохоплюючі зв'язки.

Сучасний науково-технічний прогрес чимдалі більшою мірою становить результат справді загальної праці, якою, за визначенням К. Маркса, є всяка наукова праця, всяке відкриття, всякий винахід. Вона зумовлюється почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників³.

Капіталізм зводить соціальні перешкоди на шляху ефективного взаємообміну інформацією. Крім воєнної секретності, дедалі болючіше відчуваються наслідки так званої фірмової секретності, епідемічного характеру набувають різні форми «промислового» шпигунства. Лише одна п'ята позитивних результатів публікується у відкритій пресі. Втрати від невиправданого повторення досліджень і рзробок оцінюються мільярдами доларів щорічно. Неповне використання науково-технічних знань і передового виробничого досвіду може, на думку відомого американського економіста В. Леонтєва, врешті решт справити ще шкідливіший вплив на темпи економічного зростання, ніж навіть смертвіння капіталу і безробіття. Досвід, надто останнім часом, показав, що суспільний характер загальної наукової праці дедалі більше суперечить приватно-власницькому характерові привласнення результатів чужої праці за капіталізму.

Одну з найважливіших і специфічних рис соціалістичних форм з'єднання науки і виробництва становить відповідність структури цілей суспільного виробництва, економічних критеріїв і методів управління загальному характерові наукової праці. Ця суто соціалістична риса виявилася у масовому русі раціоналізаторів і винахідників, у формуванні в нашій країні єдиної загальнодержавної системи науково-технічної інформації, яка обіймає потужні централізовані служби, засоби науково-технічної і техніко-економічної інформації, міжгалузеві форми обміну інформацією, а також надзвичайно широкі за масштабами децентралізовані канали поширення передового досвіду і перспективних науково-технічних рішень.

Жодна капіталістична країна світу не має нічого, що можна було б порівняти з нашим рухом бригад науково-технічного співробітництва, який охопив колективи науково-дослідних інститутів, вузів і виробництва, із широко розгалуженою системою шкіл, курсів і університетів науково-технічного прогресу, постійно діючою інформаційно-навчальною системою виставок передового досвіду, кабінетів і будинків науково-технічної творчості.

На XXIV з'їзді наголошувалося на тому, що не слід вдовольнятися досягнутим, а слід і надалі широко розвивати притаманні соціалістичні форми зв'язків науки з виробництвом. Вимога ця цілком стосується і розглядуваних тут інформаційних зв'язків. У нашій республіці діє багатотисячна армія працівників служб науково-технічної інформації. Тільки у ланках централізованої системи працює 10 тис. чоловік. Виникла настійна потреба значно більшою мірою орієнтувати республіканські служби на забезпечення прямих і взаємних інформаційних зв'язків «наука—техніка—виробництво». Надзвичайно важливо, щоб вони обіймали організації і підприємства незалежно від галузі спеціалізації чи відомчої приналежності. Досвід свідчить, що близько чотирьох п'ятих усіх запроваджуваних дослідницьких і

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. 1, стор. 108—109.

проектно-конструкторських робіт, здійснених організаціями на території нашої республіки (на кінець восьмої п'ятирічки — 78,6 процента), було адресовано підприємствам, що містяться в сфері діяльності республіканської інформаційної служби. Зазначимо, що організацій союзного підпорядкування ця цифра не набагато відхилялася від середньої (70,6 процента). Завдання взаємного обміну інформацією про потреби і можливості виробництва й науки в нашій країні розв'язується згідно з вимогами і стосовно умов мережі регіональних наукових центрів, що формуються.

Організаційні зв'язки науки і виробництва покликані забезпечити узгодженість організаційних структур, єдність планів, несуперечливість обсягу прав і обов'язків розпоряджувальної влади.

Загальний і продуктивний характер наукової праці, який забезпечує прогрес сучасного суспільного виробництва, привів, з одного боку, до організаційних структур, що ускладнилися, а з іншого — надзвичайно розширив коло осіб, які безпосередньо здійснюють функції управління науково-технічним розвитком. Замість дво-трирівневих систем управління, типових 20—30 років тому, в науці останніх років з'явилися структури з п'ятьма—сімома рівнями організації і управління. Нещодавно ЦК КПРС і Радянський уряд ухвалили важливе рішення про вдосконалення організаційних структур управління і уникнення шкідливої багатоступінчатості. Це положення є керівним і щодо вдосконалення організаційних структур радянської науки.

Поряд з класичними функціонально-ієрархічними принципами управління і вимогою єдності розпорядності, в управлінні науково-технічним прогресом дедалі більшого значення набувають програмні принципи управління, за яких ланки приблизно одного рівня об'єднані додатковими, «горизонтальними», управлінськими зв'язками згідно з вимогами розв'язання програмних завдань. До цього слід додати, що в сучасній науці кожний четвертий учений фактично є керівником більш-менш численного колективу.

Менеджеризм — загальноприйнята в капіталістичних країнах орієнтація на спеціально навчений і спеціально відособлений прошарок управляючих як на стрижень буржуазної організації управління науково-технічним прогресом — зазнає серйозної кризи. За таких, що суттєво змінилися, умов управління розвитком науки і техніки об'їжджена машина менеджеризму з усталеною системою правил і процедур ведення справ, з функціональною спеціалізацією працівників управління і наперед заданим характером відносин між керованими елементами, визнана бюрократичною і неефективною. Лунають заклики до конструювання нового механізму «необов'язкового керівництва», у центр якого було б поставлено «групову згоду», що знову ж таки потребує наявності єдності цілей і спільності оцінок у елементах керованої структури.

Справді, значення ідей планування зв'язків науки, техніки і виробництва в масштабах всього суспільства важко переоцінити. Соціалізм уже понад п'ять десятиліть планово керує науково-технічним прогресом. Спроби ж планувати його в масштабах країни за умов капіталізму неминуче стикаються з перешкодою антагоністичних критеріїв прибутковості. Навіть щодо методів оцінки критеріїв нормою стало те, що «керівництво компанії цілком засекречує свої формули, застосовувані для обчислення... головна їхня відзнака — це вагові значення, які надаються окремим чинникам»⁴.

⁴ Р. Зейлер. Повышение эффективности исследований и разработок. М., 1967, стор. 183.

Принциповою перевагою соціалістичних форм здійснення організаційних зв'язків у системі «наука—техніка—виробництво» є можливість їх оптимізації по всьому зазначеному спектру, з позицій загальнодержавної, а не вузьковідомчої (або локальної, фірменної) доцільності. Природа наукового прогресу, що змінилася, і зростаючі вимоги виробництва до нього зумовлюють необхідність удосконалювати методи планування науково-технічного розвитку. У нашій країні розроблені оригінальні методи прогнозування й планування науково-технічної політики. Суттєво новим моментом є врахування в єдиній системі цілей фундаментальних і теоретичних досліджень, прикладних досліджень і розробок, науково-конструкторської і технологічної підготовки нового виробництва й організаційно-технічного освоєння нововведень виробництвом. Виконання таких «наскрізних» планів вимагає, як правило, узгоджених дій багатьох організацій, які раніше мали автономне управління.

Під впливом вимог науково-технічного прогресу в нашій країні у великих масштабах здійснюється конструювання нових, інтегрованих структур організацій, що діють у системі «наука—техніка—виробництво». У науково-виробничих об'єднаннях, де навколо головного науково-дослідного інституту згуртовані сили кількох конструкторських бюро і виробничих підприємств, є змога за рахунок ліквідації організаційних бар'єрів у два-три рази скоротити шлях наукового результату «від колби до цистерни», поширити передові науково-технічні рішення по всій країні.

У таких центрах академічної науки, як, наприклад, у Сибірському й Уральському відділеннях АН СРСР, забезпечили єдність інформаційних, організаційних і економічних зв'язків по всьому спектру — від фундаментального пошуку до заводської реалізації нових рішень. Для цього ряд міністерств країни створив навколо Сибірського відділення АН СРСР зону із спеціалізованих галузевих науково-дослідних інститутів, проектних організацій і відповідних експериментально-виробничих підприємств. Що ж до Уральського відділення, то здійснювані там фундаментальні дослідження трансплантуються в «організм» високоіндустріалізованого району з давніми традиціями галузевої науки і вищої освіти.

Цікавий досвід інтегрування організаційних форм розвитку науки, техніки, виробництва і вищої освіти нагромаджено також в УРСР. Назвемо як приклад здійснювану тут програму будівництва і організації Кібернетичного центру АН УРСР. Це буде унікальний комплекс, який об'єднає в межах єдиного керівництва кілька академічних інститутів, що вестимуть дослідження в діапазоні від теоретичної кібернетики до кібернетичної техніки, потужне спеціальне конструкторське бюро математичних машин, розвинуту експериментально-виробничу базу, багаторівневий навчальний комплекс для підготовки кадрів спеціалістів, обчислювальну й інформаційну базу загального користування.

Економічні зв'язки науки і виробництва покликані забезпечити спільність стимулів різних організацій і осіб, що беруть участь в науково-технічному прогресі.

Науково-технічний прогрес, поряд із зазначеними рисами, характеризується ще двома надзвичайно важливими моментами. По-перше, прискорення темпів прогресу веде до прискореної зміни поколінь машин, застосовуваних технологічних методів тощо. Дані свідчать, що період морального старіння нової техніки скорочується вдвічі кожні 20 років. До першого десятиліття нашого віку тривалість цього періоду становила 35—45 років, у тридцяті роки — 20—25, у п'ятдесяті — 12—

15 і нині, на початку сімдесятих, вона становить для більшості сучасних виробництв 8—9 років. Це означає, що будь-яка ідея, не реалізована своєчасно, ризикує виявитись не відповідною зрослому світовому рівневі і новим вимогам до ефективності науково-технічного прогресу.

По-друге, під час аналізу економічних зв'язків науки і виробництва слід мати на увазі, що перехід від одного покоління технічних рішень до іншого дає дедалі більший ефект, і, водночас, кожний перехід вимагає чимраз більшого обсягу дослідницьких, конструкторських і експериментальних робіт, дедалі глибшої перебудови виробництва.

Кілька важливих висновків безпосередньо впливає з викладеного механізму взаємодії науково-технічних і економічних чинників. Для того, щоб забезпечити прискорені темпи науково-технічного прогресу і економічну заінтересованість соціалістичного суспільства в підтриманні високих темпів оновлення заснованих на наукових ідеях технічних засобів, конче потрібне додержання таких кардинальних умов.

Швидке збільшення масштабності реалізації. Ефект «тиражування» вже запроваджених і відладжених нововведень виявляється в багаторазовому отриманні економічної і соціальної віддачі за незначних (порівняно з початковими) додаткових вкладень.

Високі темпи освоєння нововведень конче потрібні зокрема для того, щоб ті, що їх застосовують, мали суспільно необхідний час для здобуття ефекту, а це багато важить за умов, коли відстань між поколіннями науково-технічних рішень невинно скорочується.

Інтенсифікація науково-технічної праці і скорочення витрат по всьому циклу «дослідження — проектування — підготовка виробництва» є надзвичайно важливою умовою прискорених темпів і ефективності науково-технічного прогресу. Особливо перспективні тут автоматизація обробки даних і планування експериментальних досліджень, автоматизоване проектування нових технічних засобів, включаючи конструювання і технологічну підготовку виробництва. Важливо підкреслити, що тільки такі системи технічних засобів мають достатню гнучкість під час тематичної переорієнтації і малу трудомісткість переналагодження за умов високих темпів оновлення конкретного змісту розв'язуваних науково-технічних завдань. У цьому головне джерело їхнього економічного ефекту.

Системність критеріїв ефективності і єдність управління прогресом по всьому циклу «дослідження — проектування — підготовка виробництва» становить об'єктивну вимогу, що впливає із сутності науково-технічної революції. Це вельми важлива передумова оптимального розв'язання суперечності між об'єктивно зумовленим швидким зростанням наукоємності виробництва і ресурсоємності науки, з одного боку, і суспільно продиктованими вимогами прискорених темпів прогресу за зростаючої ефективності його результатів — з іншого.

Ефективність використання результатів науково-технічного прогресу оцінюється різними методами, та всі дослідники однак у тому, що приблизно 60—70 процентів економічного ефекту виробництва можна віднести на рахунок науково-технічного прогресу, тобто на рахунок якісних і кількісних змін в рівні техніки, технології, організації і управління, змін, що становлять врешті решт реалізацію наукових ідей. Дальше підвищення ефективності науково-технічного прогресу потребує принципових змін в економічних зв'язках і регуляторах відносин у системі «наука—техніка—виробництво».

За умов капіталізму суттєвим наслідком науково-технічної революції є дискредитація ідеї про універсальність і всемогутність ринкових регуляторів економічно зумовлених процесів. Ринковий механізм

виявляється неспроможним більше-менш точно і оперативно реагувати на динаміку процесів науково-технічного розвитку, а також враховувати всі складні економічні умови, за яких оновлюється склад сучасних продуктивних сил суспільства.

Одним з характерних виявів ринкових диспропорцій є таке нове соціальне явище в капіталістичній дійсності останнього десятиліття, як швидкозростаюче безробіття серед учених за гострої нестачі кваліфікованих наукових кадрів. Колосальні втрати наукового потенціалу, піратська політика «скупування голів» і вивозу талантів з менш розвинутих країн, інтенсивне поглинання кращих інтелектуальних сил військово-промисловим комплексом — усе це порочні наслідки капіталістичних форм управління економічними зв'язками науки і виробництва.

Наша країна має великий досвід розвитку соціалістичних економічних зв'язків науки і виробництва. Поміж них заслуговують дальшого розвитку і поширення такі: здійснення силами групи академічних, галузевих і вузівських наукових підрозділів єдиної, фінансованої промисловим міністерством, програми науково-технічного розвитку, що обіймає комплекс довгострокових цілей; створення в межах академічної установи або вузу наукових підрозділів й експериментально-виробничих баз, цілком фінансованих галузевими міністерствами, і виконання робіт за прямими господарськими договорами між наукою і виробництвом (госпдоговірні асигнування становлять понад 30 процентів бюджету АН УРСР і 80—90 процентів усіх коштів галузевих науководослідних інститутів). Виконуючи директиву XXIV з'їзду КПРС про необхідність забезпечити більш ефективне застосування госпрозрахункових методів організації наукових досліджень, у дев'ятій п'ятирічці належить розв'язати низку серйозних проблем інтенсифікації економічних зв'язків у системі «наука—техніка—виробництво».

Реалізація великих переваг соціалізму в зміцненні єдності науки і виробництва, в прискоренні науково-технічного прогресу вимагає налагоджування дійового механізму використання економічних законів соціалізму. Запроваджувана в країні нова система планування й економічного стимулювання розв'язала низку питань у цій важливій справі. Водночас нам належить розв'язати ще чимало складних теоретичних проблем, щоб усі підприємства і об'єднання були зацікавлені в напружених планах, раціональніше використовували капіталовкладення і трудові ресурси, активніше боролися за прискорення технічного прогресу і підвищення якості продукції.

Слід особливо наголосити на значенні системного підходу до розв'язання зазначеного завдання. В економічному аспекті такий підхід спирається на суто соціалістичну цільову орієнтацію на піднесення народного господарства загалом (а не окремих його галузей), на досягнення високих і оптимальних підсумкових (а не часткових) економічних результатів.

Міжгалузеві баланси і цільові функції їх оптимізації, система цін, нормативи платежів і відрахувань, а головне, підвищення ефективності методів планування виробництва — усі ці та й інші такі проблеми можуть за умов соціалізму розв'язуватися з системних позицій загальнонародних інтересів як у масштабах СРСР, так і всієї соціалістичної співдружності. У цьому надзвичайно велика перевага й одна з передумов наступних успіхів науково-технічного прогресу, що відбувається за умов дедалі більшої інтеграції сил соціалізму.

Кожний справді науковий результат багатосторонній за можливостями ефекту. Він, як правило, набуває значущості і для теорії, і для практики. Рухаючись до віддалених стратегічних цілей, наука

збагачує також і скарбницю безпосередніх найближчих можливостей. Багаторазовість, динамічність і багатоманітність практичного використання результатів науки робить більш яскравими пізнавальні, економічні й загальносоціальні грані кожного ефекту науки.

Зазначена обставина ставить високі вимоги до державної науково-технічної політики країн соціалізму: забезпечити якісно новий рівень зв'язків і відносин галузей виробництва, що швидко оновлюються, з фундаментальними дослідженнями науки. Досвід нашої країни робить можливим сформулювати три умови, які є вирішальними для забезпечення ефективності радянської науки:

— результати науково-технічної творчості мають швидше запроваджуватися;

— новітні науково-технічні рішення повинні ширше застосовуватися скрізь, де в них є об'єктивна потреба;

— корисні ефекти і можливості, виявлені під час виконання різних програм, мають дружніше вирушати з лабораторій в життя.

Прискорення темпів науково-технічного прогресу має, як відомо, конкретні форми вияву, які можна якісно оцінити. У науці, приміром, помітно почастішали такі події, як уточнення і оповлення поглядів, теорій, концепцій, методів дослідження. Можна нагадати, що аристотелівська теорія гравітації проіснувала близько двох тисяч років; ідеї Ньютона чекали на своє узагальнення й суттєве уточнення майже два століття; атомно-корпускулярна теорія Дальтона—Авогадро, що виходила з уявлень про неподільність атома, визначала погляди на структуру матерії протягом століття; теорія атомної структури Резерфорда—Бора — трохи більше десяти років. Це, звісно, окремі приклади, але вони досить типові.

Маємо й інші дані, котрі свідчать про зменшення часової дистанції між науковим відкриттям і його реалізацією на практиці. Фотографія пододала цю відстань за сто років, телефон і електромотор — приблизно за шістьдесят, телебачення і радіолокатор — за п'ятнадцять, ядерний реактор — за десять, транзистор — за п'ять.

Належить відзначити, що при цьому відбувається не тільки прискорення реалізації дослідницького результату — продуктивної потенції науки, але щоразу це приводить до нових якісних характеристик, до оновлення образу, параметрів і можливостей технічних засобів. Водночас відбуваються дедалі суттєвіші зміни в соціальних наслідках і умовах науково-технічного прогресу. В кожному разі не здобуті вчасно результати і не застосовані своєчасно розробки швидко стають безперспективними в динамічну добу науково-технічної революції.

Коли наводяться приклади прискорення руху наукового прогресу, виникають побоювання, що вони можуть навіть думку про те, що мірою наростання могутності нашого знання кожний крок на шляху в майбутнє стає дедалі легшим. Це помилка. Не слід плутати два поняття. Справді, кожний крок науково-технічного прогресу уможливає дедалі більший ефект. Тобто реалізація можливостей науки і техніки несе чимраз більшу віддачу суспільству. Але кожний крок уперед досягається більшими зусиллями, дорожче обходиться суспільству. Щоб виправдати зусилля, витрачені для здобуття нового науково-технічного результату, слід забезпечити для нього дедалі ширшу сферу застосування.

Третя умова ефективності — щоб за всякого, навіть найвіддаленішого і найглибшого дослідницького пошуку шлях до наукових вершин пролягав через множину «земних», корисних справ. Світовий досвід здійснення широких космічних програм є, в певному розумінні, ілю-

страцією до щойно висловленої вимоги єдності дальших і ближчих цілей. Відомо, що нові види продукції кількасот найменувань (починаючи з нових медикаментів і предметів домашнього вжитку) завдячують своїм виникненням і успішним поширенням науково-технічному забезпеченню, здійсненому в межах програм, орієнтованих на далекі цілі.

Діапазон таких наукових результатів і супровідних можливостей надзвичайно великий. Ось декілька прикладів. Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР досліджує хімічну природу поверхні твердого тіла. Здобуті тут дані не тільки просунули роботи вчених в розробці фундаментальної проблеми, але й дали змогу здійснити на Калуському хіміко-металургійному комбінаті виробництво унікальних хімікаліїв, яких не знав світовий ринок, — вони оновлюють технічні властивості багатьох продуктів виробництва (мастильні матеріали, смоли для електронної промисловості тощо).

Колектив новосибірських фізиків для забезпечення програми своїх фундаментальних робіт створив оригінальний дослідницький прискорювач. Потреба в цьому потужному науковому інструменті виявилась набагато ширшою. Виробнича база фізиків-експериментаторів з високою економічною рентабельністю освоїла серійний випуск цього сучасного і вельми складного устаткування. Так само Інститут механіки АН УРСР запропонував всесоюзному ринкові новітні установки для випробування матеріалів. Майстерні Інституту фізики АН УРСР освоїли виробництво ряду криогенних наукових приладів.

Для того, щоб такі приклади зробилися загальним правилом, за рішенням Радянського уряду в структурі академічних організацій створюються заводи унікального наукового приладобудування, покликані оперативно тиражувати результати академічних досліджень, які користуються великим попитом.

Хімія і матеріалознавство, електроніка і автоматика, будь-яка з інших більш як двох тисяч дисциплін, занесених в офіційні реєстри сучасної науки, здобули безліч спеціальних результатів, які можуть бути застосовані в техніці і сфері народного вжитку з величезним найближчим ефектом.

Відомо, що знаки уваги, виявлені останніми роками до фундаментальної науки з боку таких капіталістичних концернів, як «Філіпс», «Белл», «Міцубісі» тощо, спричинені одним — прагненням не втратити доступ до «банку ідей», не прогавити момент, коли, образно кажучи, з університетських колб вилетить черговий «джин», здатний поновити структуру попиту і пропозицій.

Соціалізм створює передумови для ефективного розв'язання цієї проблеми в межах єдиної державної науково-технічної політики. Організований задля цього соціальний механізм зорієнтований на те, щоб обійняти увесь комплекс організаційних, економічних, інформаційних і психологічних відносин у циклі «дослідження — конструювання — освоєння випуску — збут і ефективна експлуатація».

Здавня склалося так, що академічну, вузівську і галузеву науку репрезентують окремі загони дослідників, які разом складають єдиний фронт радянської науки. Проте останнім часом швидко зростає ще один загін, невпинно збільшується число вчених, які безпосередньо працюють в сфері матеріального виробництва. Від окремих інженерів-дослідників і колективів заводських лабораторій через масовий рух бригад науково-технічної співдружності і створення спеціалізованих наукових підрозділів на великих підприємствах до сучасних науково-виробничих об'єднань, флагманів наукової індустрії, — такий шлях

розвитку нового заводського сектора радянської науки. Ці форми його становлення є наслідком закономірного процесу перетворення науки на безпосередню продуктивну силу соціалістичного суспільства.

Заводський сектор радянської науки дедалі яскравіше виявляє себе як сектор багатодисциплінарних наукових досліджень. Окрім представників технічних і хімічних наук, тут плідно працює великий загін учених-економістів. У зв'язку із здійсненням накресленої XXIV з'їздом КПРС широкої програми створення автоматизованих систем управління виробництвом істотно зростає роль математиків, системотехніків, соціологів. Частіше можна зустріти у заводському колективі вчених — психологів, фізіологів, спеціалістів з технічної естетики і ергономіки.

Три головних завдання стоять перед заводськими вченими: на основі прискореного технічного прогресу підняти продуктивність праці і поліпшити основні економічні показники виробництва; довести якість продукції до рівня світових стандартів; удосконалювати організацію праці і управління на основі новітніх досягнень сучасної науки і техніки.

Досвід заводських вчених, які працюють на таких підприємствах, як «Уралмаш», Ленінградський металічний завод та «Електросила», ХЕМЗ, заводи Дніпропетровська і Рибінська та ін., переконливо свідчить про величезні можливості заводської науки, яка налічує чимало видатних здобутків. Маючи в своєму розпорядженні висококваліфікованих учених і спеціалістів, найновішу дослідницьку і експериментальну базу, ці колективи діють у тісному контакті з академічною і вузівською наукою, у кооперації з спеціалізованими науково-дослідними інститутами кількох галузей промисловості.

Здійснюване в нашій країні укрупнення виробничих підприємств, створення великих господарських комплексів поміж інших позитивних рис, на нашу думку, характеризується ще й такою: створюються сприятливі економічні й організаційні умови для прискореного нагромадження і раціональної концентрації науково-технічного потенціалу індустріального сектора науки.

За цих умов особливо великого значення набуває проблема інформаційного забезпечення. Науково-технічна інформація, якої особливо потребує заводська наука, повинна відповідати не лише на питання «Що нового?», а й на питання, як це пове запровадити, якою ціною можна досягти очікуваного ефекту.

Наявні служби інформації доволі скупо висвітлюють цей бік справи. Є всі підстави вважати, що найближчими роками під впливом заводської науки суттєво зміниться структура підприємств, на яких виробництво здійснюватиметься на основі найновіших науково-технічних досягнень. Технологічний цикл розпочинатиметься із спеціального «цеху» переробки інформації, яка надійде на завод. У дослідницькому «цеху» ця інформація перевірятиметься щодо якості і поповнюватиметься даними, здобутими в результаті власних оригінальних досліджень. Наступний етап — узгодження вимог нової технології з наявним виробничим процесом. Цей цикл завершує безпосередня підготовка виробництва до освоєння нововведень.

Зазначимо, що чимало капіталістичних фірм, що мають великий власний дослідницький потенціал, передусім спрямовують його на якнайповніше і швидке засвоєння світового досвіду і здобувають величезний ефект.

Відомо, що сучасний стан науки, її майбутнє визначають насамперед кадри. Із заводського сектору науки в нашій країні вийшла ці-

ла плеяда видатних радянських вчених, таких як академік-металург І. П. Бардін, академік-ракетобудівник С. П. Корольов та багато інших творців сучасної новітньої техніки. Багато колективів заводських дослідників перетворились на справжні наукові школи загальносоюзного значення. Широка програма досліджень, здійснена останніми роками на Запорізькому заводі титано-магнієвих сплавів, дозволила не лише перебудувати цю галузь виробництва, а й підготувати з числа заводських спеціалістів 5 докторів і близько 30 кандидатів наук. Велике визнання дістали наукові школи спеціалістів Київського заводу «Арсенал» та Харківського турбогенераторного заводу.

У нашій країні приділяється особлива увага цільовій підготовці кадрів для заводського сектору науки. Останніми роками в ряді вузів розгорнуто підготовку інженерів-дослідників і спеціалістів з прикладної математики. Новим моментом у підготовці інженерів-дослідників є виховання у них якостей вчених-організаторів.

Дальший розвиток форм наукової діяльності тісно пов'язаний з переходом до програмного принципу управління науково-технічним прогресом. Такий перехід актуальний для нашої країни й інших соціалістичних країн. Характерною особливістю програмного принципу є те, що ресурси на наукові дослідження і розробка нових зразків машин і механізмів розподіляються не по відомствах чи організаційних секторах науки, а по найважливіших науково-технічних проблемах. Відповідно будуть зконцентровані права і обов'язки керівників програмних робіт.

Згідно з рішеннями XXIV з'їзду КПРС, в Радянському Союзі дедалі ширшого розмаху набувають роботи з науково-технічного прогнозування і аналітико-математичного обгрупування перспективних планів народно-господарського розвитку, з удосконалення інформаційного забезпечення служб управління в масштабах нашої країни і країн соціалістичної співдружності. Піднесення наукового рівня всієї справи планування, організації й управління є однією з найважливіших характеристик соціалістичних форм науково-технічного прогресу.

* * *

Присущие социализму формы взаимодействия науки и производства, их коренное отличие от капиталистических обусловлены общественной собственностью на средства производства, характером распределения общественного богатства, технической политикой, проводимой в масштабе всей страны. Уровень научно-технического развития нашей страны, актуальные проблемы ее экономики, опыт, накопленный творцами научно-технического прогресса,— все это оказывает существенное влияние на различные формы соединения науки и производства в условиях социализма.

Соціологічні проблеми прийняття і здійснення управлінських рішень

І. М. ПОПОВА

Рішення XXIV з'їзду КПРС містять струнку, теоретично обгрунтовану програму заходів, спрямованих на піднесення ролі управління в процесі виробництва, приведення форм і методів управління у відповідність з потребами сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства. Соціалістична теорія управління набуває характеру точної науки. Провідна роль у дослідженні проблем управління належить марксистсько-ленінській теорії. Великі перспективи відкриваються перед дослідниками проблем управління нині завдяки досягненням кібернетики, теорії інформації, теорії ігор, теорії прийняття рішень, які озброюють учених і практиків новими засобами наукового аналізу.

На сучасному етапі розвитку науки потрібна дальша всебічна розробка теоретичних проблем управління. Реалізація наукових принципів управління соціалістичним суспільством сьогодні потребує ширшого розгортання дослідницької діяльності з проблем управління. Складність і багатогранність процесу управління як функції суспільної системи та її інститутів зумовлює потребу розробки проблем управління на основі комплексних досліджень, поміж яких важливе місце посідає соціологічний аналіз проблем управління. Соціологічний підхід до проблем управління передбачає передусім дослідження сутності і специфіки управління суспільними системами, розкриття діалектики суб'єкта й об'єкта в системах управління, аналізу конкретно-історичних типів і форм управління, вивчення механізму самого процесу управління і основних закономірностей управління як специфічної суспільної функції. Дослідження цих вузлових проблем — важливе завдання марксистсько-ленінської науки.

У цій статті ми спинимося на деяких конкретно-соціологічних проблемах, пов'язаних з прийняттям і здійсненням управлінських рішень. Створення змістової теорії прийняття управлінських рішень є одним з загальних завдань, розв'язання яких конче потрібне для оптимізації процесів управління.

Про потребу змістової неформалізованої теорії прийняття рішень йшлося, наприклад, на симпозіумі «Дослідження операцій і аналіз розвитку науки» (Москва, 1967 р.). Зверталася увага на те, що ефективність рішення, прийнятого на основі застосування математичного апарата оптимізації, залежить від постановки задачі, вибору критерію, обгрунтування розумного компромісного рішення. Але постановка завдання потребує обов'язкового застосування змістовного аналізу, без цього неминуча довільність у виборі рішення, навіть якщо користатися точним математичним апаратом.

Слід пам'ятати й про те, що управлінські рішення приймаються звичайно за умов мінливості критеріїв, їх багатоманітності. Математичні теорії прийняття рішень задач такого характеру ще не розв'язують. Вивчення управлінських рішень методами дослідження операцій фактично закінчується вибором рішення, «а завдання прийняття

рішення переносить проблему із наукової сфери в організаційну»¹. Додамо лише, що «прийняття рішень» виводить нас у галузь соціальну, а точніше, у галузь соціальної організації.

Ще більшою мірою ця залежність від соціальної організації виявляється у процесі здійснення рішень. Цим визначається те значення, яке має соціологія і соціологічні дослідження для розробки проблем прийняття і здійснення управлінських рішень. Можна сподіватися також і на те, що вивчення конкретно-соціологічної концепції прийняття і здійснення рішень буде поштовхом для дальшого розвитку наявного математичного апарата й створення нового, який з погляду практики вибору управлінських рішень виявиться ефективнішим.

Проблеми управлінських рішень можуть ставитися і розв'язуватися у рамках неоднакових змістових теорій. Зокрема, треба розрізняти соціологічний та суто управлінський аспекти дослідження цих процесів. У кожному випадку для постановки проблем управлінських рішень використовується певний набір уявлень і понять, специфічна мова, що не виключає, однак, наявності зв'язку між аспектами, переплетіння підходів. Про це свідчить, наприклад, досвід західної соціології, де в концепціях Лазарсфельда, Саймона, Фестінгера та інших був здійснений зв'язок теорій менеджмента з соціологічними і соціально-психологічними теоріями.

Передумовою для соціологічного дослідження управлінських рішень є той факт, що останні так чи інакше пов'язані з управлінням людьми, організацією і координацією їхньої діяльності. При цьому використовується модель управління може бути загальною і для соціологічного і для суто управлінського підходу до управлінських рішень (див. схему). Однак кожен компонент даного процесу (елемент схеми) під час соціологічного дослідження містить у собі специфічно-соціологічний зміст.

Для ілюстрації даного положення скористаємося з моделі, запропонованої У. Моррісом², зосередивши увагу лише на таких елементах схеми, як «формулювання проблеми», «збирання даних, прогноз», «виявлення критеріїв».

Насамперед зазначимо, що управлінські рішення, пов'язані з регулюванням поведінки людей, організацією і координацією їхньої діяльності, висувають щодо суб'єкта управління певні вимоги: він має володіти здатністю до «рефлексії» — проникнення в «орієнтуючий контекст» (цілі, цінності, мотиви поведінки) тих, чия поведінка регулюється³.

Тому під час соціологічного аналізу проблем прийняття і здійснення управлінських рішень «рішення» є предметом вивчення у двоякому розумінні: як рішення людей, що утворюють «об'єкт управління» (наприклад, виробничий колектив) і як рішення «суб'єкта управління» (скажімо, адміністрації, керівника підприємства), який здійснює керівництво колективом. Вихідний принцип під час прийняття і здійснення управлінських рішень полягає в тому, що об'єкти управління аналізуються як суб'єкти дії, які приймають свої рішення, ставлять перед собою певні цілі та керуються своїми індивідуальними критеріями.

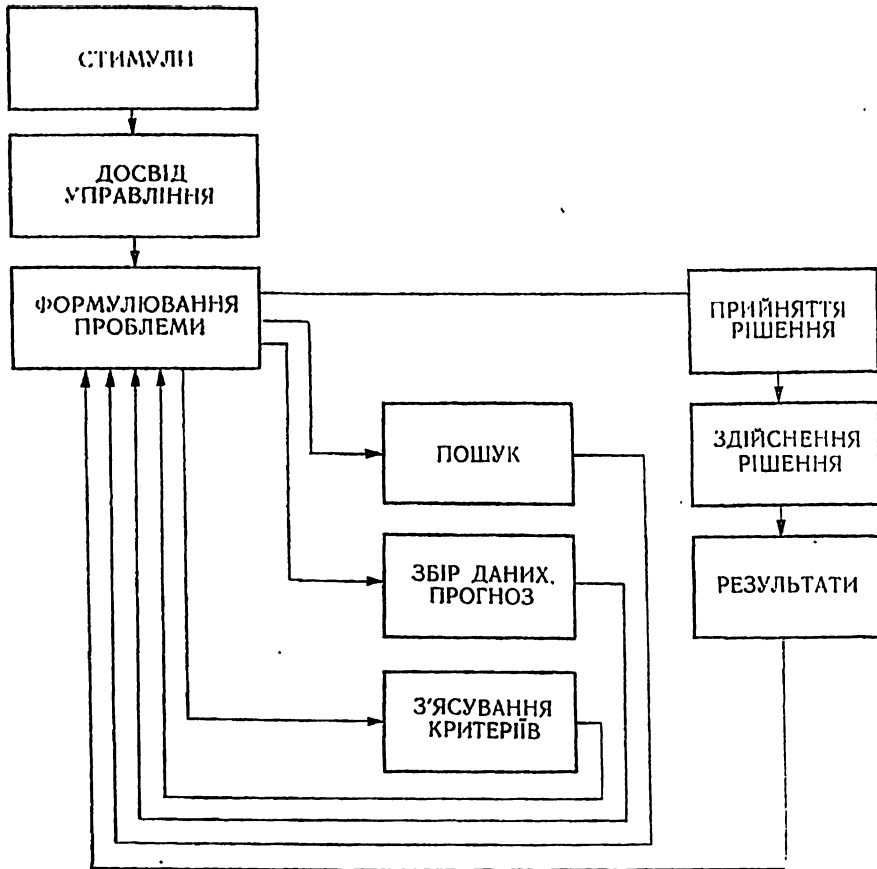
¹ Див. зб.: Проблемы общей и социальной прогностики. Вып. 2. Исследование операций. Инф. бюл. М., 1969, № 14(29), стор. 129.

² У. Моррис. Наука об управлении. М., 1971, стор. 19.

³ Про поняття рефлексивного управління див.: В. А. Лефевр. Логика рефлексивных игр и рефлексивное управление. У зб.: Принятие решения человеком. Тбилиси, 1967.

В процесі управління слід брати до уваги потреби та інтереси людей, щодо яких приймаються рішення, а також здійснювати максимально можливе зближення цих інтересів з інтересами суб'єкта управління.

Характер формулювання проблеми зумовлює і зміст такого компонента процесу прийняття управлінських рішень, як «збирання даних, прогноз». Стосовно промислового підприємства, наприклад, мова має

йти про «службу соціальної інформації», яка постачала б адміністрації дані про працівників, потрібні для прийняття і здійснення управлінського рішення.

Проблеми, що постають у цьому разі,— це проблеми визначення соціальних ознак працівників, що істотно впливають на їхню трудову діяльність, а також проблеми взаємовпливу різних ознак, їх динаміки і можливого стану в майбутньому. При цьому дуже важливо правильно вирізнити групи у виробничому колективі і виявити «соціально-типову» поведінку у сфері трудової діяльності.

Конкретно-соціологічні дослідження надали нам нових можливостей у розв'язанні даних проблем, однак поставили низку нових питань. Відомо, що останнім часом на багатьох підприємствах широко використовуються опитування, щоб виявити думку працівників про різні сторони робочої ситуації (умови праці, організація праці тощо), про роль суспільних організацій. З'ясовуються також ціннісні орієнтації працівників, мотиви, що визначають трудову діяльність, залишення підприємства та ін.

Практична цінність опитувань насамперед полягає в тому, якою мірою можна на підставі цих даних завбачити фактичну поведінку представників різних груп виробничого колективу, а також визначити, які практичні заходи слід вжити щодо умов, по-різному оцінюваних.

Конкретно-соціологічні дослідження і дослідження, що провадяться службою НОП, засвідчують, що ту саму ситуацію представники різних соціально-демографічних груп оцінюють неоднаково. Яке ж рішення буде доцільним: застосовувати засоби для поліпшення умов праці і перебудови роботи, виходячи з наявних нормативів, «об'єктивних показників», чи вважати найболючішим місцем той підрозділ, де ситуація переживається найбільш гостро? На жаль, соціологія ще не може дати на ці питання певної відповіді. Вони потребують дальшого вивчення.

Дані конкретно-соціологічних досліджень свідчать про те, що оцінки різних елементів робочої ситуації тісно пов'язані з цілісною орієнтацією особистості і насамперед з орієнтацією працівника на роботу з даної спеціальності і на даному підприємстві. Цей факт був виявлений лєнінградськими соціологами⁴ і підтверджений дослідженнями, здійсненими у відділі соціологічних проблем управління Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР. З'ясувалося, що оцінки різних «елементів робочої ситуації» (умов праці, організації праці, зарплати та ін.) тим вищі, чим більшою мірою працівник орієнтований на роботу з відповідної спеціальності на даному підприємстві.

Суб'єктивність оцінок зумовлює той факт, що тільки на підставі оцінок не можна приймати рішення про необхідність змінити оцінювані об'єкти. Певна річ, низькі оцінки — показник того, що не все гаразд, що слід вжити негайних заходів. Але яких саме? Щоб відповіді на це питання, треба продовжити дослідження іншим способом, використовуючи, скажімо, нормативи НОП, об'єктивні методи фіксування умов праці та ін. Цілком можливо, що більш ефективним заходом може бути переукомплектування груп, які працюють на тих чи інших ділянках, у тих чи інших підрозділах.

Останнім часом чимало пишуть про те, що потрібні дослідження ціннісних орієнтацій працівника. Гадають, що знання «цінностей», з'ясування ієрархії різних критеріїв (чому віддається перевага) створить необхідну передумову для обґрунтованого керівництва виробничим колективом. Слід, однак, мати на увазі, що виявити «цінності», а тим більше їхню ієрархію, надзвичайно складно⁵.

Потреба встановити «вагу» різних цінностей у цілісній орієнтації особи або соціальної групи викликана трудністю використання проєктивних ситуацій (конфліктних або альтернативних) як інструмента соціологічних досліджень, трудністю розмежування у свідомості респондента цінностей-цілей і цінностей-засобів та ін., а це робить інформацію про критерії, які визначають поведінку, ненадійною.

Велике значення для прийняття управлінського рішення і особливо для його здійснення має прогноз стосовно дій людей, чия поведінка регулюється. Відома та роль, яку відіграє соціальне прогнозування в науковому управлінні суспільством. Однак розв'язання окремої задачі — задачі прогнозування поведінки — залежить від труднощів визначення ознак, істотних для прогнозування поведінки, а також від можливості «зважити» їхню значущість.

⁴ Див.: Человек и его работа. М., 1967, стор. 178.

⁵ Див. зб.: Научный семинар по применению количественных методов в социологии. Новосибирск, 1966; «Некоторые методологические и методические проблемы социологии печати». Вып. 2, Новосибирск, 1966.

Прогнозування на підставі знання орієнтації натрапляє на серйозні перешкоди, зумовлені не тільки недосконалістю інструмента дослідження ціннісних орієнтацій, але й тим, що навіть за наявності стійкої орієнтації дія може і не настати. Важливим чинником, що коригує орієнтації, є предметно-речовинне середовище, сукупність умов життєдіяльності. Наведемо приклад, на який ми натрапили під час досліджень на промислових підприємствах Одеси. Одним із завдань досліджень було простежити вплив розселення на трудову діяльність, і, зокрема, на плинність кадрів. З'ясувалося, що мешканці різних районів міста мають неоднакові коефіцієнти плинності і вони більші у мешканців тих районів, де більше промислових підприємств (тобто там, де більший «вибір») ⁶. Дослідження плинності, що виявили найбільшу «нестабільність» підсобних робітників, свідчать не тільки про невдоволеність своєю діяльністю, але й про те, що дані групи мають «рівні шанси» на інших промислових підприємствах і в цьому розумінні їхній «діапазон можливостей» значно ширший, ніж у представників інших соціально-професійних груп.

Тому прогноз поведінки різних соціальних груп — це і прогноз щодо діапазону їхніх можливостей. Хоча орієнтації людей, як звичайно, більше або менше відповідають реальним можливостям ⁷, увесь діапазон можливостей не відображається у свідомості з достатньою повнотою, або відображається неадекватно. Цим, на нашу думку, можна пояснити і такі факти, на які натрапляємо у процесі конкретно-соціологічного дослідження: значна частина працівників, які дали на запитання про можливу зміну місця роботи відповідь «жодних змін не хочу», протягом року залишили підприємство. Можна припустити, що дана відповідь — наслідок незнання можливостей поліпшити своє становище, а зміна місця роботи — наслідок шансів, які з'явилися.

Поінформованість є необхідною умовою свободи вибору, брак даних про ступінь обізнаності людей щодо своїх реальних можливостей може стати на заваді прогнозові їхньої поведінки. Отже, невизначеність, яку належить подолати під час прийняття управлінського рішення, включає не тільки невизначеність інформації про цілі й наміри людей, але й невизначеність інформації про умови життєдіяльності, які зумовлюють різний діапазон реальних можливостей для неоднакових груп.

Уявлення про цілі і наміри можна дістати непрямо, на підставі зіставлення фактичної поведінки і тих умов, в яких здійснювався вибір дії. Таким чином, наприклад, можна дізнатися про престиж професії, не застосовуючи опитувань. Причому така інформація буде надійнішою для прогнозування поведінки. У зв'язку з цим хочеться зазначити, що головними завданнями соціологічних служб на промислових підприємствах має бути накопичення потрібної соціальної статистики та постійний її аналіз за відповідними й достатньо обґрунтованими схемами. Наявність таких служб — конче потрібна умова ефективності соціального планування і прогнозування на промислових підприємствах.

Деякі одержані нами результати засвідчують, що орієнтації, певним чином виміряні, мають прогнозує значення ⁸. Однак питання про ступінь значущості тих чи тих характеристик для прогнозу поведінки слід розв'язувати конкретно, стосовно відповідних обставин.

⁶ Коефіцієнт плинності — відношення числа звільнених до числа працюючих..

⁷ Див.: Количественные методы в социологии. М., 1966, стор. 53.

⁸ Більш значущий для прогнозування поведінковий компонент орієнтації (див.: Личность и ее ценностные ориентации. Вып. 1. Инф. бюл. ССА, М., 1969, № 4 (19), стор. 39). Інші компоненти орієнтації і оцінки корисні для прогнозу меншою мірою.

У літературі відзначаються два можливі підходи до побудови моделі прогнозу соціальної поведінки. Перший полягає у тому, що модель будується на основі узагальнення зовнішніх показників поведінки. Побудова моделі спирається на вивчення внутрішніх мотивів і установок, що формують зовнішню поведінку.

Другий підхід, названий «інтроіндивідуальним», розглядається як більш доцільний «в умовах, коли одержати статистичні дані про передісторію поведінки об'єкта з якихось причин неможливо, або коли є потреба побудувати прогноз поведінки виділеної групи у принципово новій для нас ситуації». При цьому зазначається, що «для короткотермінового прогнозу поведінки індивіда можна, мабуть, знехтувати впливом середовища на внутрішній світ особистості»⁹.

Однак, зазначимо, поки що можливість застосування так званого «інтроіндивідуального» підходу до прогнозування у практиці управління соціальною діяльністю ще не доведено.

Прогнозуючи поведінку людей, слід брати до уваги ефекти «саморуйнівних» і «самоорганізуючих» прогнозів. Марні намагання подолати ці ефекти за допомогою заміни терміна «прогнозування» на термін «проекткування». Слушними слід визнати пропозиції тих авторів, які вважають, що описувати і аналізувати розглядувані процеси належить в межах особливих «концептуальних схем», які б ураховували передбачувані реальні можливості, а також свідому діяльність, спрямовану на «виправлення» передбачуваної дійсності.

Спинимося коротко на характеристиці такого компонента процесу управління, як критерії, що лежать в основі рішення. Стосовно промислового підприємства такі критерії зумовлені основною цільовою функцією соціальної організації промислового підприємства. З цього питання науковці поки не дійшли згоди. Це виявилось, наприклад, під час обговорення дослідницького проекту «Соціальна організація промислового підприємства і способи підвищення її ефективності», яке відбулося у березні 1971 р. в Інституті конкретних соціальних досліджень АН СРСР. Чи становить мету соціальної організації промислового підприємства головна мета нашого суспільства загалом — всебічний розвиток особистості? Або ж ефективність соціальної організації промислового підприємства підпорядкована головній меті підприємства як основної ланки виробництва — підвищенню ефективності виробництва матеріального продукту?

Ті ж питання постали і під час з'ясування смислу і призначення соціального планування на промислових підприємствах¹⁰.

Визначення головної цільової функції соціальної організації промислового підприємства плідно сприятиме пошукам критеріїв ефективності управлінських рішень. Треба, однак, мати на увазі таке: управлінські рішення лише в ідеалі раціональні і оптимальні і приймаються на основі знання та інформації про наявні умови. Насправді вони значною мірою визначаються ціннісними регуляторами, дія яких пов'язана не лише з неповнотою інформації, але й з тим, що на раціональні цілі накладаються критерії, сформовані у суб'єкта управління всім його життєвим досвідом.

Саме такі критерії — визначені не «станом справ», а іншими чинниками, що лежать за межами тієї сфери, стосовно якої приймаються

⁹ И. И. Ляхов. Об одном способе прогнозирования социального поведения. У зб.: Моделирование социальных процессов, М., 1970.

¹⁰ Див.: Т. И. Заславская, В. А. Заргаров, Р. В. Рывкина. Планы мнимые и реальные. У зб.: Социальное планирование в условиях экономической реформы. Вып. 1. Инф. бюл. ИКСИ АН СССР и ССА, М., 1971, № 49.

рішення,— зумовлюють характер рішення і спосіб його здійснення. «Звичні», традиційні регулятори, стереотипні уявлення про «добре і погане», почуття «престижу» і пристосування до діючих в управлінській системі «санкцій» — все це відображається у прийнятому рішенні і значною мірою визначає «кінцевий результат» рішень.

Успіх залежить, отже, не тільки від міри повноти інформації про об'єкт управління, але й від того, як суб'єкт управління усвідомить цілі, що визначають вибір рішення; яка ієрархія критеріїв, що лежать в основі вибору (уявлення про головні і додаткові цілі, про цінності-цілі і цінності-засоби та ін.), які санкції, накладувані на суб'єкт управління (сукупність заходів, які заохочують чи карають).

В управлінській практиці трапляються найрізноманітніші несподіванки. Деякі з них пов'язані з тим, що в ціннісно-нормативному контексті діють складні механізми взаємодії цілей та засобів і рішення може не збігатися з тими цілями, котрі нібито визначили його прийняття. У літературі зазначається, що такі обставини складаються, по-перше, коли наголошується на значенні цілей, та не звертається достатня увага на прийнятність засобів їх досягнення; по-друге, коли засіб досягнення мети стає самоціллю.

У першому випадку «технічно» ефективні засоби, що забезпечують досягнення мети, дістають поширення і навіть мають перевагу порівняно з соціально схваленими засобами: успіх оцінюється у термінах «виграшу», а «не виграшу певним чином». У другому випадку первинні цілі забуваються, альтернативні способи досягнення блокуються і лишається тільки єдиний спосіб, який перетворюється у мету.

Для того, щоб не відбулася підміна критеріїв у процесі управлінської практики, щоб проголошені цілі стали критеріями «робочими» а не вигаданими, важливо, щоб до самого суб'єкта управління застосовувалися відповідні вимоги. Наприклад, виконання плану «за будь-яку ціну» із випадкового явища, зумовленого індивідуальними особливостями того чи того керівника промислового підприємства, може перетворитися на явище типове, якщо не будуть вжиті певні заходи, що запобігають такій підміні.

Як відомо, вимог до керівників підприємств ставиться багато, але насправді визначається якась «домінанта», яка більш чи менш усвідомлюється суб'єктом управління і до якої він пристосовується, здійснюючи управлінські функції. Конкретним вираженням системи вимог, що обумовлює управлінські рішення, є сукупність «показників», на підставі яких оцінюється ефективність роботи виробничого колективу.

Відомо, що останнім часом дедалі частіше у нашій літературі порушується питання про потребу оцінки виробничого колективу не тільки на основі економічних, але й соціальних показників¹¹. Однак наявний рівень розвитку соціологічних досліджень і, зокрема, досліджень у галузі промислової соціології, явно недостатній. Слід домагатися ясності і визначеності в цьому питанні, щоб розробити практичні рекомендації, якими можна керуватися у практиці управління виробничими колективами.

Таке далеко не повне коло питань, що стосуються галузі соціологічних проблем прийняття і здійснення управлінських рішень. Як бачимо, ці проблеми надзвичайно актуальні і їхнє розв'язання має не лише теоретичне, але й практичне народногосподарське значення.

¹¹ Див.: Г. Н. Черкасов. Социология труда и профсоюзы. М., 1970; А. С. Б л я х м а н. Уточнить позиции. «Молодой коммунист», 1972, № 2.

* * *

Социологические исследования в нашей стране вступают на путь активного поиска новых форм и методов управления, соответствующих ускоренному темпу создания материально-технической базы коммунизма. Анализ управления как специфического социального процесса составляет предмет комплексного социологического исследования.

Одной из задач, решение которой необходимо для оптимизации процессов управления, является создание содержательных теорий управления и, в частности, теории принятия и осуществления управленческих решений. Эффективность решения, принятого на основе применения математического аппарата оптимизации, обуславливается постановкой задачи, выбором критериев и обоснованием разумного компромиссного решения. Но постановка задачи предполагает содержательный анализ, отсутствие которого приводит к произволу в выборе решения, даже если при этом использован точный математический аппарат. Кроме того, управленческие решения принимаются, как правило, в условиях множественности и динамизма критериев, диктующих необходимость учета непредвиденных факторов. Задачи такого рода пока математически не решаются. Предпосылкой для социологического исследования управленческих решений является тот факт, что последние так или иначе связаны с управлением людьми, организацией и координацией их деятельности. Задачи принятия решений переводят проблему из сугубо научной области в область социальную, а точнее, в область социальной организации.

Специфіка виробничого освоєння природи

М. Ф. ТАРАСЕНКО

Практичне використання людиною природних сил, перетворення їх у засоби праці і предмети людської потреби диктується як інтересами розвитку науки, так і інтересами суспільної практики. Філософське дослідження цієї проблеми практично важливе, оскільки воно дасть змогу, по-перше, максимально раціоналізувати способи і форми свідомого перетворення людиною природи, по-друге, сприятиме поглибленню наукового знання і пізнання і, отже, відповідатиме принципам комуністичного світогляду.

Як свідчить людська історія, процес освоєння природи людиною здійснюється на основі виробництва засобів до життя — знарядь праці. Спосіб виготовлення і використання останніх є єдиним матеріальним показником характеру зносин людини з природою. Засоби виробництва виступають наочним, предметно втіленим взірцем як міри практичного використання людиною стихійних сил природи, так і міри знання людиною природних сил. Загалом знаряддя людської праці в уречевленому вигляді уособлюють в собі ступінь людяності природи і природності людини і, як такі, виражають спосіб людського буття в природі.

Початком виникнення діалектико-матеріалістичного світорозуміння було наукове вичленування в поглядах на сутність людини і її «неорганічне тіло» — природу принципу практики як узагальнення суспільно-історичної діяльності людства. Критикуючи фізіократів, антропологізм Фейєрбаха, «істинних соціалістів» та ін., Маркс і Енгельс науково обґрунтували, що суспільство не є дзеркальним відображенням природи¹. Не природа є першою і безпосередньою основою людського буття, а передусім сумісна колективна праця, історично певний ступінь розвитку колективності. На самому початку людської цивілізації це — стадність, рід, плем'я, клан; пізніше — вищі форми розвитку суспільної колективності — рабство, феодалізм та ін., тобто ті об'єктивні форми суспільного буття людини, що опосередковують її продуктивне відношення до природи.

Уявляється недостатньою думка, згідно з якою людина для того, щоб надавати своїй діяльності універсально-загальних визначень всієї «дійсності» та субстанціонального характеру, повинна лише «наслідувати ці визначення і цей характер у природи»². Особливо це недостатньо, коли питання стосується діяльно-творчої сторони людського буття.

Безперечно, людина є силою самої природи, здатною всякі природні явища, навіть космічні, зробити предметом своєї діяльності, діяти за їх власними мірками і водночас залишатися людиною, зберігати свою людську суверенність і особливість і, отже, «не бути річчю серед речей». Проте всім цим вона зобов'язана не наслідуванню універсаль-

¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 18, 456, а також: К. Маркс і Ф. Енгельс. З раних творів. К., 1973, стор. 540—543.

² Див.: Г. С. Батишев. Деятельная сущность человека как философский принцип. У моногр.: Проблема человека в современной философии. М., 1969, стор. 86.

них мірок природи, а насамперед способів людського виробництва, зокрема колективній праці.

Безперечним є й те, що людина як «частка» природи спричинена нею і в цьому розумінні природа виступає не лише її власним тілом, але й певною сферою, що закладає духовні задатки людини, її характер, відчуття тощо. Однак, як відзначав уже в своїх ранніх працях Маркс, людина не лише природна, предметна істота, але й така, яка усвідомлює своє власне існування в природі як предметнодіюче. Саме завдяки цьому людина, стверджує Маркс, є родовою або суспільною істотою³.

Людська ознака «бути родовою» зумовлена як властивістю людини «бути природною», так і властивістю «бути свідомою». Проте, оскільки обидві ці властивості людина набуває і виявляє дійсним чином лише в процесі предметно-перетворюючої діяльності, то ознака бути родовою визначається способом цієї діяльності⁴. Не природа, а колективний спосіб діяльності є безпосереднім буттям людини, основою, що формує уміння кожного діяти предметно і усвідомлювати це діяння.

Що ж до універсальності людини, зокрема її здатності відображати предмети природи відповідно до їх власних і особливих мірок, то ця універсальність залежить не від рівня розвинутої мислення, а також не від того, що людина наслідує мірки предмета в природі, а знов-таки від способу виробництва, що безпосередньо формує цей рівень.

У своєму винятково природному бутті предмет може мати безліч мірок і межі їм сама природа не ставить. Така здатність є виявом стихійних сил природи, які щодо людської діяльності й виступають як небажане, таке, що його людина прагне усунути.

Та міра, що існує в природі безвідносно до людини, не є цілком завершеною, такою, яку люди мають лише перейняти, вона становить лише абстрактну можливість в процесі виробничої діяльності людини перетворитися у певну, дійсну мірку. Так само, як людина, у власному розумінні цього слова, не створена природою, а стає такою, лише проходячи через горнило праці, мірки природи, щоб бути певними і дійсними, потребують свого дооформлення на рівні теоретичної і предметно-практичної діяльності людини.

Власна недовершеність мірок природи особливо яскраво виявляється в галузі сучасного синтезу нових матеріалів і предметів людської праці. Розвиток наукових досліджень, як відомо, здійснюється тут в напрямі встановлення залежності між складом, структурою і фізико-хімічними властивостями речовини з врахуванням впливу на її структурну сітку різних чинників: температури, механічних деформацій, інтенсивного ядерного опромінювання тощо.

Розв'язання цієї досить важливої проблеми, поряд з «технологічним», має й глибоке філософське значення. Йдеться насамперед про діалектику самих властивостей, зокрема про з'ясування того, є властивість речовини її суто власним атрибутом чи продуктом і результатом того технологічного впливу, якого зазнає речовина в горнилі людської праці. Сучасне тлумачення властивостей речовини⁵ є своєрідним подовженням того розуміння, котре відоме філософії, щоправда в умоглядному вигляді, ще з часів Канта і Гегеля. Їхній погляд полягає у

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 588.

⁴ Людина, взята лише з боку природи, що складає її безпосереднє тіло, є кантівська «рідч у собі», щось «одиноке, одне». З боку ж своєї свідомості, але без тіла, людина є гегелівський «дух».

⁵ Поняття «речовина», «елемент», «властивість» вживаються нами в тому значенні, яке вони мають в сучасній хімії, зокрема у праці: А. Я. Веденія п. н. Основные понятия, законы и теории химии, М., 1965.

тому, що властивість притаманна речі тією мірою, якою вона є формою вираження буття якості однієї речовини для іншої (Кант) через опосередкування цього відношення свідомістю людини (Гегель)⁶.

Якщо застосувати цю, на перший погляд, спекулятивну діалектику до сучасної проблематики матеріалознавства, так би мовити, заземлити її, то вона матиме такий сенс. Нині науково обгрунтовано, що будь-яка речовина природи містить у собі всі відомі нам елементи періодичної системи Менделєєва. І якщо взяти до уваги їх майбутнє поповнення, а також можливу модифікацію, то речовина постане як така синтетична сукупність властивостей, остаточну визначеність якої не наважиться дати навіть найсміливіша поетична фантазія. З приводу цього В. І. Вернадський зазначав: «В кожній краплі і пилинці речовини на земній поверхні в міру збільшення тонкості наших досліджень ми відкриваємо все нові й нові елементи. Створюються враження мікроскопічного характеру їх розсіювання. В пилинці або краплі, як в мікрокосмосі, відображається загальний склад космосу. В ній можуть бути знайдені всі ті ж елементи, що спостерігаються на земній кулі, в небесних просторах... Вони знаходяться всюди і можуть бути всюди констатовані...»⁷.

Існування речовини з певною якістю можливе лише за умови заперечення мінливості складу її елементів і властивостей. Тому вважається, що якісне буття речовини, її відмінність від іншої визначають не елементи самі по собі і притаманні їм змінні властивості, а дещо таке, що відрізняється від них. Ним спершу уявляється спосіб організації елементів, тобто їх сумісна структура. Але таке рішення ставить нову проблему: чи зберігають елементи у структурі сполуки свою форму, тобто чи є вони якоюсь мірою елементами цієї структури, чи навпаки, структура сполуки є чимось принципово новим, а форми елементів зникають у ході реакції⁸.

Очевидно, чинником, що продукує властивості синтезованої речовини відповідно до потреб і вимог людської практики, виступає не тільки саме відношення «речовина природи — штучно синтезована речовина», а і його опосередкування з боку предметно-практичної і теоретичної діяльності людини. Речовина природи як безпосередній матеріал людської праці містить у собі безконечну можливість потенціальних властивостей. Але для того, щоб перетворити ці потенціальні властивості речовини у дійсні і, отже, зробити їх безпосередньо матеріальними чинниками людської праці, потрібно спочатку виявити ці можливості на рівні наукової теорії, а потім практично втілити досягнуті знання. Тому взаємна визначеність між складом і структурою самої речовини в цьому разі зумовлена відношенням людини до цієї речовини і поза ним не виявляє себе по-справжньому. Саме тому й виникає проблема: що в структурі речовини є від самої речовини, від її власного речовинного складу, а що є наслідком діяння на неї людини, зокрема впливу того технологічного способу її обробки, завдяки якому речовина природи набуває бажаних людині властивостей.

Щоб абстрактна можливість безлічі потенціальних мірок природи могла стати актуальною і, отже, правила не лише за універсальне визначення природної дійсності, але й була певною характеристикою людської праці, для цього потрібно в «поняття природної мірки» включити

⁶ Див.: И. Кант. Сочинения в шести томах, т. 1, М., 1964, стор. 403; а також: Гегель. Сочинения, т. V, М., 1937, стор. 581—583.

⁷ В. І. Вернадський. Вибрані праці, К., 1969, стор. 166—167.

⁸ Для з'ясування цього питання існує кілька природничонаукових концепцій: геометрична, динамічно-енергетична, квантовомеханічна та ін. Див.: Стефан Амстердамський. Развитие понятия химического элемента. У кн.: Мировоззренческие и методологические проблемы научной абстракции. М.—Л., 1960.

ті чинники, що зумовлюють її виявлення на рівні предметно-практичної і теоретичної діяльності людини.

Вимога наслідувати мірки природи заради того, щоб найадекватніше відобразити особливості предмета, передбачає насамперед цілковиту завершеність їхнього буття. В противному разі людині нічого буде наслідувати. Але саме таке наслідування в кінцевому підсумку призводить до заперечення творчого моменту людської праці. Діючи тільки за мірками, які пропонує природа, людина не здатна створювати щось більше, якісніше, ніж творить сама природа. Розуміння природи як вмістилища заздалегідь готових мірок є тим же каштівським априоризмом, але немов повернутим від мислення до природи.

Відповідність людської діяльності універсальним визначеностям природної дійсності потребує розкриття специфіки закономірностей суспільно-виробничої практики людини, через яку «міра» предмета природи включається в доцільну сферу відношення людини до людини, загалом — у сферу відносин людей в процесі виробництва. Саме суспільна практика, зокрема колективна людська праця, дає змогу, поперше, створювати дещо таке, що в природі в готовому вигляді відсутнє, по-друге, поєднувати логіку буття предмета природи з логікою суспільних умов життєдіяльності людини.

У розвиненому людському суспільстві та природа і її закономірності, наслідком яких було виникнення людини як природної істоти, втрачають характер субстанціональності. Таку роль починає виконувати суспільне виробництво. А природа як субстанція суб'єкта виробництва подібна до шойно народженої дитини порівняно з її майбутньою зрілістю. «Люди, — зазначає Маркс, — починають працювати на певній основі — спочатку на тій, що природно виникла, далі створюється історична передумова праці. Але потім сама ця основа, чи передумова, знищується або до неї відносяться як до тимчасової передумови, що стала занадто вузькою для того, щоб на ній могла розвиватися прогресивна людська маса (Menschenpack)»⁹. У сфері сталого людського виробництва природа виступає не субстанцією, а лише чуттєвим матеріалом, в якому втілюється суспільна праця, ланкою, що зв'язує виробничі інтереси людей, надаючи їм матеріального виразу¹⁰.

Зазначимо, що людська діяльність не заміщує природи, а править за своерідний засіб, з допомогою якого людина асимілює собі природу, перетворюючи її буття не тільки в своє «неорганічне тіло», але і в матеріальні чинники живої праці — засоби виробництва. «Замінити сили природи людською працею, — зазначав В. І. Ленін, — взагалі кажучи, так само неможливо, як не можна замінити аршини пудами. І в індустрії і в землеробстві людина може тільки користуватися діянням сил природи, якщо вона пізнала їх діяння, і *полегшувати* собі це користування з допомогою машин, знарядь і т. ін.»¹¹.

Отже, природа є для людини, по-перше, безпосереднім життєвим засобом, по-друге, предметом і знаряддям її праці¹². Завдяки цьому людська діяльність постійно відтворює власне життя людини через взаємообмін речовиною між її органічним тілом і рештою органічної і неорганічної природи; заново продукує «чуже» життя через дітонародження; створює предметні форми олюдненої дійсності, які становлять предметний і духовний світ людської культури. В єдності цих моментів суспільна діяльність є по суті життям, яке породжує життя¹³.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинення, т. 46, ч. I, стор. 486—487.

¹⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 548.

¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 5, стор. 99.

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 525.

¹³ Див.: там же, стор. 526.

Це процес «воскресіння» природи в практиці суспільного виробництва, процес, в якому природа розкриває об'єктивні закономірності свого буття в праці і спілкуванні людей. Сучасний технологічний рівень виробництва цілком підтверджує це положення.

За наявності колективного способу дії річ, дана самою природою, не може бути єдиним змістом виробничих зусиль людей. Вона здебільшого не є готовою і придатною до вжитку. Це просто сирий матеріал, який людині ще належить переробити відповідно до її запитів.

Визначальним чинником спільних зусиль виступає для людини насамперед спосіб колективної дії.

Оскільки існує поділ праці, окремий індивід здатний опрацювати лише певну частку природної речі. В технологічному процесі виробництва людина передає результати своєї праці іншій людині у вигляді сирого матеріалу (напівфабрикату), який ще не має своєї завершені, належної форми¹⁴. При цьому здобує однією людиною є лише вихідним пунктом праці іншої і тільки внаслідок сукупної діяльності колективу природна річ стає завершеним, придатним для вжитку предметом.

Однак це вже не просто річ від природи, а річ, як результат діяльності цілого колективу, — «комбінований продукт», субстанцією якого виступає не природа як така, а сумісний спосіб діяльності колективу («сукупний робітник»). Предмет суспільної діяльності — це речовина природи, що перебуває у сфері колективної обробки. Тому становлення природної речі на шляху до її завершені і, в цьому плані, субстанціональної форми збігається із способом реалізації колективної дії відповідно до розподілу форм праці у виробництві. Внаслідок цього форми виробничого спілкування людей виступають одночасно і феноменами буття природи для людини. Це не заперечує можливості природознавства як знання закономірностей природи «самої по собі», а лише підкреслює, що ті закономірності, які ми залічуємо до власних сил природи, виявляють певність своєї дії у межах суспільної практики, у сфері взаємодії людини з природою.

Маркс зазначав, що «кожний певний спосіб життя є спосіб життя певної сфери природи»¹⁵. Люди, змінюючи умови свого суспільного існування, не можуть залишати недоторканими умови і спосіб життя природи. «Всяке виробництво є привласнення індивідуумом предметів природи в межах певної суспільної форми і за її допомогою»¹⁶. Виходячи з поглядів Маркса, ми можемо мовити про те, що розвиток людської цивілізації по висхідній був зміною не лише матеріальних умов існування виробництва, але й водночас процесом переробки природи, і не лише природи як такої, але й тієї, що становить безпосередньо людське тіло, включаючи його органи чуття, здатність мислення тощо.

Оскільки ж виробничі форми спілкування людей є водночас способом даності природи для людини, то характер виробничих відносин становить безпосередній вияв доцільного відношення людини до природи загалом. Це відношення виражається насамперед через взаємозв'язок людини з продуктом своєї праці і опосередковане ним¹⁷. На думку Маркса, саме у відношенні до продукту праці виявляється в безпосередньо чуттєвій формі, як наглядний факт, ставлення людини до природи, тобто до того матеріалу, що є предметом суспільної праці. Продукти праці та способи їх виготовлення засвідчують, наскільки

¹⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 340.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 71.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 671.

¹⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів, стор. 525.

природа стала суспільною сутністю людини, а сама людина, в своєму індивідуальному бутті,— суспільною істотою.

Людина не може відтворювати своє людське існування, не виявляючи свою здатність до праці у переробці природи. Природа — це той матеріал, на якому розгортається трудова діяльність людини. Але практична реалізація здатності людини до праці опосередкована характером поділу праці, який визначається типом соціального зв'язку людини з об'єктивними і суб'єктивними умовами суспільного виробництва.

За умов приватної власності на засоби виробництва шлях реалізації здатності людини до праці пролягає через певні класові залежності. Людина, перш ніж вступити в безпосереднє відношення до предмета природи, має вступити у певне відношення до власника знарядь виробництва, інакше кажучи, продати свою здатність до праці, а власник має купити її. Акт купівлі—продажа наперед визначає майбутню сферу її діяльності і відповідний цій сфері предмет природи. Отже, здатність до праці, будучи ще лише потенціальною можливістю людини творити, дістає незалежну від самої людини і предмета природи форму існування. Внаслідок цього в процесі праці людина втрачає себе, а разом з тим і природу. Відбувається відчуження праці; відчужуються її предмет, результат і сам процес праці, тобто саме родове життя людини — суспільна діяльність. Продуктивні сили суспільства стають незалежними і відірваними від індивідів. Останні і собі можуть стверджувати свої цілі і здатності до праці, лише покладаючи себе як засіб створення багатства взагалі, перетворюючи «свою душу й тіло» в речовий придаток виробництва.

За таких умов єдність природного і людського втрачається, а сам процес олюднення природи і натуралізації людини здійснюється в негативній, неадекватній суспільному характерові праці формі. Чим більше в процесі виробництва індивід освоює природу, тим більшою мірою він втрачає її як засіб свого життєствердження. Людина не присвоює собі природу, а навпаки, сама виявляється присвоєною тими умовами, в яких її праця набуває предметного втілення. Так умови буржуазного виробництва відчужують від виробника створений ним матеріальний і духовний світ культури, внаслідок чого олюднення природи і натуралізація людини загальмовуються, набирають гіпертрофованої форми, що протиставлені дійсному саморозвиткові природи і людини.

Заперечення орієнтації виробництва на людину і, в зв'язку з цим, відторгнення природи і відчуження людини пронизують всі сфери капіталістичного виробництва, незалежно від того чи іншого різновиду діяльності. Інша річ, що окремий індивід може цього не усвідомлювати. Процес втрати людиною природи потрібно розглядати не стосовно буття окремого індивіда, а під кутом зору способу життя суспільства загалом. Приміром, той же акт купівлі і продажу людських здатностей до праці щодо безперервності технологічного процесу виробництва і зайнятості в ньому людей є не одиничним і випадковим явищем, а необхідністю—законом і способом життя капіталістичного виробництва.

Утвердження суспільної власності на засоби виробництва докорінно змінює відношення людини і природи. В умовах соціалістичного виробництва процес праці розглядається в нерозривному зв'язку з об'єктивними закономірностями розвитку природи і суспільства. Людина стає метою виробництва, а природа — матеріальною сферою втілення її виробничих здібностей і творчих обдарувань. Поєднуючи людину з об'єктивними і суб'єктивними умовами її праці, соціалізм уперше в історії розвитку загальнолюдської культури олюднює «природу»

самої людини — створює матеріальні і духовні можливості кожної особи до творчої праці. Буржуазному способу «накопичення речового багатства», який породжує граничну утилітарність у спілкуванні людини з природою і людини з людиною, світ соціалізму протиставляє розвиток («виробництва») самих індивідів, їх природних здібностей і обдарувань до суспільно корисної праці.

В зв'язку з цим відношення людини до природи набирає великого соціального значення і виступає як безпосереднє відношення людини до тієї форми суспільної праці, в якій формуються і реалізуються її природні здібності і задатки до колективного творення. Воно стає показником не тільки міри людської активності, спрямованої на «зовнішній матеріал», але й править за своєрідне «посвідчення» характеру відношення людини до самої себе, своєї природної і суспільної сутності.

Залишки суперечливого характеру реалізації промислово-технологічного та особистого відношення людини до природи зумовлені в епоху соціалізму недостатньою досконалістю матеріально-технічних і науково-пізнавальних засобів людської праці, а також соціальною незрілістю окремих членів суспільства.

Ще не всі і не завжди розуміють потреби розвитку суспільного виробництва. Певною мірою це виявляється як у ставленні окремих індивідів до праці, так і до загальносуспільних надбань, складовою і невід'ємною частиною яких є природа.

Розвинуте соціалістичне суспільство, здійснюючи загальнодержавне довгострокове планування та цілеспрямоване виховання своїх членів, успішно долає залишки нерационального використання природи. Залишки суперечливого характеру взаємодії виробництва і людини з природою є за доби соціалізму тимчасовим явищем, що з об'єктивних причин дісталось нам у спадщину від передісторії людства. Зазначені хиби усуваються в процесі розвитку соціалістичного суспільства. Це, зокрема, забезпечується побудовою високорозвинутої матеріально-технічної бази комуністичного суспільства та свідомо скерованим процесом формування нової всебічно розвиненої людини. Зі створенням матеріально-технічної бази комунізму на основі новітніх досягнень науки і техніки людина отримує реальну можливість наперед пізнавати і практично зводити нанівець негативні наслідки втручання промислової технології в життя природи. Розвиток суспільних відносин та їх переростання в комуністичні і собі прискорює процес соціалізації індивідуального буття людини. Людина остаточно позбавляється своїх, породжених «царством необхідності» вад — приватновласницьких потягів до суто утилітарного володіння продуктами колективної праці та загальносуспільними надбаннями і стає в своєму індивідуальному бутті справжньою суспільною істотою. Внаслідок цього відношення суспільного виробництва і людини з природою набирають принципово іншого характеру і значення.

Науково необгрунтоване використання продуктивних чинників природи, а також інші стихійні форми впливу на неї суспільства породжують «екологічну кризу». Вона потребує розв'язання переважно таких питань, як: суспільство і екологія; філософсько-соціологічні аспекти екологічних проблем; природничонаукові основи екологічної проблематики; питання біологічної природи людини, фактори адаптації людини до зміни екологічних умов її існування та ін.¹⁸

Загалом можна сказати, що основна увага має приділятися по-

¹⁸ Див.: «Вопросы философии», 1973, № 1, № 2, № 3, № 4.

шукає наукових і практичних методів дослідження нових форм взаємодії людини з природою, щоб виробити цілісний погляд радянської науки на екологічні проблеми сучасності. Адже розкриття взаємозв'язку людини з природою потребує розв'язання не тільки філософських, але й багато інших питань, зокрема техніко-економічних, екологічних і соціально-політичних. Техніко-економічні питання зумовлюються вичерпуванням природних ресурсів Землі, їх виробничим поновленням і відтворенням; екологічні — встановленням біологічної рівноваги людини з живою природою, можливістю адаптації людини до змішаних нею природних умов свого існування; соціально-політичні — тими суспільними умовами, в яких відбувається реалізація людської діяльності, а також необхідністю розв'язання цієї проблеми як загальнолюдської, інтернаціональної.

З методологічного боку це означає доцільний пошук суспільством нових форм раціональної організації і функціонування науково-технічних, технологічних і соціальних чинників, які опосередковують загальну екологічну систему «людина — суспільство — природа». Власне тому розв'язання екологічних суперечностей між людиною і природою можливе лише на новій соціальній, економічній, технологічній і культурній основі.

Безперечно, будь-яке суспільство витрачає природні ресурси і певним чином впливає на природне середовище. Але свідоме регулювання ним свого відношення до природи і взаємодії з нею можливе лише за соціалізму. Проблема поновлення природних ресурсів і підвищення їх продуктивності може бути розв'язана внаслідок такої організації виробництва, функцією якого буде не виробництво заради виробництва і споживання, але й водночас планомірне відтворення і культивування в загальнолюдських інтересах тих явищ природи, які становлять безпосередній матеріал суспільної праці. Причому його слід розглядати не як другорядне, спричинене «екологічною кризою», а як основну ланку екологічного процесу, що характеризує норму виробничого відношення суспільства до природи. За клітинку такого виробництва (за певних соціальних умов) може правити промисловий синтез нових матеріалів і предметів людської праці. Уже сьогодні синтез штучних неорганічних і органічних сполук за кількісними і деякими якісними показниками перевершив ті, що відомі людині в природі, але нею не створені. Отже, поряд з витратою природних ресурсів слід враховувати можливість промислового виготовлення предметів праці із будь-якої сировини, тобто можливу технологічну трансформацію всього, що є на нашій планеті, в промисловий процес. У такий же спосіб, зокрема освоєнням і практичним використанням атомної енергії у формі електрики, технологічного тепла, хімічної енергії та ін., може бути розв'язана і проблема забруднення природного середовища промислово-технологічними відходами.

Раціональне використання, збереження і відтворення природних ресурсів є складовою частиною програми будівництва комунізму в СРСР. XXIV з'їзд КПРС накреслив великі завдання щодо посилення охорони природи в нашій країні. Це дістало відображення в Державному п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, де, зокрема підкреслюється необхідність розробки «наукових основ охорони і перетворення природи з метою поліпшення природного середовища, яке оточує людину, і кращого використання природних ресурсів»¹⁹.

¹⁹ Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки. К., 1971, стор. 15.

Важливе значення в розв'язанні поставлених партією завдань має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення природних ресурсів», а також відповідна постанова Верховної Ради СРСР та інші загальнодержавні заходи. У них передбачено, зокрема, комплексне використання природних ресурсів, вдосконалення планування, спрямованого на його здійснення. Відзначається, що накреслені заходи є складовою частиною перспективних і річних планів розвитку народного господарства. Щоб їх втілити в життя, збільшується випуск машин, устаткування, контрольно-вимірювальних приладів і засобів автоматизації, що дає змогу краще охороняти природу, ефективніше освоювати її. У великих масштабах провадяться меліоризація земель, боротьба з вітровою і водною ерозією ґрунтів, поліпшується використання водних ресурсів, лісових багатств і корисних копалин. Значно розширюється тематика і географія науково-дослідних робіт з найважливіших проблем екології природи і людини.

Засобом практичного виконання цієї програми виступає нині науково-технічна революція, зокрема ті її здобутки, які докорінно змінюють характер і темпи розвитку промислової технології, її сировинну, енергетичну базу і матеріальну структуру суспільного виробництва загалом. Вплив технології на зміст, спосіб існування і характер реалізації безпосередньо живої праці людини принципово змінює самий стиль освоєння і олюднення природи, його масштаби, динаміку і специфіку. Практичне застосування автоматизованих систем управління природними і виробничими процесами, відкриття і промислове використання принципово нових джерел енергії (атомна енергія), виготовлення синтетичних матеріалів і предметів праці, розвиток ракетно-космічної техніки та ін. зумовлюють потенціальну можливість вивільнення людини від участі в безпосередньому процесі технологічного виробництва і утвердження її завдяки цьому як найзначнішого «земного предмета». Науково-технічна революція за умов соціалізму створює матеріальні умови для всебічного розвитку творчих сил людини, її природних задатків, здібностей і обдарувань; надає людському виробництву універсального значення, в якому природний процес починає перетворюватись на промисловий, а наукове знання людиною закономірностей розвитку природи і суспільного життя стає безпосередньою продуктивною силою.

Сучасний науково-технічний прогрес створює такі засоби освоєння і перетворення природи, які не просто вивільняють людину від участі в безпосередніх процесах промислової технології, але й з погляду історичної перспективи свідчать про перехід людства до комплексно-автоматизованого, системного, значною мірою «безмашинного» використання у виробництві пізнаних закономірностей матеріального руху в природі. Уже сьогодні зростає виробнича роль таких засобів людської праці, що становлять відкриту, комплексну систему, в межах якої відбуваються природні процеси з усією розмаїтістю їх виявів, але перетворені людиною на промислові. Прообразом такого виробництва може бути сучасне промислове перетворення теплової енергії в електричну за допомогою магнітно-гідродинамічних генераторів, а також «космічна технологія» виготовлення деяких полімерних матеріалів. У МГД — генераторах замість механічних частин звичайної машини використовується фазовий стан речовини — плазма, температура якої не набагато менша, ніж на поверхні Сонця. Для «космічного синтезу» полімерних матеріалів засобом технології править практичне відтворення ряду природних властивостей космосу, зокрема радіаційних

випромінювань, потужність яких перевищує природне поле біля Землі.²⁰ З погляду поступу суспільної праці це засвідчує практичну і теоретичну можливість людини відтворювати природу не просто відповідно до окремо взятих форм матеріального руху (механічних, фізичних, хімічних та ін.), а комплексно, за мірками *синтезу* основних принципів руху і, отже, адекватно самій природі.

Свого часу Маркс зазначав, що в майбутньому виробництві людина покладатиме між собою і предметом праці не видозмінений предмет природи, а цілком природний процес, який вона перетворюватиме на промисловий. Так, кажучи про агробіологічні процеси, Маркс підкреслював, що «землеробство... стає всього лише застосуванням науки про матеріальний обмін речовин...»²¹.

Комплексне застосування в технологічному процесі виробництва фізичних, хімічних і, що особливо важливо, біологічних закономірностей розвитку природи звільнить засоби людської праці і виробництво загалом від тих обмежень, що зумовлені, з одного боку, вузькою спеціалізацією і надмірною уніфікацією виробничих функцій сучасних «машинних» знарядь, а з другого — фізіологічними особливостями людини. Це істотно вплине, по-перше, на швидкість і, отже, безперервність технологічного процесу перетворення предметів природи в споживну вартість; по-друге, на обсяги і якість освоєння та використання людиною природних сил, її енергетичних, технологічних та інших продуктивних чинників, по-третє, на виробничий статус людини, її місце в системі матеріального виробництва, а також на характер використання нею науки і техніки.

Якщо тепер, як і в минулому, виробничий процес зводиться до того, що людина за допомогою технічних засобів в праці (починаючи від найпростішого механічного інструмента — слюсарного молотка і кінчаючи сучасними досить складними машинами і механізмами) діє на предмет природи, безпосередньо вносячи в його технологічну обробку певну частку своєї живої праці, то в умовах комплексно-автоматизованого виробництва основу технологічного процесу становитиме не машина, роботу якої опосередковує жива праця людини, а той або інший природний процес, який перетворений на промисловий, але відбувається без прямої участі людини. Людина вийде із сфери безпосереднього процесу виробництва і стане його регулятором, а саме виробництво виступатиме не як підпорядковане особистим навикам і умінням виробника, а як послідовне, технологічне застосування науки, як «оречевлена сила знання».²² Способи і масштаби освоєння виробництвом природи визначатимуться не інтенсивністю безпосередньо живої праці виробників, а темпами і методами виробництва наукового знання і мірою його практичного застосування. Інакше кажучи, асиміляція людиною природи, ступінь її олюднення і соціалізації будуть поставлені в певну об'єктивну залежність від продукування і асиміляції виробництвом наукового знання. Суспільна діяльність і собі підніметься на вищий щабель історичного розвитку, стане органом «виконання волі людини в природі» — *управляючою* діяльністю, що підкоряє собі сили природи, не порушуючи її екологічної рівноваги. Такі соціальні наслідки комплексно-автоматизованого виробництва народжуються в соціалістичному суспільстві й міцніють у ході будівництва комунізму.

²⁰ Див.: А. А. Благонравов и Ю. И. Зайцев. Космонавтика — народному хозяйству. У кн.: Будущее науки, М., 1971, стор. 309.

²¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. II, стор. 213.

²² Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. II, стор. 215.

Суспільне виробництво за комунізму із простого процесу праці перетворюється в науковий, стає експериментальною наукою, матеріально творчою і предметно втілюваною²³. Воно набирає характеру безперервного відтворення на промислово-науковій основі тих закономірностей форм матеріального руху, що притаманні природі об'єктивно. Виробництво безкласового суспільства втрачає свою колишню функцію бути переважно засобом до життя, поновлення фізичного існування людини і стає сферою всебічного розвитку *природи в самій людині* — природних задатків індивіда до творчої праці. Внаслідок цього світ природи розквітне всіма своїми барвами, набере загально-суспільного значення і стане щодо людини самоцінністю, а людська діяльність перетвориться в самодіяльність, у справжню творчість.

* * *

В статье рассматриваются философские, социальные и научно-технические предпосылки освоения и практического использования человеком природы. Особое внимание акцентируется на способе данности природы человеку и «механизме» ее функционирования в практике общественного производства. Посредством анализа диалектики объективных и субъективных условий человеческого труда вскрываются социальные корни рационального и иррационального отношения человека к природе, определяется зависимость этого отношения от научной, технической и социальной организации жизни общества.

²³ Див.: там же, стор. 221.

Оцінка і екстраполяція теоретичних систем

С. В. ОСТАПЕНКО

Фундаментальні природничо-наукові теорії завжди мають досить складний шлях розвитку. Теорія народжується, відмовляючись від старої. У цей період вона, як звичайно, піддається різкій критиці, способи якої варіюються залежно від досягнутих знань і культурного рівня суспільства. Теорія розвивається, підтверджуючись експериментальними даними, схвалюється більшістю (часто-густо у цей момент починається суперечка про пріоритет у її створенні), далі стає класичною і її включають до учбових програм (хоч і з великим запізненням). Кінець кінцем вона перестає пояснювати нові факти і становить певний історичний ступінь пізнання.

Нині спостерігаються радикальні зміни як у методах критики, так і в строках застосування нових теорій. І це не випадково: у зв'язку з науково-технічною революцією змінилася пізнавальна ситуація.

Що ж таке пізнавальна ситуація і як вона впливає на розвиток теоретичних систем? Річ у тім, що кожному ступеню пізнання відповідає певний обсяг накопиченої інформації, характер емпіричних досліджень, логічний і математичний апарат, певні філософські умови, нарешті, соціальні і психологічні особливості розуму, що пізнає. На думку Т. Куна, це і є пізнавальна ситуація, у рамках якої формується парадигма. Але «пізнавальна ситуація» усе ж ширше поняття. Парадигма — це скоріше спосіб, звичка наукового мислення на якомусь етапі розвитку науки. До пізнавальної ситуації мають входити і соціально-історичні і психологічні характеристики суб'єкта пізнання, а також філософські умови розвитку знань. Схематично розвиток знання відбувається таким чином. З допомогою нових технологічних і методологічних засобів досягають нових даних, що приводить до виникнення нових ідей, поглядів, потім все це втілюється в новій теорії і її засобах. Далі цикл повторюється, що спричинює вихід лише від компоненти i -го рівня до рівня $i + 1$.

Відомо, що тими самими фактичними даними, інструментами і теоріями може послуговуватися чимало учених. Але погляди одних відстають, а інших випереджають ці теорії. Тоді слід визнати, що виникнення головного імпульсу розвитку нових теорій, що приводять до зміни парадигми, за інших однакових умов викликають ті вчені, що мають «випереджуючі» погляди, тимчасом як інші є гальмівною, але необхідною стабілізуючою силою в науці. Революціонізуючий імпульс у становленні нових прогресивних ідей у сучасній науці постійно дає філософія діалектичного матеріалізму.

Зі сказаного, зрозуміло, не випливає, що філософські передпосилки, як і пізнавальна ситуація загалом, повністю визначають оцінку і вибір теоретичних систем. Критерієм істини і основою розвитку теоретичного знання є суспільно-історична практика. Однак у сучасній науці часто буває, що ту саму предметну область описує кілька конкуруючих теорій, причому дані спостереження і експерименту не можуть остаточно підтвердити чи спростувати жодну з них. В такому разі виникає потреба конкретизації і спеціалізації загального критерію істини стосовно нових умов. Це стає можливим тому, що у критерій

істини, з погляду діалектичного матеріалізму, входить вся практика, вся діяльність людини, в тому числі і практика пізнання.

Наукову теорію, як і всяку теоретичну систему, можна розглядати як систему управління зв'язками і відношеннями суб'єкта до об'єктивного світу. В теорії оптимізації систем управління найістотнішими характеристиками визнають надійність R , ефективність E , простоту S .

Ці критерії оцінки і пропонуються як вторинні (але не зовнішні) щодо практики системні критерії теоретичних систем.

Простіше за все припустити незалежність R , E і S одної від одної. При цьому треба брати до уваги, що різні характеристики систем мають неоднакове значення для оцінки систем за параметрами, які нас цікавлять. Отже, їм можна в усяких ситуаціях надавати різного значення. Тоді, здійснюючи синтез загальної оцінки теорії, кожен із трьох критеріїв можна розглядати як незалежну складову.

Підкреслимо, що введення системних критеріїв оцінки не тільки не є підміною критерію практики, а, навпаки, лежить в основі спрямування дальшої розробки конкретних способів застосування цього критерію. R , E і S — це опосередковані практичні критерії. Принципи простоти, надійності і ефективності складаються в ході наукової діяльності, зумовлюються практикою розвитку знання. Розберемо спочатку один із цих принципів, а саме принцип простоти.

Поза відповідними, фіксованими відношеннями у світі не існує ні простоти, ні складності. Простота і складність з онтологічного боку реалізуються у взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, а з гносеологічного боку виражаються у пізнанні цієї взаємодії. Ейнштейн шукав просте тому, що вірив, що світ простий. Сціама шукав просте, бо прагнув спростити і без того складний світ. Але світ не простий і не складний, простим чи складним може бути лише наше знання про нього. Системність у принципі виражається саме внаслідок спрощення, упорядкування даних досвіду (що розуміється матеріалістично) за тією чи іншою системоутворюючою властивістю або відношенням. Знання про щось завжди існує у формі теоретичної системи. Отже, без знання не можна встановити простоти, як і без спрощення важко уявити розвиток знання. Зростання рівня абстракцій сприяє «згортанню», «мінімізації» знання. Отож, міра «системності» пов'язана з мірою простоти і рівнем загальності абстракцій і може правити за індикатор ступеня розвитку наукового знання.

Звичайно, у побудовах одного якогось ученого може переважати чинник набування знання. Але потім, коли набування досягає відповідної величини, створюється можливість знайти закономірності, які дозволяють упорядкувати нагромаджений матеріал, а також здійснити якісне перетворення знання, такі побудови, де переважає спрощення.

Із досвіду науки випливає, що доводи на користь більш простої теорії перетворилися у методологічний принцип. Ще в Арістотеля простота є одним із критеріїв відбору вихідних принципів знання. Але принцип «вибирай найпростіше із істинного» недостатній. Для того, щоб порівняти теоретичні системи за їх простотою і зробити вибір якоїсь із них, слід найти методи оцінки простоти системи. Деякі з них подані у працях Дж. Кемені і Н. Гудмена. Однак виміряти простоту методом Гудмена поки що вдається лише у певних логічних системах з бінарними і тернарними відношеннями.

У літературі існують й інші концепції простоти. Так, Шлезінгер¹ пропонує розрізняти статичну простоту, до якої він залічує

¹ Див.: L. Schlesinger. Dynamic Simplicity. "The Philosophical Review". N. Y. Oct., 1961.

підходи Гудмена і Кемені, і динамічну, прихильником якої є він сам. Остання має бути пов'язана не тільки з даною пізнавальною ситуацією, але й із тенденцією її зміни. Звідси випливає, що треба не лише вибрати просту гіпотезу, але таку із найпростіших, яка найбільш повно відповідає тенденціям розвитку знання, дозволяє позбутися застарілих теорій як у даній, так і в суміжних галузях. Зрозуміло, теорія має відповідати уже наявним фактам. Але вона також має володіти і достатньою динамічністю, що дає змогу готуватися до прийому нових фактів, які у даний момент ще гіпотетичні.

На думку Шлезінгера, логічний базис, тобто сукупність предикатів, з допомогою яких виражена система, завжди виявляється надто вузьким і істотним лише для низки певних обмежених випадків. Але, по-перше, ці обмежені випадки мають велике значення, а по-друге, автор не пропонує, як нам відомо, якогось конструктивного методу вимірювання динамічної простоти.

Перспектива розвитку концепції динамічної простоти насправді дуже заманлива, але для оцінки теоретичних систем (ТС), мабуть, на сьогоднішній найприйнятнішою є ентропійна міра простоти, а також оцінка ТС за деякими системними параметрами. Такий підхід у загальній теорії систем розробляється А. І. Уйомовим².

Нині стоїть надзвичайно важке завдання: розробити хоча б наближені методи застосування критерію ентропійної міри простоти для оцінки достатньо змістових теоретичних систем. Головні труднощі полягають у тому, що величини, які входять до формули А. І. Уйомова, можуть бути витлумачені й надто довільно, що зводить формалізований метод, який претендує на строгість, до досить розпливчастих якісних оцінок. Однак у цьому нелегко вбачати лише недосконалість формули. Скоріше це важко усувана недосконалість витлумачення згаданих величин, їх багаторівнева неоднозначність.

А проте усе це не стоїть на заваді застосуванню формули ентропійної міри простоти. У багатьох же випадках взагалі достатньо лише якісної оцінки типу «простіше», «складніше».

Які ж вони, ці «інші» умови? Коли починаємо оцінювати теорію, постає питання: а чи надійна теорія, чи можна їй довіряти? До певної міри це подібне до питання: «А чи можна довіряти даній механічній (електронній та ін.) системі?». Теорія надійності матеріальних систем розроблена досить докладно. Показана залежність надійності від кількості елементів і різновиду їх поєднання, розкрита роль дублювання найбільш значних елементів.

Що стосується ТС, то доцільно розглядати їхню надійність залежно від правомірності їх екстраполяції. Доти, доки визначена чи постульована сфера застосовності ТС, доки вона сприяє здобуттю нового знання, не призводить до фундаментальної суперечності формальнологічного характеру, ТС може вважатися достатньо обгрунтованою. Надійність ТС є ступінь правомірності екстраполяції даної теорії на предметну область, яку ця теорія описує.

Прийнято вважати, що досить одного експерименту чи «контраприкладу», щоб спростувати ТС. Фактично питання значно складніше. Насправді, будь-який контраприклад має бути фіксований деяким судженням і введений у систему пропозицій (суджень, висловлювань), що утворюють ТС. Коли в цьому разі система лишиться не-суперечливою у вихідних посилках і не зруйнується, то даний контраприклад для цієї системи не є небезпечним. Крім того, чимало

² А. І. Уйомов. Спрощувальні властивості відношень і міри простоти систем. «Філософські проблеми сучасного природознавства», вип. 27, К., 1972.

залежить і від семантичної інтерпретації понять і термінів, які вже входять і можуть бути введені до контраприкладу і в теоретичну систему: «Для всякої пропозиції завжди знайдеться якийсь достатньо вузьке тлумачення його термінів, яке виявиться істинним, і деяке досить широке, яке виявиться хибним». Перше тлумачення І. Лакатос³ називає «виправдувальним», а друге — критичним або «спрощувальним». Зрозуміло, що друге тлумачення термінів теорії і нестримне поширення її висновків на різні предметні області рано чи пізно втягують ТС у спрощувальну зону. Таке тлумачення є одним із різновидів необгрунтованої екстраполяції теорії.

Можна дійти висновку, що в разі розбіжності досвіду і теорії у нас є принаймні дві можливості виправдати теорію: підігнати досвід під теорію, або підігнати теорію під досвід, так чи інакше модифікувавши її. Модифікація теорії у певних межах не означає її заміни новою теорією і передбачає збереження її як системи, тобто в загальному випадку збереження системоутворюючих властивостей чи відношень даної ТС.

Зростання емпіричних досліджень змінює предметну область ТС. Як же ТС здатна «протистояти» досвіду, включаючи в себе все нові й нові факти? Очевидно, ця здатність і характеризує її «екстраполябельність». У цьому розумінні екстраполябельність ТС визначає надійність теоретичної системи як її «фактостійкість», тобто здатності ТС не руйнуватися, коли вводяться в неї нові факти.

Проблема екстраполяції наукових теорій (а звичайно із усіх ТС якраз наукові теорії нас найбільше за все цікавлять) тісно поєднується з проблемою вираження причинних і будь-яких інших зв'язків функціональними залежностями. Оскільки кожна наукова теорія прагне подати аналізовані нею закономірності як функціональні залежності, корисно хоча б коротко розглянути загальний підхід до екстраполяції функцій.

Строго кажучи, екстраполяція правомірна тільки для лінійно-регулярних стаціонарних процесів і фундаментальних процесів, що їм відповідають, з некорельованими значеннями змінних. Науці, мабуть, невідомі реальні процеси, що мають такі властивості. Це не що інше, як математичні абстракції, використовувані для виведення загальних методів екстраполяції.

На кожному наступному екстраполяційному кроці точність значень залежних змінних, одержуваних з допомогою екстрапольованої функції, зменшується. У процесі екстраполяції відбувається немов «накладання» похибок, що мають характер неврахованих залежностей, і таких, що не мають на даному етапі розвитку наукової теорії будь-якого функціонального вираження.

Під час екстраполяції функції врахування тенденції її зміни виражається у врахуванні корелятивів, які потрібно виразити математично. По суті обгрунтоване врахування корелюючих впливів і зумовлює область правомірної екстраполяції. При достатньо сильній екстраполяції виникає потреба у врахуванні корелюючих впливів на корелюючі впливи та ін. При цьому вже, щоб врахувати корелюючі впливи другого рівня, часто немає достатніх даних і стає неможливим подати ці впливи як функції, що накладаються на екстрапольовану. Щодо корелятивів достатньо високих рівнів, то вони зовсім невідомі, не можуть бути введені із існуючої системи знань і належать до класу «неуявлюваних подій». Цим багато в чому і пояснюються невтішні відгуки про екстра-

³ Див.: І. Лакатос. Доказательства и опровержения. М., 1967, стор. 138.

поляцію взагалі, на які часто-густо можна натрапити у літературі. Однак, мабуть, краще говорити не про досконалість методу екстраполяції взагалі, а про недосконалість необгрунтованої екстраполяції, її автоматичного застосування, котре, абсолютизуючи якусь «рисочку», призводить до висновків, схожих на натурфілософські нісенітниці.

Екстраполяція теоретичних систем тісно пов'язана зі статистичними й вибірковими методами, так званими вибірками у просторі подій. Але теорії статистичної і математичної екстраполяції недосить, щоб розв'язати методологічні проблеми здобуття нового знання. Існує ще і логіко-філософський аспект екстраполяції, до складу якого входить проблема обгрунтування методів побудови теоретичних систем.

Отже, проблема екстраполяції включає в себе формально-логічний, математичний і власне методологічний аспекти. Неможливо розглядати ці три аспекти окремо і водночас з достатньою строгістю. Будь-яка різка межа між названими аспектами була б довільною.

Метод екстраполяції є основою прогнозування. Загалом екстраполяцію ТС можна розглядати як введення нових елементів, властивостей чи відношень у теоретичну систему під час збереження заданої системоутворюючої властивості чи відношення. Це дає змогу вважати екстраполяцію ТС проблемою її розширення.

Отже, будь-яка зміна кількості елементів, їх відношень, властивостей, відношень властивостей, можна інтерпретувати як введення у ТС нової інформації, нових фактів. Оскільки така зміна відбувається постійно, то, отже, будь-яка ТС постійно піддається розширенню того чи того різновиду, і в цьому значенні система є відкритою.

Розширення теоретичної системи може бути конструктивним і неконструктивним. Конструктивне розширення характеризується тим, що ми маємо ефективний процес (заданий алгоритм) розширення, що приводить до певного рішення у якомусь конкретному випадку. Під час неконструктивного розширення його алгоритм не заданий і тому оцінити правомірність такого розширення неможливо, висновки можуть бути зовсім довільні. Розглядати розширення такого типу навряд чи доцільно.

Під час розширення теоретичної системи змінюється її інформативна місткість. ТС завжди динамічна. Яка ж правомірність такого розширення? Доти, доки зберігається задане системоутворююче відношення теоретичної системи, вона не руйнується, лишається сама собою. Якщо ж розширення ТС приводить до зміни системоутворюючого відношення, то розширення у рамках даної ТС стає неправомірним. Відсутність розширення теоретичної системи означає її інформаційну ізолюваність, і, навпаки, інформаційна ізолюваність робить неможливим розширення ТС. У будь-якому випадку нединамічна, закрита ТС, яка не розвивається, приречена: наука просто переступить через неї.

Взагалі кажучи, можливі такі ситуації.

1. Руйнування ТС означає перехід до нових системоутворюючих відношень чи властивостей і приводить до створення нової теоретичної системи $ТС_2$. При цьому може бути такий окремий випадок, що екстраполяція якогось положення, почата у рамках ТС, буде правомірною і в рамках $ТС_2$.

2. Окремі зміни властивостей системи $P_1...P_i$ приводять до модифікації теорії. Модифікації можуть тривати доти, доки зберігаються істотні ознаки системоутворюючого відношення або властивості.

3. Часто екстраполяція того чи того положення фактично призводить до руйнування системоутворюючого відношення або властивості

системи, але під час оцінювання правомірності даної екстраполяції це не помічається, не враховується. У такому разі ТС стає квазістійкою, а екстраполяція — неявно неправомірною. З розвитком знання неявна, несвідома неправомірність екстраполяції стає явною, і тоді ТС або модифікується або руйнується.

Якщо задача про екстраполяцію ТС задана набором однозначних висловлювань, що утворюють однозначну структуру, то обгрунтоване розв'язання питання про правомірність розширення ТС на предметну область, визначену поставленою задачею, принципово можлива.

Отже, у широкому значенні слова здатність ТС включати в себе нові факти і характеризує її надійність. Те, що для матеріальної системи виступає як безвідмовність, для ТС набуває вигляду «фактостійкості», здатності сприймати нову інформацію, не руйнуючись. Звичайно, інформаційно ізольована система, якщо таку можна собі уявити, буде відрізнятися абсолютною надійністю, бо для неї просто не існує фактів — контраприкладів. Однак у науці таких теоретичних систем не існує.

Принцип надійності тісно пов'язаний з принципом простоти. Адже підвищення ступеня загальності абстракцій зумовлює не тільки спрощення ТС, але й потенціальну застосовність цієї ТС до найбільшої кількості фактів. Тому часто більш проста теорія є й більш фактостійкою.

Надійність у математичній статистиці трактується як здатність системи зберігати задану якість за певних умов експлуатації. В оцінці ТС нас також цікавить не надійність взагалі, а лише надійність систем стосовно розв'язання деякої конкретної задачі, котра і задає «умови експлуатації» ТС.

Якщо теорія так вписалася у загальну систему людського знання, що її твердження «працюють» у даній пізнавальній ситуації, використовуються суміжними галузями знань, — то таку ТС можна вважати ефективною. Міру ефективності можна розуміти, як відношення реалізованих цілей до всіх цілей, поставлених у даній сфері діяльності.

Але в науці можуть бути і не використововані теорії, чи вже використововані в строго обмеженій, фіксованій сфері. Можливо, такі теорії колись могли бути «загальними» і лишилися «окремим випадком» ширшої теорії (наприклад, класичний варіант хвильової теорії світла) або були історично неминучими (скажімо, теорія ефіру), а можливо, просто помилкові (приміром, теорія флогістона). Пізнавальна ситуація постійно змінюється, відбувається перерозподіл навантажень у загальній системі знання, і якісь теоретичні системи відходять на задній план, навіть якщо й не руйнуються.

Ефективність теорії також не можна розглядати взагалі, а лише у певній пізнавальній ситуації для розв'язання конкретного завдання. Звичайно, на базі жорстких припущень можна дістати дуже ефективну теорію, щоб виконати вузьке практичне завдання. Треба лише чітко усвідомити: від чого можна відмовитися і в ім'я чого це робиться. Наприклад, в теорії опірності матеріалів відкидають атомно-молекулярну побудову речовини, вважаючи зовсім зрозумілими проблеми часу і простору; у класичній механіці існує абсолютна інерціальна система відліку.

Із історії науки випливає, що на ранніх стадіях розвитку знання потрібно більше часу, щоб теорія могла досягнути високої ефективності. У розвинутій науці (це пов'язано із соціальними чинниками) теорія порівняно швидко досягає як свого визнання, так і всього того комплексу, який може її характеризувати як ефективну (застосування

в інших науках, у промисловості, евристична результативність та ін.). У наш час ефективність усієї науки зростає і можна чекати, що в пізнавальній ситуації майбутнього суспільства ефективність науки стабілізується у зоні можливого для цієї ситуації максимуму.

Оскільки ТС можна розглядати як своєрідну систему управління, а в основі управління лежить принцип зворотного зв'язку, можна спробувати визначити її ефективність через використання у ній ліній такого зв'язку. Однак зауваження, зроблені вище щодо формули ентропійної міри простоти, правомірні і тоді, коли розробляються строгі формалізовані методи вираження згаданих зв'язків. Очевидно, в кожному випадку потрібно паралельно застосовувати кілька підходів до оцінки ефективності, щоб дістати хоча б якісну основу для надання переваги тій чи тій теорії. Так, А. Чарнс і У. Купер ставлять питання про деякі векторні якості системи, що безпосередньо стосуються проблеми вимірювання ефективності. Вони вважають, що кожний компонент функціональної ефективності є «функція корисності, що править за міру задоволеності якогось споживача вектором продукції, котрий може бути вироблений системою»⁴.

Теорії становлять комплекси, які можна синтезувати і оцінювати. Отже, в принципі можна задати будь-яку цільову функцію оцінки якості альтернативних теорій.

На закінчення, підбиваючи підсумок аналізу спеціальних критеріїв оцінки теорій, треба відзначити таке. Ефективність теорії, так само як і її простота і надійність, не може бути обгрунтована у рамках самої цієї теорії. Конструктивні теорії оцінки теоретичних систем, що розвиваються, мають поки що якісний характер. Це правомірно. Але наївно чекати, що колись можна буде на підставі яких би то не було критеріїв оцінки усі наукові теоретичні системи, всі гіпотези і переконання, всі знання і прогнози розкласти по полицях на гарні і погані. Це неможливо уже тому, що самі поняття простоти, надійності, ефективності різні у неоднакових пізнавальних ситуаціях, а також тому, що сама мета пізнавальної діяльності змінюється при наближенні до неї.

Єдиний загальний критерій якості теоретичного знання — суспільно-виробнича практика, діяльність людини, всього суспільства. Методологічні розробки можуть лише сприяти наближенню способу розвитку знання до оптимально можливих, що і є вищою і остаточною метою логіки і методології науки.

* * *

На каждом этапе развития человеческого общества научное знание обусловлено соответствующей познавательной ситуацией. В настоящее время при существовании различных конкурирующих теоретических систем, описывающих одну и ту же предметную область, возникает необходимость выбора предпочтительной системы для решения определенного класса задач. В качестве критериев отбора предлагается использовать такие свойства теоретических систем, как надежность, эффективность, простота (*RES* — критерий).

Надежностью теоретической системы является ее фактоустойчивость: способность не разрушаться при введении новых фактофиксирующих предложений. Эффективность есть степень действенности теоретической системы в соответствующей познавательной ситуации. В узком смысле она может измеряться по отношению к вероятности достижения конкретной цели. Мера индуктивной простоты связана с мерой системности знания, с уровнем общности абстракций.

Все эти критерии — конкретизация единого критерия качества теоретического знания — общественно-производственной практики.

⁴ Див.: А. Чарнс, У. Купер. Модели условий экстраполяции и их использование для оценки качества систем. Зб.: Общая теория систем. М., 1966, стор. 97.

Межі осмисленості гіпотези лінгвістичної відносності

С. О. ВАСИЛЬЄВ

Про гіпотезу лінгвістичної відносності написано вже чимало; ідеї, покладені в її основу, обговорюються на міжнародних симпозиумах і конференціях; споряджаються навіть цілі експедиції для пошуків нового емпіричного матеріалу, який би дав змогу спростувати чи підтвердити гіпотезу. Проте проведені дослідження не дозволяють ані відкинути її як хибну, ані перетворити на обгрунтовану теорію. Спадає на думку, що причина такого становища криється не в кількості емпіричних фактів, а в недостатній з'ясованості смислу самої гіпотези. Лише тоді, коли ця перешкода буде усунута, стане зрозумілим, для перевірки яких тверджень слід шукати нових емпіричних даних.

Принцип лінгвістичної відносності. Гіпотеза лінгвістичної відносності безпосередньо пов'язана з етно-лінгвістичними дослідженнями, які накопичили матеріал про співвідношення між формами культури, мови та мислення. Специфічну етно-лінгвістичну концепцію про прямий зв'язок між цими формами висловив американський лінгвіст — Едуард Сепір. Пізніше Бенджамен Лі Уорф спробував надати загальним ідеям Сепіра конкретного змісту на основі дослідження мови індієських племен хопі, ацтеків, нутка. Теоретичне узагальнення результатів цих досліджень і має назву гіпотези Сепіра — Уорфа, або гіпотези лінгвістичної відносності, основні ідеї якої були розвинуті у 20—30 рр. нашого століття і стали відомі науковій громадськості наприкінці 40-х років.

Дві головні думки Сепіра можна викласти так. 1. Мова, яка є суспільним продуктом, становить таку лінгвістичну систему, в якій ми виховуємось і мислимо з дитинства. Це не лише другорядний засіб розв'язання деяких окремих проблем спілкування і мислення, а ті норми, на ґрунті яких несвідомо будується картина світу. Отже, без мови ми не можемо повністю усвідомити дійсність. Ми бачимо, чуємо, сприймаємо так чи інакше, ті чи ті явища залежно від мовних навичок і норм свого суспільства. 2. Відповідно до умов життя, суспільного і культурного середовища різні групи людей можуть мати надзвичайно різноманітні мовні системи. Не існує двох схожих мов, про які можна було б твердити, що вони виражають ту ж саму суспільну дійсність. Світи, в яких живе різне суспільство, не тотожні, вони відрізняються між собою не просто етикетками, а по суті. Інакше кажучи, кожна мова зумовлює своєрідний погляд на світ, і відмінність між картинами світу тим більша, чим більше різняться між собою мови¹.

Розвиваючи і конкретизуючи думки Сепіра, Уорф формулює принцип лінгвістичної відносності, який стає центральним пунктом гіпотези Сепіра—Уорфа. «Ми,— пише він,— розчленовуємо природу у напрямі, підказаному нашою рідною мовою. Ми виділяємо у світі явищ ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони (ці категорії і типи) само-

¹ Див.: Э. Сепир. Положение лингвистики как науки. У кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. II, М., 1965

очевидні; навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований нашою свідомістю, а це означає в основному — мовною системою, що зберігається в нашій свідомості. Ніхто не може описувати природу абсолютно незалежно, а всі ми зв'язані певними способами інтерпретації навіть тоді, коли вважаємо себе найбільш вільними... Ми зустрічаємось, отже, з новим принципом відносності, який говорить, що схожі фізичні явища дозволяють створити схожу картину Всесвіту тільки при схожості або, принаймні, при співвідносності мовних систем»².

У своїх статтях Уорф найбільше підкреслює вплив мови на норми мислення і поведінки людей, її нерозривну єдність з мисленням і критикує погляд «природної логіки», згідно з яким мовлення — це лише зовнішній процес, пов'язаний з повідомленням думок, але не з їх формуванням. Він вважає, що мови розрізняються не лише тим, як в них будуються речення, але й тим, як вони поділяють навколишній світ на елементи, що, трансформуючись у одиниці словника, стають матеріалом для побудови речень. «Ми поділяємо на відрізки і осмислюємо неперервний потік явищ саме так, а не інакше здебільшого завдяки тому, що через нашу рідну мову ми стаємо учасниками певної «угоди», а не тому, що ці явища класифікуються і осмислюються усіма однаково»³. Для сучасних європейських мов, що склалися на ґрунті спільної культури і утворили одну мовну сім'ю (Уорф об'єднує їх в понятті «загальноєвропейський стандарт» — SAE), характерний поділ слів на дві великі групи — іменник і дієслово, підмет і присудок. Це зумовило поділ світу на предмети та їх дії не завжди відповідно до об'єктивного стану справ. Ми кажемо «блискавка сяйнула», хоча блискавка та її сяйво — те саме. За свідченням Уорфа, у мові хопі та сама подія зображується одним дієсловом *gehri* (блиснуло). Тут немає поділу на суб'єкт і предикат, немає навіть суфікса, подібного до латинського *-t* у слові *topa-t* (гримотить).

Чому в англійській мові одні слова, що позначають короткочасні явища, є дієсловами (*strike* — ударяти, *turn* — повертати, *run* — бігти), а інші (наприклад, *fist* — припадок, *wave* — хвиля, *eddy* — вихор, *pulsation* — пульсація, *noise* — шум) — іменниками? На відміну від англійської у мові хопі існує класифікація явищ, що ґрунтується на їх тривалості. Слова «блискавка», «хвиля», «полум'я», «пульсація» є в ній дієсловами, оскільки позначувані ними події мають тривалість достатню, хоча й найменшу для дієслів. Тим часом у мові племені нутка, твердить Уорф, взагалі немає поділу на іменники і дієслова, а існує лише один клас слів для всіх різновидів явищ. «Ми бачимо, — робить висновок дослідник, — що визначити явище, річ, предмет, відношення тощо, виходячи з природи, неможливо; їх визначення завжди має передумовою звернення до граматичних категорій тієї чи іншої конкретної мови»⁴. Англійська і споріднені з нею мови зумовлюють штучну ізоляцію окремих сторін явищ в їх розвитку, в безконечній різноманітності їх руху. Завдяки цьому ми, як відзначає Уорф, вважаємо ті чи інші моменти природи, що безперервно розвивається, сукупністю окремих предметів: «небо», «пагорб», «болото» набувають для нас такого ж значення, як «стіл», «стілець» та ін.

Своїми дослідженнями Уорф хоче довести, що мови, які дуже різняться між собою, мають також відмінну систему аналізу навколишнього

² Б. Л. Уорф. Наука и языкзнание. Зб.: Новое в лингвистике. Вып. 1, М., 1960, стор. 174—175.

³ Там же, стор. 170.

⁴ Там же, стор. 177.

світу, різний тип його поділу на ізольовані ділянки. Ця думка дуже цікава. Адже, як відзначав В. І. Ленін у «Філософських зошитах», «ми не можемо уявити, виразити, виміряти, зобразити рухи, не перервавши неперервне, не спростивши, огрубивши, не поділивши, не омертвивши живе. Зображення руху думкою є завжди огрублення, омертвлення, — і не тільки думкою, а й відчуттям, і не тільки руху, а й всякого подія»⁵. В зв'язку з цим виникає питання, на яке бажано було б дістати відповідь: чому спрощення, огрублення відбувається саме так, а не інакше, чи насправді тип поділу світу на «предмети» і «події» залежить від типу мови? Але перш ніж перевіряти істинність гіпотези загалом, варто було б з'ясувати, поза якими межами вона вже не може бути істинною.

Повернемось до тверджень, на які спиралась автори гіпотези у своїх висновках. Вони наполягають на впливові мовних норм не лише на процес мислення, а й на сприймання людьми навколишнього світу. Це положення явно сформульовано Сепіром і наведено як епіграф до однієї із статей Уорфа⁶. «Ми бачимо, чуємо й сприймаємо так чи інакше ті чи інші явища головним чином тому, що мовні норми нашого суспільства припускають таку форму вираження». Уорф прагне підтвердити цю думку фактами і досліджує, як категорії простору й часу фіксуються в мовах SAE і хопі. Він доходить висновку, що хопі не знає категорії часу, властивої нашим мовам, тоді як категорія простору подібна в обох випадках. Наша мова не схильна убачати відмінність між висловами «десять чоловік» і «десять днів», хоч така відмінність існує: можна безпосередньо сприймати десять чоловік, але одночасно сприймати десять днів не можна. Другий вислів означає уявну групу на відміну від реальної групи, яку утворюють десять чоловік. Такі слова, як *summer* (літо), *winter* (зима), *september* (вересень), *morning* (ранок), *sunset* (захід сонця) також можуть мати множину і перелічуватись подібно до тих іменників, які позначають конкретні предмети матеріального світу. Уорф вважає, що в цьому явищі відбиваються особливості нашої мовної системи і називає його об'єктивізацією. Адже тут часові поняття втрачають зв'язок із суб'єктивним сприйманням часу як такого, «що стає все більше й більше пізнім», і об'єктивуються як обчислювані кількості, тобто відрізки, що складаються з окремих величин, зокрема довжини. «Довжина», «відрізок» часу мисляться як однакові одиниці, подібно, скажімо, до ряду пляшок⁷. Уорф, мабуть, не помічає, що він суперечить своїй основній тезі про вплив мовних норм на сприймання світу, оскільки припускає незалежне від мови «суб'єктивне» відчуття часу, яке потім об'єктивується в нашій мові.

Порівнюючи вираження часу в мовах SAE і в хопі, Уорф відзначає, що в другому випадку становище зовсім інше. Множина і кількісні числівники у мові хопі вживаються тільки для позначення тих предметів, які об'єднані в групу, що може споглядатись одночасно. Тому такий вислів, як «десять днів», не вживають. Еквівалентом його може бути словосполучення, що вказує на процес лічби за допомогою порядкових числівників. Фраза «вони пробули десять днів» перетворюється у мові хопі у фразу «вони пробули до одинадцятого дня». «Кілька днів» сприймається не аналогічно до вислову «кілька людей» (до цього, на думку Уорфа, змушують наші мови), а як послідовна

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 216.

⁶ Б. Л. Уорф. Отношение норм поведения и мышления к языку. Зб.: «Новое в лингвистике». Вып. 1.

⁷ Див.: Б. Л. Уорф. Отношение норм поведения и мышления к языку. Зб.: Новое в лингвистике. Вып. 1.

поява певних станів, тобто в розумінні процесу, а не групи. Уорф вважає необґрунтованим погляд, за яким хопі, що знають лише свою мову і ідеї, породжені культурою свого суспільства, повинні мати ті ж самі поняття часу і простору, які маємо ми і які взагалі вважаються універсальними.

Уорф стверджує, що існує істотна відмінність між нашим поняттям часу і поняттям тривалості у хопі, але ці особливості мови хопі анітрохи не заважають їм правильно орієнтуватись у навколишньому світі. Більше того, мова хопі, на його думку, ближче до сучасної науки — теорії відносності і квантової механіки, ніж індоевропейські мови, які націлюють на сприймання світу як сукупності окремих предметів, що найхарактерніше для класичної фізики і астрономії.

Категорії чи поняття? Теза про відмінність понять часу і субстанції в мовах SAE і хопі піддається запереченню з боку деяких лінгвістів і філософів. Потрібно уточнити, про що тут йдеться: про категоріальну структуру людського мислення чи про конкретний зміст відповідних понять? Якщо ми згадаємо, що категорії є формами мислення, то змушені визнати, що в нас немає підстав вважати можливим «непредметне» мислення, не пов'язане з уявленнями про предмет і його властивості (які нав'язуються нам категоріями субстанції і акциденції). Дослідження Уорфа не дають нічого нового в цьому розумінні. Єдиний пункт в його працях, що ставить під сумнів «предметний» характер мислення, — це твердження, нібито в мові племені нутка немає поділу на іменники і дієслова, а є лише один клас слів, схожих на наші дієслова, для всіх різновидів явищ. Але воно залишає багато неясного і навряд чи можна йому довіряти. Адже навіть вчитель Уорфа — Сепір, лінгвіст незрівнянно більшого масштабу, наполягав на універсальності цього поділу. «Який би невловимий характер не мало в окремих випадках розрізнення іменника і дієслова, — писав він, — немає такої мови, яка б зовсім нехтувала цим розрізненням. Інакше стоїть справа з іншими частинами мови. Жодна з них для життя мови не є владною необхідністю»⁸.

Отже, дослідження Уорфа не дають підстав для заперечення всезагальності категорії мислення як форм зв'язку певного мислительного змісту. Зовсім інше — поняття про ці форми зв'язку, які Кант називає чистими розсудковими поняттями, а іноді — так само, як і самі форми зв'язку, форми судження — категоріями. Таке двозначне вживання терміна «категорія» існує й тепер, спричиняючи багато непорозумінь. Щоб уникнути їх, треба старанно розрізняти форму мислення (скажімо, таку, за допомогою якої ми мислимо одне явище як таке, що викликає інше, тобто причинність) від поняття про цю форму: адже, щоб форма могла бути мислимою, вона має стати змістом певного поняття. Це не емпіричні поняття типу «великий», «рослина» та ін., а абстрактні поняття про категоріальні структури.

Навряд чи хто-небудь візьме під сумнів, що наші поняття про категорії збагачуються з розвитком науки і практики, але це, мабуть, ще не змінює категоріальної структури нашого мислення. Стародавні греки так само, як і ми, встановлювали причинно-наслідкові зв'язки у навколишній природі, хоча поняття причинності в них значно бідніше за змістом. Наукові поняття часу й простору значно змінились після Канта, хоч наше сприйняття простору й часу як форм існування предметів матеріального світу залишилось тим самим і, напевно, збігається з просторово-часовим сприйняттям предметів у хопі, незважаючи на те,

⁸ Э. Сепир. Язык. М., 1933, стор. 95.

що наша мова дозволяє висловлювання типу «десять днів», а мова хопі — ні.

Те саме стосується і складу конкретних, «предметних» понять («де-рево», «хмара», «вихор» та ін.). Набір їх змінюється не лише в зв'язку з рівнем культурного розвитку народу, але також і від мови до мови залежно від ступеня їх спорідненості. Немає, мабуть, ніякої «природної» необхідності виділяти в навколишньому світі саме ці, а не інші предмети і властивості. Це залежить насамперед від матеріалу, який дається нам суспільною практикою і організується категоріальною структурою мислення, зафіксованою в мові. Чи залежить понятійно-предметний склад нашого мислення також і від структури мови? — Ось у чому полягає питання. Інакше кажучи, накладає мовна структура якісь обмеження на зміст нашого мислення чи лексичний запас мови може необмежено поповнюватись у будь-якому напрямі?

Проте Уорфа цікавлять не так лексичні, як граматичні значення мовних одиниць і пов'язане з ними «членування» світу за допомогою граматичних категорій. Якщо уважно проаналізувати його міркування, то неважко помітити, що в центрі їх стоїть питання, яке можна було б сформулювати так: що таке хвиля (або блискавка, полум'я та ін.) — предмет чи дія? В англійській мові (як і в російській, українській та ін.) слово «хвиля» — іменник, а в мові хопі — дієслово. Воно належить до різних граматичних категорій, і тому в першому випадку мова змушує нас вважати хвилю предметом, а в другому — дією. Відповісти на питання, що таке хвиля, предмет або дія, не звертаючись до граматичних категорій тієї чи іншої конкретної мови, на думку Уорфа, неможливо. У цьому висновку, який він узагальнює до значення принципу, і полягає, очевидно, фокус всієї його концепції.

Щоб краще зрозуміти сутність проблеми, розглянемо питання про роль граматичних категорій і відповідних їм граматичних значень.

Ю. Д. Апресян вважає, що не всяке значення може бути граматичним, оскільки важко уявити собі мову, в якій би відмінність, скажімо, між іволгою і сойкою виражалась за допомогою граматичних форм. Як правило, граматичними (тобто такими, що підлягають обов'язковому вираженню) виступають більш-менш абстрактні значення (часу, числа, діяча, об'єкта, причини, мети, контакту, володіння, значення, відчуття, волі, бажання, реальності, потенціальності, можливості, вміння тощо). З лінгвістичного погляду становлять інтерес ті значення, які хоча б у деяких мовах є граматичними: саме вони «входять у структуру мови (правила кодування повідомлень), незалежно від того, є вони в даній мові граматичними чи ні»⁹.

За даними американського лінгвіста й антрополога Г. Хойджера, одного з прихильників гіпотези лінгвістичної відносності, дієслівна система мови навахо дуже відрізняється від звичайної у європейських мовах системи великою кількістю категорій, що описують всі аспекти руху й дії. Граматичні категорії навахського дієслова змушують класифікувати як різні об'єкти рух одного тіла, двох тіл, більше ніж двох тіл, а також рух тіл, різних за формою і положенням у просторі. Навіть предметні поняття виражаються не прямо, а через дієслівну основу, і тому предмети мисляться не самі по собі, а пов'язаними з певним різновидом руху або дії.

У світлі цих даних не так вже й важко припустити, що відмінність між іволгою і сойкою може виражатися за допомогою граматичних

⁹ Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966, стор. 105—106.

значень. Якщо яке-небудь плем'я знало б тільки ці два види птахів (не обов'язково два види, але, звичайно, не дуже багато), то в системі мови цього племені могли б існувати такі дієслівні закінчення, за одним із яких дієслово («летить», «сидить», «кляє») належало б до іволги, за другим — до сойки, за третім — до всіх інших предметів. У цьому разі мовець не міг би сказати «летить», не вказуючи одночасно, що летить: іволга, сойка чи щось інше (як в українській мові ми не можемо сказати «освітлював», не вказуючи одночасно, стосується це повідомлення істоти чоловічого, жіночого чи середнього роду: освітлював, освітлювала, освітлювало).

Розглянутий приклад переконує нас, що в принципі будь-які лексичні відмінності можуть бути виражені за допомогою граматичних значень в якій-небудь (хай навіть лише можливій) мові. Безвідносно до мови не можна вказати ніякої межі між лексичними і граматичними значеннями.

Паралелі з Кантом. Та як же все-таки відповісти на питання: чим є хвиля (блискавка, полум'я та ін.) — предметом чи дією? Що вона таке безвідносно до мови, як «річ у собі»? Адже, як зазначалось раніше, саме це питання стоїть в центрі уваги Уорфа, хоч і не формулюється ним явно.

Уорф відповідає на це питання у дусі Канта: ми не можемо знати, чим є хвиля «в собі», бо мова, яку ми живимо, і з сфери якої можемо вийти, тільки потрапляючи в сферу іншої мови, нав'язує нам відповідну систематизацію і категоризацію світу.

Мова в концепції Уорфа виконує ту ж функцію, що й категорії розуму у Канта. І мова і категорії є формами, які упорядковують «чуттєву різноманітність» (Кант), «калейдоскопічний потік вражень» (Уорф), перетворюють їх у «предмети», «властивості», «відношення». Внаслідок такого синтезу утворюється не світ сам по собі, а лише картина світу, явище. Це, по-перше. По-друге, і мова, і категорії не залежать в певному розумінні від індивідуального досвіду, тобто, як вважає Кант, є апріорними. При усій хибності такого підходу в ньому є раціональний момент, бо людський індивід, вступаючи в світ, не створює заново мовної системи разом із закріпленою в ній системою категорій, а одержує її засвоює її вже готовою, створеною. Мова так само не є наслідком індивідуальної творчості, як категорії мислення не є властивістю фізіологічної будови нашого мозку; вони — продукт суспільного розвитку.

Не враховуючи суспільної основи мислення та мови, Кант стає на позиції ідеалізму і проголошує апріоризм. Але в певному розумінні він правильно схоплює особливості індивідуального досвіду, стосовно якого і граматичні і логічні категорії мають відносно незалежний статус, виступають нібито «апріорними». Те ж саме типове і для поглядів Уорфа, хоч як мислитель він значно поступається перед німецьким філософом.

На відміну від Уорфа Кант ставить питання про умови синтезу чуттєвості і розуму і при цьому відрізняє продуктивну уяву від репродуктивної. Продуктивна уява вперше створює «предмет», ідеальну сутність, поняття (скажімо, «будинок»), а функція репродуктивної уяви полягає в пізнанні цього предмета в потоці відчуттів, що її постачають нам органи чуття: «це — будинок», «це — людина» тощо. Кант називає цю останню функцію здатністю судження, яка полягає в умінні підводити під правило, тобто розрізняти, підпорядковується щось даному правилу чи ні. Будучи одного разу створений і виражений у мові, предмет-поняття отримує самостійне існування. Він стає умовою всього майбутнього емпіричного досвіду. Такий предмет-прообраз

може розпізнавати себе в різних комплексах відчуттів (бувають різні будинки) і водночас той самий чуттєвий комплекс може підпадати під різні ідеальні предмети. Тим більше той самий чуттєвий комплекс може підпадати під прообраз «хвиля — предмет» і «хвиля — дія» залежно від того, за яким із цих граматичних значень закріплено лексичне значення «хвиля» в даній мові. Отже, існування в системі мови тих або інших лексичних і граматичних значень впливає на чуттєві враження носія цієї мови.

Проте залишається питання: чому в даній мові існують саме ці, а не інші граматичні категорії? Аналогія з Кантом підказує нам відповідь: вони є результатом діяльності продуктивної уяви. Але таке розв'язання поставленого питання, напевне, не може задовольнити, бо все ж незрозуміло, чому продуктом уяви різних народів є не одне й те саме. Ю. М. Бородай, досліджуючи «Критику чистого розуму», на підставі аналізу вихідних положень Канта робить такий висновок: «Кант не довів до кінця своїх шляхів. А йшли вони до розуміння матеріальної доцільної продуктивної діяльності опредмечування — праці як основи всіх «априорних» здатностей людини, в тому числі й самого людського «я»¹⁰.

Уява — ідеальне відтворення форм доцільної матеріальної діяльності, суб'єктивний зліпок з опредмечування, в процесі якого людина створює із речовини нові предмети. Тому те, що вона може продукувати із «калейдоскопічного потоку вражень» і в яких формах її продукт реалізується, визначається характером і рівнем розвитку трудової діяльності.

Уорф відзначає цікавий факт, не усвідомлюючи, проте, остаточно його смислу. Він зазначає, що європейські мови, на відміну від мови хопі, дають можливість сприймати світ як сукупність окремих предметів: «небо», «пагорб», «болото» набувають для нас такого ж значення, як «стіл», «стілець» та інші предмети, створені руками людини. Ми мовимо «прогуркотів грім», хоча грім та його гуркіт — те саме. Ми розчленовуємо явище на предмет і його дію, хоч сама природа так не поділяється. У цьому Уорф вбачає недосконалість європейських мов, які, на його думку, виявляються ближчими до класичної фізики, ніж до сучасної науки. Проте насправді реальний смисл наведеного ним факту полягає в іншому: щоб людина змогла «створити» в своїй свідомості такі предмети, як «небо», «грім», «хвиля», вона мусила спочатку створити (до того ж не в уяві, а насправді) реальний стіл, реальний стілець або ще якийсь, хай найгрубіший і найпримітивніший предмет. Закріплена в мові, ця предметна форма людської діяльності, діяльності не індивідуальної, а суспільної за своєю природою, стала основою не лише способу пізнання світу, але й способу його бачення.

Не можна сказати, що Уорф, Хойджер та інші дослідники культури американських індіанців зовсім не помічали залежностей між граматичними формами мови й характером трудової діяльності. Г. Хойджер, наприклад, співвідносив численність граматичних категорій, що виражають рух у навахській мові, з кочовим способом життя цього племені і з пастушим характером його праці. На його думку, панівною концепцією, що пронизує всю будову мови навахо, є концепція світу, який перебуває в постійному русі¹¹. Проте такі спостереження Уорф і Хойджер розпоростили в загальних паралелях між мовою й культурою, що призвело до перекручень реальних залежностей між трудо-

¹⁰ Ю. М. Бородай. Воображение и теория познания. М., 1966, стор. 65.

¹¹ H. Hoijer. Cultural Implication of Some Navaho Linguistic Categories. "Language", v. 27, № 2, 1951.

вою діяльністю, з одного боку, мовними формами і мовними значеннями, з другого.

Природна мова і наукова теорія. Головна хиба концепції Уорфа полягає в абсолютизації ним досить поверхового й елементарного факту (з якого він до того ж робить неправильні висновки), а саме, що будь-який зміст потребує для свого існування і вираження якихось мовних форм. До цього Уорф долучає дуже уразливе твердження, нібито ми не тільки мислимо за допомогою тих чи інших граматичних категорій, але й завжди об'єктивізуємо, онтологізуємо їх, вважаємо формами самого об'єктивного світу. Оскільки, висновок він, різні мови нав'язують нам різні картини світу і ми не можемо звільнитись від пут однієї мови, не потрапляючи тієї ж миті під владу іншої, то ми не можемо знати, яким є світ сам по собі, безвідносно до мови.

Щоб спростувати висновки Уорфа, звернімо увагу на те, що картина світу, нав'язувана нам природною мовою, її лексикою й граматиною, є найпершою, найпримітивнішою і найповерховішою, вона — лише явище, в якому проглядає сутність. Очистити цю початкову, «досвідну» картину світу від свавілля уяви, істотно від простої видимості, проникнути в сутність явища — це завдання науки. Бо тільки наукова теорія може відповісти на питання, які Уорф визнає нерозв'язними: що таке хвиля, що таке блискавка, простір, час та інше безвідносно до тієї чи тієї природної мови. Наукова картина світу виникає саме як результат аналізу й обгрунтування нашого досвіду, а тому спрямовує й доповнює його. В нехтуванні цим важливим фактом і полягає основна хиба концепції Уорфа і взагалі всієї гіпотези лінгвістичної відносності. Справді, звідки Уорф знає, що блискавка і її блиск — це не два різні явища, а одне? Чи не тому, що він більше довіряє граматичним формам мови хопі, ніж рідній йому англійській? Зовсім ні. Як і кожна цивілізована людина, він схильний довіряти науці з її мовою математики, а не граматичним категоріям англійської або хопі. Але як автор «принципу лінгвістичної відносності» він не хоче цього визнати, бо це означало б по суті відмову від твердження, покладеного в основу всієї гіпотези, про неможливість визначення явищ зовнішнього світу з погляду їх природного існування без звернення до граматичних категорій тієї чи іншої конкретної мови.

Треба визнати, що ми справді ніколи не зможемо звільнитись від оформлюючої ролі мови в процесі пізнання, як би глибоко ми не проникли в сутність світу, що оточує нас. Але оскільки наука у своєму поступальному русі все більше послугується не природними, а спеціальними мовами, що історично склалися для потреб наукового пізнання, або навіть тими, які штучно створені, то перед нами постає завдання дослідити ці мови. Аналіз гіпотези лінгвістичної відносності неминуче приводить до потреби аналізу мови науки: які категорії, корелятивні граматичним категоріям природної мови, трапляються в мові науки? Які з них конче потрібні для функціонування тієї чи іншої мови і які спільні для всіх окремих спеціальних мов науки? Чи можна вважати мовні форми формами позамовної реальності? Такий комплекс питань, що потребують розв'язання.

Проте тепер важливо підкреслити інше: ті труднощі, пов'язані з категоризацією світу граматичними формами природних мов, які привели Уорфа до ствердження принципу лінгвістичної відносності, не виникають стосовно мови науки, бо теорії, а отже й відповідні їм мовні конструкції, нерівноцінні, нерядопокладені. Ця обставина має істотне значення. Здебільшого у нас є критерії для надання переваги одній теорії, як більш істинній і точній, ніж інша. Квантова механіка пояснює

класичну і тому вона глибша, істинніша. Мовна форма класичної механіки знімається в квантовій, бо остання пояснює, чим є об'єкти першої безвідносно до її мовних форм і категорій. Щоправда, пояснення це здійснюється засобами нової мови, а отже знову відбувається «категоризація світу». І все ж таки це ще один крок на шляху більш точного й об'єктивного пізнання позамовної реальності.

Гіпотеза ж лінгвістичної відносності має передумовою принципову рівноцінність різних картин світу, пов'язаних з різними системами природної мови, бо всі вони — досвідні, всі вони — картини «чуттєвого», а не умосяжного світу. Важко знайти критерій, який би надавав перевагу граматичним категоріям однієї мови перед категоріями іншої. Твердження Уорфа, начебто мова хопі більше відповідає сучасній науці — теорії відносності і квантовій механіці, навряд чи можна сприймати серйозно. На відміну від досвідних, «лінгвістичних» картин світу, теоретичні його картини вже не можуть вважатись рядопокладеними, бо вони цілком ясно і недвозначно виражають спрямованість людського пізнання, рух мислення від відносного до абсолютного знання. Нехай це абсолютне знання світу самого по собі історично недосяжне, нехай за рамками нашого знання завжди виявляється певний залишок, «річ у собі», але важливо, що пізнання рухається саме в такому напрямі, і немає меж для людського розуму: те, що вчора було «в собі», сьогодні стає «для нас», перетворюється в явище.

З факту спрямованості людського пізнання випливає важливий для оцінки гіпотези лінгвістичної відносності висновок: питання, над якими бився Уорф в зв'язку з категоризацією світу граматичними формами природних мов, можуть здаватись нерозв'язними лише доти, доки самі ці форми й одержувані за їх допомогою картини світу розглядаються як рядопокладені, рівноцінні.

Співвідношення граматичних і лексичних значень у поступальному розвитку пізнання. Другий висновок, що випливає з факту спрямованості пізнання, полягає в тім, що наука коректує наш досвід, виправляє уявлення про світ, яке нав'язується нам граматичними структурами мови, так само, як теорія відносності виправляє класичні уявлення про простір і час. «Виправлення» стає можливим насамперед завдяки відмінності лексичних і граматичних значень.

Граматичні категорії і відповідні їм значення консервативніші і змінюються значно повільніше, ніж лексика. Це призводить до того, що новий зміст, зафіксований в лексичних значеннях мовних одиниць, починає суперечити граматичним значенням, з якими він залишається нерозривно пов'язаним. Наприклад, ми добре знаємо, що блискавка — це не предмет, подібний до столу, стільця тощо й тим паче сама по собі не має ніяких родових ознак, хоча слово «блискавка» в українській мові — іменник жіночого роду. Завдяки появі таких суперечностей людина навчається розрізняти виражену думку і мовну оболонку — форму вираження цієї думки. Саме тому питання, до якого ми зводили основний зміст принципу лінгвістичної відносності («що таке хвиля — предмет чи дія?»), може здатися дуже наївним і поверховим, таким, що не заслуговує на серйозне обговорення. А втім, досить надати йому більш загальної форми, як одразу виявиться важлива філософська проблема.

Не важко помітити, що одні граматичні категорії здаються нам цілком «штучними», такими, що не відповідають нічому реальному, як, наприклад, категорія роду іменників на означення неживих предметів в українській мові, інші ж — «природними», які відображають об'єктивну реальність «саму по собі»: категорія числа, категорія часу для

дієслівних форм та ін. На рівні мови сучасних наукових теорій багато які форми природних мов виявляються надлишковими і тому «знімаються» з розвитком практичної діяльності людства.

Цілком можливо, що деякі граматичні категорії сучасних мов є лише пам'ятками минулих епох в розвитку людської свідомості. Так, наприклад, категорія роду іменників в українській, російській та ін. мовах може вважатись рудиментом фетишистської свідомості наших предків, яким звичайнісінькі фізичні предмети здавались живими істотами. Не випадково В. І. Ленін називав історію мови серед тих галузей знання, з яких має скластись теорія пізнання і діалектика¹².

Отже, граматичні категорії, що отримали абсолютну владу над людською свідомістю в концепції Сепіра — Уорфа, виявляються продуктом колективної уяви, а в кінцевому підсумку — зліпком, відображенням, відтворенням форм матеріальної доцільної діяльності — праці, і лише тому самі є формами пізнання світу. Однак прогрес пізнання приводить до появи суперечностей між новим змістом і застиглими граматичними формами, які завдяки цьому починають усвідомлюватись тільки як зовнішня мовна оболонка, неадекватна не лише світові самому по собі, а навіть і нашим уявленням, суб'єктивному і тому обмеженому образу цього світу. Наука була змушена шукати нових форм організації і вираження знання.

Ми взяли за вихідний пункт твердження Уорфа про «категоризацію світу» граматичними формами мови, але при цьому спробували показати, що «категоризація» або «моделювання світу», «поділ його на елементи» відповідно до граматичних категорій мови становить лише момент у пізнанні. Мовна форма знання, неусувна на даному етапі пізнання, знімається наступним етапом, і тоді з'ясовується, що становлять собою об'єкти первинної картини світу безвідносно до категорій тієї мови, в якій вона реалізована. Нова картина світу пов'язана з формами іншої мови, але й вони «знімаються» в процесі дальшого розвитку науки. Цей рух такий же нескінченний, як нескінченне саме пізнання.

Розвиток науки і здобуті нею відомості виправляють нашу початкову картину світу, створену за допомогою граматичних категорій природної мови. Нові знання, залишаючи незмінною граматичну структуру мови, закріплюються насамперед у лексиці, де знаходять іншу форму свого існування, відмінну від тої, яку вони мали в теоретичній математизованій системі наукових термінів. Наприклад, слово «електрон» в системі природної мови не має такого ж точного значення, як відповідний йому символ фізичної теорії. Проте нам важливо підкреслити тут зовсім інше: лексичні і граматичні значення доповнюють одне одного і тільки в єдності утворюють картину світу, що фіксується в даній мові.

З цієї «доповняльністю» ми постійно стикаємося під час перекладу з однієї мови на іншу. Та сама інформація в одній мові фіксується в лексичних, а в іншій — в граматичних значеннях. Так, в російській та українській мовах є категорія числа — однини та множини, тому завжди вказується за допомогою закінчень слова, йдеться про один чи багато предметів. Давати таку інформацію змушує нас структура мови. Якщо ж ми вважаємо за потрібне уточнити кількість предметів, коли їх більше одного, то можемо це зробити, залучаючи додаткові лексичні засоби, скажімо, числівник «два». У старослов'янській мові в таких випадках не було потреби в числівнику, бо в ній, крім однини і множини, існувала ще двоїна, яка також виражалась граматич-

¹² Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 296.

ними засобами. А от у китайській мові на відміну від російської, української, англійської та інших значення числа взагалі не є граматичним; якщо немає потреби спеціально відзначати кількість предметів, про які йде мова, вона залишається невираженою, в противному разі її можна виразити тільки за допомогою лексичних засобів. Тому під час перекладу якогось тексту з російської мови на китайську доводиться постійно трансформувати граматичні значення в лексичні і навпаки.

Складний характер зв'язку між граматичними і лексичними значеннями, їх взаємну «доповняльність», «перекладальність» і суперечливість Уорф повністю ігнорував. Це ще одна причина його помилок, з яких він сам і дехто з його прибічників зробили до того ж хибні ідеологічні висновки.

Чи впливає мова на світогляд? Спроба вивести із граматичної будови мови світогляд народу становить головну хибу гіпотези лінгвістичної відносності й спорідненої з нею гумбольдтіанської концепції мови як «духу народу». І хоч ця «ідея» легко виявляє свою неспроможність, серед буржуазних вчених чимало хто бажає взяти її на озброєння націоналістичної ідеології.

На цьому шляху можна зайти так далеко, що нормальна людська психіка не в змозі буде витримати навантаження. Можна, наприклад, прийти до висновку, що всі, хто розмовляє українською мовою, переконані, що шафа — дама, бо слово «шафа» жіночого роду і, навпаки, що англійці і американці визнають всіх тварин безстатевими істотами, оскільки слова, що їх позначають, належать в англійській мові до середнього роду. Залишається лише пояснити з цього погляду, як англійці можуть цікавитись розведенням чистокровних порід кімнатних собак і скакових жеребців.

Ідея спорідненості мови і світогляду не нова і не є здобутком авторів гіпотези лінгвістичної відносності. Значно раніше вона висловлювалась Гердером, який твердив, що кожний народ говорить відповідно до того, як він думає, і думає відповідно до того, як мовить. В працях його послідовників, а також у В. Гумбольдта та представників неогумбольдтіанського напряму така постановка питання призводить зрештою до ідеалістичної концепції мови як вияву і форми діяльності якогось «духу народу». Від Гердера сприйняв Гумбольдт і тезу про світогляд, що нібито міститься в кожній мовній системі, і пов'язане з нею питання про роль мови як творчої сили, що формує спосіб мислення членів даної мовної групи або народу.

Ідеалізм Гумбольдта полягає не в тім, що він визнає за мовою певні творчі потенції (хоч і тут його прямолінійність спричинює хибність висновків), а в тім, що джерело її творчої сили він убачає в «душi народу», тоді як насправді вона криється в його матеріально-виробничій перетворюючій діяльності. Навряд чи хто матиме сумнів, що вся суспільна практика минулих поколінь, їх досвід, знання, набуті протягом тисячоліть в процесі революційного перетворення світу, впливають на характер і процес його пізнання, а отже й на наукову картину світу. Але щоб служити новим поколінням людей, все це має бути закріплене в системі мовних значень. Опановуючи мову, індивід разом з тим опановує узагальнений в ній людський досвід. Він не вигадує, що означають слова «дерево», «трикутник», «жорстокість» тощо, а засвоює вже готовий, історично закладений в них зміст, а тим самим і певну класифікаційну систему, дану йому в мові. У своєму житті індивід керується минулим досвідом, закріпленим в системі мовних значень, ним зумовлюються його світосприймання і концептуальний аналіз дійсності. Вплив минулої практики на нові форми діяльності опосередковується

мовою, завдяки чому вона може активно впливати на процес пізнання. Але це запозичена активність. Джерело її, як ми бачимо, криється не в душі, а в матеріально-виробничій діяльності людей і суспільно-історичній практиці.

Можна вказати на досить прозору аналогію між знаряддями праці і мовою як знаряддям пізнання. В знаряддях праці також закріплений досвід трудової діяльності минулих поколінь людей, їх навички та знання. Вони становлять накопичену суспільством і уречевлену працю і, як такі, найістотніше (поряд з іншими чинниками) впливають на результати трудових процесів. Було б великою помилкою досвід, навички і знання, закріплені в мові і знаряддях праці, якими користується той або інший народ, вважати тільки його національними здобутком і власністю. Але саме цю помилку роблять автори і прихильники концепції мови як «духу народу», концепції «мовного світогляду». Вони нехтують тим елементарним фактом, що кожний народ розвивався не осторонь світового суспільного прогресу, а постійно і в найрізноманітніших формах взаємодіяв з іншими народами, обмінювався з ними своїми культурними досягненнями. Отже, якщо та чи інша мова і містить у собі певну класифікаційну систему, то ця система не є цілком унікальною і специфічною, притаманною лише цій мові; вона втілює не «дух нації», а об'єктивований в мові (як і в знаряддях праці) культурний і соціальний досвід людства на певному етапі його історичного розвитку.

* * *

По мнению Уорфа, одного из авторов гипотезы лингвистической относительности, язык всегда навязывает нам определенную классификацию явлений, и вследствие этого мы не можем определить, является ли оно предметом, действием, свойством или отношением и т. д. без обращения к грамматическим категориям того или иного конкретного языка.

Ошибочный вывод Уорфа обусловлен игнорированием роли науки в формировании мировоззрения и картины мира. В действительности же наука решает те вопросы, которые Уорф признавал неразрешимыми. Она объясняет, что представляют собой предметы и явления действительности безотносительно к грамматическим категориям естественного языка. Конечно, каждая научная теория тоже формулируется в каком-то языке, но и ее языковые формы снимаются более общей теорией. «Категоризация» или моделирование мира, «деление его на элементы» в соответствии с формами того или иного языка (включая математизированный язык науки) являются лишь моментом в познании.

Наступність як специфічний зв'язок

М. В. ДЯЧЕНКО

Потреба у дослідженні проблеми наступності диктується завданнями комуністичного будівництва, розвитком сучасного природничонаукового і філософського знання. Процеси диференціації та інтеграції, які дедалі більше посилюються у науці, потребують врахування спадкоємного зв'язку і координації між окремими галузями знання. Питання наукового прогнозування, які нині є актуальними, передбачають вивчення проблем історії науки, еволюції наукового знання від минулого через теперішнє до майбутнього. Дальше теоретичне дослідження наступності у бутті і пізнанні зумовлюється також потребою боротьби з численними фальсифікаціями ідеї наступності, що спостерігаються в сучасній буржуазній філософії, в концепціях опортунізму різного ухилу.

Останнім часом накреслилася тенденція з'ясовувати проблему наступності (спадкоємності) здебільшого на конкретному матеріалі із різних сфер дійсності: економіки, культури, науки та ін. Таке дослідження наступності, безперечно, конче потрібне, бо саме його здійснення дозволяє науково ставити і розв'язувати пов'язані з нею питання.

Однак, якщо порівняно недавно філософи могли удовольнитися описом спадкоємних зв'язків, фіксацією їх конкретних фактів, то тепер потрібен глибокий аналіз теоретичних основ розглядуваної проблеми. Одним із спірних питань теорії наступності (спадкоємності) є встановлення співвідношення логічного та емпіричного аспектів її розробки. Як розв'язувати теоретичні питання наступності — у формі «чистого» філософського дослідження чи, навпаки, лише на основі конкретного матеріалу (як наступність у розвитку чогось)?

Того й іншого підходу не досить. Як чистому логіцизмові, так і емпіризму притаманне однобічне, неадекватне відображення дійсних процесів. Акцент на емпіризм може бути виправданим тільки до певного часу, поки проблема наступності не дістала достатньої емпіричної розробки. Тому загалом питання наступності слід вивчати широко, поєднуючи водночас як філософський аналіз, так і висвітлення окремих конкретних моментів розвитку.

В історії філософії згадану проблему більшою чи меншою мірою зачіпали усі школи. Розв'язували її залежно від тої чи тої концепції розвитку. Причому розв'язували, як звичайно, метафізично. Спроба Гегеля дати діалектичне її трактування у рамках заперечення заперечення була дуже обмеженою, бо наступність визнавалася ним тільки у сфері ідей. Природі ж Гегель відмовляв у розвитку, а отже, і в наступності.

Вперше діалектико-матеріалістична концепція наступності була розроблена основоположниками марксизму-ленінізму у зв'язку з науковим трактуванням закону заперечення заперечення. Особливого значення їй надавалося у багатьох ленінських працях, які є взірцем філософського і конкретно-історичного аналізу процесів дійсності. Сформульовані в ній принципи підходу до конкретних фактів дійсності і методологічні настанови є відправним пунктом дальшого дослідження питань наступності у розвитку.

Наступність у найзагальнішому значенні — це зв'язок. Зрозуміти її суть як філософської проблеми можна, тільки виходячи із більш загальної категорії зв'язку. Не ставлячи перед собою завдання всебічно проаналізувати це поняття, зачепимо його попутно.

Зв'язок є однією із важливих вихідних категорій матеріалістичної діалектики. Ф. Енгельс, як відомо, вважав за можливе визначити діалектику як науку про загальні зв'язки. Великого значення цій категорії надавав В. І. Ленін, особливо у «Філософських зошитах».

Існують різні визначення категорії зв'язку, однак суть їх зводиться до одного: під зв'язком розуміється відношення залежності явищ одного від одного при якому зміна властивостей і стану одного явища супроводжується відповідними змінами іншого. Отже, зв'язок — це відношення, а точніше специфіковане відношення¹. А. І. Уйомов вважає його окремим випадком відношення між явищами², бо поняття відношення за своїм обсягом ширше, ніж поняття зв'язку. Більше того, відношення може існувати навіть за відсутності останнього. Кажучи про ті чи ті зв'язки, ми маємо враховувати їхню реальність, їх істотність для буття того чи іншого явища. Відношення одного до іншого не завжди і скрізь становить реальний зв'язок. Так, «будь-який атом, який міститься, скажімо, у цьому аркуші паперу, має просторове відношення, наприклад, до зірки Бетельгейзе. Ми можемо сказати, що зірка Бетельгейзе за своїми розмірами перевершує атом. Однак, твердячи про наявність просторового відношення між згаданими об'єктами, ми ще не мовимо про реальний зв'язок між ними»³.

Взагалі положення «зв'язок — це специфіковане відношення» у філософській літературі лишається поки дискусійним. Одні вважають поняття зв'язку більш загальним, бо в ньому відображається матеріальна єдність світу. Інші (і їхня позиція є найприйнятнішою) розглядають поняття зв'язку і відношення як такі, що перебувають у взаємозумовленості. Адаже до всякого відношення можна підходити як до моменту опосередкованого зв'язку між речами, абстрагуючись від дії зв'язку. В такому аспекті поняття зв'язку є ширшим, ніж поняття відношення, бо останнє не може існувати об'єктивно за відсутності першого. Тому у питанні про відносну загальність понять зв'язку і відношення слід враховувати два аспекти — гносеологічний і онтологічний. У гносеологічному аспекті поняття відношення має ширше значення, відбиваючи той факт, що пізнання рухається від фіксації відношень між речами до визначення їхніх зв'язків. Онтологічно зв'язок передбачає матеріальну єдність світу і в цьому розумінні виступає як більш широке поняття порівняно з поняттям відношення.

Проте одне безперечно: спадкоємний зв'язок як зв'язок, що зумовлює буття речі, має бути реальним, істотним. Діалектичний матеріалізм не обмежується проголошенням вихідної тези, що «все пов'язане зі всім», а націлює мислення на відшукання і розкриття конкретного взаємозв'язку, конкретної єдності тіл, явищ, подій і фактів.

Наступність так само, як і зв'язок взагалі, універсальна, тобто кожна система перебуває у спадкоємному зв'язку з іншими системами. Але неправильним буде положення, що «кожна система спадкоємно пов'язана з кожною». У будь-якому випадку слід виходити із існування реальних спадкоємних зв'язків між системами у процесі їхньої реальної взаємодії. Це, звичайно, не означає, що спадкоємний зв'язок не

¹ Див.: Философская энциклопедия, т. 4, М., 1967, стор. 570.

² А. И. Уемов. О диалектико-материалистическом понимании связи между явлениями. «Философские науки», 1958, № 1, стор. 43.

³ Там же, стор. 68.

може виявлятися у формі несуттєвих зв'язків. Однак не ці останні мають безпосередню цінність для діалектики пізнання і практичної діяльності, хоча вони мають бути враховані у кожному випадку.

Усяке явище перебуває не лише у стані зв'язку з іншим, але водночас і в стані відокремленості. Як немає актуально даного зв'язку конкретної речі зі всіма речами, так і немає відокремленості цієї речі від усіх речей⁴. Коли б усе мало пряме відношення до всього, то було б неможливо пізнати якусь річ, не пізнавши всього того, що існує, і будь-яка наука була б неможлива⁵.

Потенціально кожне явище виступає носієм нескінченної кількості зв'язків, актуальна ж кількість зв'язків його обмежена. Можлива різна класифікація зв'язків. І. І. Новинський, наприклад, розрізняє їх п'ятнадцять. Основа зв'язку — це яка-небудь загальна властивість, ознака, відношення, що робить можливим зв'язок. Скажімо, основою гравітаційного зв'язку космічних об'єктів є властивості їхніх мас, хімічних елементів — заряд ядра атомів та ін. Загальною основою зв'язку речей є їх матеріальність, одиничною — їхні окремі сторони, властивості, відношення чи способи організації. Що ж є загальною основою спадкоємного зв'язку між окремими явищами? Розглянемо це питання докладніше.

У процесі зміни і розвитку кожна конечна система не тільки пов'язана з іншими, але й залежить від них, є їх наслідком. Немає у світі систем, які б не виникали з інших систем. У всякий момент система становить і результат і початок одночасно. Виникаючи, вона виступає як підсумок її колишніх станів і навколишнього середовища, зберігає, тобто наслідує, окремі елементи і фрагменти їхньої структури. В такому разі кажуть, що система має спадкоємний зв'язок зі своїм минулим станом і навколишнім середовищем.

У своєму генезисі система, «відштовхуючись» від самої себе, взаємодіючи з навколишнім середовищем, істотно змінюється і поновлюється. Разом з тим вона лишається сама собою, відрізняючись від інших систем, не зливаючись з ними, а зберігає своє буття. «Ця дійсність, яка так породжується, — відзначає Гегель, — є справді внутрішнє безпосередньої дійсності, яке поглинає останню. Отже, виникає зовсім новий образ речей і разом з тим не виникає нічого іншого порівняно з тим, що було раніше, бо перша дійсність лише покладається згідно з її сутністю. Умови, які жертвують собою, які гинуть і поїдаються, зливаються в іншій дійсності лише самі з собою»⁶.

Загалом система є результат боротьби протилежних процесів збереження і знищення, сталості і мінливості, неперервності і перервності. Атоми породжуються із частинок, які при цьому і припиняють своє існування і водночас зберігають його у новій системі. Міжзоряна матерія і зникає і зберігається у зоряних утвореннях, що виникають. Живий організм у процесі обміну речовин і живе і вмирає одночасно. Кожна суспільно-економічна формація, будучи унікальною, ґрунтується на минулій. У пізнанні новий ступінь, відсікаючи заблудження, спирається на старий. Ця загальна суперечливість світу, єдність його буття і небуття відображається у способі існування матерії — русі і його антиподі — спокої. Тому, коли під наступністю вбачається зв'язок на основі збереження одного в іншому, то самозбереження слід розуміти діалектично: збереження покладає знищення і навпаки. Одне є передумовою іншого. Однак провідною стороною у спадкоємному зв'язку

⁴ Див.: М. А. Парнюк. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики. К., 1972, стор. 23.

⁵ М. Бунге. Причинність. М., 1962, стор. 121.

⁶ Гегель. Сочинения, т. 1, стор. 246.

усе ж є процеси збереження. Саме збережуваність одного в іншому, передавання елементів чи їх структури від однієї системи до іншої є загальною основою будь-якого спадкоємного зв'язку.

Основа спадкоємного зв'язку в усіх сферах дійсності може бути різною за своїм характером і складом: у сфері виробництва зберігається одне, у сфері пізнання — інше, а у сфері органічного життя — ще інше. У суспільстві, наприклад, найпершою і докорінною основою всієї історичної наступності є збереження і розвиток продуктивних сил під час переходу від одного етапу до іншого. Це положення висловлене К. Марксом і Ф. Енгельсом у «Німецькій ідеології»: «Історія є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює умови за допомогою цілком зміненої діяльності»⁷. У листі до Анненкова К. Маркс, повторюючи цю думку, підкреслює, що продуктивні сили служать сировиною для нового виробництва і що «завдяки цьому фактові утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства...»⁸.

Безпосередньою матеріальною основою наступності в галузі духовної культури є відповідні суспільні відносини, у кінцевому підсумку — виробничі. Тому наступність має класовий зміст, тобто визначається умовами класового суспільства.

Зазначимо, що спосіб виробництва є детермінуючою основою наступності у духовній сфері суспільства. Детермінованою основою виступають самі ідеї, погляди, чи кажучи словами Ф. Енгельса, відповідний мислительний матеріал. Саме цей мислительний матеріал зберігається у більш чи менш перетвореному вигляді у наступній стадії розвитку духовної культури із попередніх стадій. Причому самі ідеї, що зберігаються, можуть бути як прогресивними, так і реакційними, залежно від соціальної позиції того суспільного класу, який є їх носієм. Правда, внаслідок дії закону про відносну самостійність ідеології, тут можуть бути відхилення і невідповідності. Однак це предмет спеціального вивчення і не є завданням цієї статті.

Наступність у розвитку пізнання, що становить у кінцевому підсумку процес пізнання абсолютної істини, заснована на збереженні пізнаного, об'єктивно істинного. Абсолютна істина, писав В. І. Ленін, «складається з суми відносних істин. Кожний ступінь у розвитку науки додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини, але межі істини кожного наукового положення відносні, будучи то розсовувані, то звужувані дальшим зростанням знання»⁹. В. І. Ленін вважав важливою для розуміння діалектики думку Гегеля, що у пізнанні «перше, по суті, також зберігається і залишається в другому, що потрібно «вдержати позитивне в його негативному, зміст передпосилки — в її результаті»¹⁰. Збереження істинного, позитивного — ось що є основою наступності у пізнанні.

В органічному світі основу історичної наступності особин, популяцій, видів становить передавання інформації від покоління до покоління; ця наступність у кінцевому підсумку здійснюється через статеві й інші клітини. Тим самим зберігається неперервність розвитку в часі і просторі.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 42.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 125.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 192.

Зазначимо, що не всякий зв'язок є спадкоємним, що хоча він завжди зумовлений наявністю його основи, остання не завжди зумовлює спадкоємний зв'язок. Наприклад, наявність гравітаційних властивостей у різних космічних об'єктах не означає, що вони спадкоємно пов'язані між собою. По-перше, хоча між цими об'єктами є спільне (наявність гравітаційних властивостей), вони можуть і не перебувати у стані реального взаємозв'язку. По-друге, хоча між ними й існує опосередкований зв'язок, але він може бути і не заснований на збереженні одного в іншому, на передаванні елементів чи їх структури від однієї системи до іншої.

Іноді наступність розуміють як збереження позитивного у процесі зміни старого новим. Не заперечуючи цілком проти такого її тлумачення, підкреслимо, що це визначення не охоплює усіх спадкоємних зв'язків, зокрема таких, як горизонтальні. У ньому фіксується зв'язок між минулим і теперішнім та нехтується він між системами, що існують одночасно. Якщо розглядати наступність тільки як генетичний ряд, випадають, наприклад, спадкоємні зв'язки між соціалістичними підприємствами, різними підсистемами економічних комплексів та ін. Не підлягає сумніву, що наступність існує не лише між старим і новим, але й між новими явищами, так само як і між старими.

Наступність як специфічний зв'язок стає зрозумілішою у світлі категорії взаємодії. Якщо у понятті зв'язку фіксується взаємозалежність між системами, то в категорії взаємодії відображається внутрішня динаміка взаємозв'язку, розкривається «внутрішній механізм» наступності.

Взаємодія — це не просто зв'язок чи взаємозв'язок, а насамперед дійовий, результативний зв'язок¹¹. У кожній із взаємодіючих сторін лишається слід іншої. Це може виражатися або в перенесенні елементів однієї системи в іншу, або у зміні структури елементів¹².

Наявність процесів збереження одного в іншому є неминучою, але недостатньою умовою наступності. Для того, щоб між деякими системами існувала наступність, вони мають бути не тільки пов'язані, але й перебувати у взаємодії. У ході її здійснюється обмін інформацією, передавання і трансформація елементів і їхньої структури. Звичайно, не завжди цей процес може бути безпосередньо двостороннім. Іноді взаємодія існує у формі переважного впливу однієї системи на іншу. Це стається тоді, коли безпосередній зворотний зв'язок виражений слабо.

Взаємодія спостерігається як у функціональних, так і в генетичних структурах. Зокрема, принцип взаємодії поширюється і на відношення старого й нового в історичному процесі. Нове зароджується у надрах старого, певний час існує в ньому і поряд з ним, що і зумовлює можливість безпосередньої взаємодії між ними. В ході такої взаємодії і відбувається становлення нового. «Цей процес,— підкреслює А. Серебряков,— здійснюється як діалектичне заперечення старого через боротьбу нового і старого і передбачає наявність наступності зі старим»¹³. Отже, у процесі взаємодії нового і старого наступність виступає як необхідний момент становлення нового, яке фіксує збереження і перехід елементів і структури від однієї системи до іншої.

«Перехід» як момент зміни і розвитку, що є немов «критичною

¹¹ «Взаємодія,— пише Гегель,— є тому лише сама причинність, причина не тільки має якусь дію, але в дії вона співвідноситься з самою собою» (Гегель. Наука логіки, т. 2, М., 1971, стор. 223).

¹² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 460.

¹³ Философская энциклопедия, т. 4, М., 1967, стор. 86.

точкою» спадкоємного зв'язку, особливо там, де відбувається зміна якості, безперечно, заслуговує на глибоке дослідження з погляду діалектики наступності.

Отож, наступність виступає як момент взаємодії, немов перший етап у її здійсненні. Суть цього етапу полягає у становленні наслідування під час переходу одного до іншого, у боротьбі нового зі старим. Другий етап — результат взаємодії, наявний у кожній із цих сторін. Тут уже спостерігається не становлення, а те, що сталося, встановилося, або, як висловлюється Гегель, «те, що заспокоїлося». Існування речі набуло уже відносно завершеної форми. Тепер нове, визволившись з полону старого, як уже сформоване, лише частково залежить від старого, яке не може вже виявити вирішального впливу на нього, і розвивається на основі виниклих власних закономірностей.

У світлі таких важливих філософських понять, як зв'язок і взаємодія, можна дати отаке визначення: наступність — це часовий і просторовий зв'язок між різними системами у процесі їхньої взаємодії, суть якої полягає у збереженні окремих елементів та фрагментів їхньої структури. Безперечно, це визначення поняття наступності не розкриває всього його змісту. Однак воно дозволяє дати у концентрованій формі уявлення про суть наступності як специфічного зв'язку.

Для наступності загалом характерні загальні властивості, як об'єктивність, відносність та суперечливість. Вона існує так само об'єктивно, як зміна і розвиток. Таке її розуміння абсолютно протилежне уявленням тих буржуазних теоретиків, які у своєму тлумаченні об'єктивного історичного зв'язку не виходять за межі неопозитивістських поглядів, зосередивши увагу на описі окремих подій, на фіксації емпіричних даних, відмовляючись шукати закономірний зв'язок між ними. Прагнення відійти від визнання об'єктивного історичного зв'язку між певними етапами у розвитку людства, відсутність аналізу соціальних суперечностей капіталістичного суспільства, визначення тенденції дальшого його розвитку засвідчують розгубленість буржуазних соціологів перед невблаганним об'єктивним ходом розвитку сучасної епохи. Р. Арон, намагаючись з'ясувати, а чи існує історичний детермінізм, схиляється до думки, що історична дійсність не вичерпна, багатогранна і заплутана і в ній неможливо відшукати об'єктивні закономірні зв'язки, наступність між фактами, які здійснюються.

Прагнення зводити пізнання суспільних процесів до тої чи тої їхньої «інтерпретації», до «історичної оповіді» призводить до суб'єктивізму в розумінні історичної наступності. Так, У. Галлі, автор книжки «Філософія і історичне розуміння», завдання історичної науки вбачає в тому, щоб «іти за викладом подій аж до їх завершення заради самих цих подій і безпосереднього людського інтересу до них, поза залежністю від того, підтвердженням якої наукової істини вони є»¹⁴.

Невизнання об'єктивного характеру спадкоємних зв'язків притаманне не лише суб'єктивізму, але й об'єктивному ідеалізмові. Гегель, як відомо, визнавав об'єктивний характер наступності тільки у сфері ідеального, розуміючи цей процес як «філіацію ідей».

На противагу ідеалізму, в усіх його формах, матеріалістична діалектика розглядає наступність як неодмінний момент саморуху матерії, як об'єктивну закономірність буття. У світі немає таких явищ, які б не підпорядковувалися цій закономірності, бо вона становить неодмінну умову будь-якої форми змін, а не тільки поступального розвитку,

¹⁴ W. B. Gallie. *Philosophy and the Historical Understanding*. London, 1964, p. 84—85.

як уявляють деякі автори. Наступність властива усім формам буття — природі, суспільству й пізнанню. У процесі ускладнення матерії, переходу від систем менш організованих до систем більш організованих спостерігається утримання груп елементів (частинки — ядра — атоми — молекули — макротіла — космічні тіла). Кожен складніший ступінь у цьому ланцюгу зберігає попередні. У пізнанні ця об'єктивна закономірність відображається в особливій формі взаємозв'язку теорій. Наприклад, в основі взаємозв'язку фізичних теорій лежить принцип відповідності, вперше чітко сформульований Н. Бором.

У живій природі наступність також має загальний характер. Це відзначав В. І. Ленін, коли писав, що «Дарвін поклав край поглядів на види тварин і рослин, як на нічим не зв'язані, випадкові, «богом створені» й незмінні, і вперше поставив біологію на цілком науковий ґрунт, встановивши змінність видів і наступність між ними»¹⁵. Як зауважують деякі автори, поняття наступності ширше за поняття спадковості, звичайно вживаного для вираження властивості збереження, передавання ознак організмів¹⁶. Наступність виявляється в інтегральній взаємодії трьох провідних чинників: мінливості, спадковості і природному доборі.

Не викликає жодного сумніву, що наступність властива і суспільному життю на усіх його рівнях (в економіці, політиці, пізнанні, культурі загалом). Це досить широко показано в нашій літературі. Претензії деяких ідеалістичних теорій (типу теорій «цивілізацій» Тойнбі, «культури» Шпенглера, «емерджентної еволюції» С. Александера та ін.) вилучити наступність із історичного процесу не витримують критики. Останнім часом у буржуазній філософії відбувається переорієнтація у погляді на це питання. Не відважуючись прямо заперечити ідею розвитку і наступності у житті суспільства, окремі буржуазні філософи містифікують її. Розвиток суспільства вони намагаються розглядати з позицій телеологізму. Так, неотоміст Г. А. Веттер вважає, що бог виступає як головна причина усіх змін і суспільство прагне відповідної мети, накресленої творцем, що слід визнати «існування надсвітової вищої сили, яка у кінцевому підсумку робить з'ясованим розвиток до вищого»¹⁷.

Заперечуючи діалектико-матеріалістичну теорію розвитку загалом і наступність зокрема, сучасні буржуазні ідеологи не помічають, що їхні власні концепції підтверджують ідею наступності у пізнанні, оскільки самі виходять із давніх класичних систем ідеалізму і теології.

Наступність не можна абсолютизувати, бо вона здійснюється відносно. Це виявляється, по-перше, в залежності її специфіки від сфери буття (природа, суспільство і пізнання), в якій вона здійснюється (у різних сферах її зміст може бути неоднаковим). Умови можуть видозмінювати її характер, визначати її стійкість і тривалість. Так, у різних конкретно-історичні періоди буржуазія мала у своєму ідейному багажі матеріалізм і атеїзм (на етапі, що передував буржуазним революціям), ідеалізм і релігію (після перемоги буржуазних революцій).

По-друге, відносність наступності полягає також і в тому, що в кожному випадку співвідношення процесів збереження і знищення окремих елементів взаємодіючих систем конкретне, специфічне. В одні моменти перевагу беруть процеси знищення, в інші — збереження. Однак

¹⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 130.

¹⁶ Див.: В. И. Крестьянский. К обсуждению философских вопросов современной генетики. «Вопросы философии», 1960, № 9.

¹⁷ G. A. Wetter. Die Umkehrung Hegels. Grundzüge und Ursprünge der Sowjetphilosophie. Verlag Wissenschaft und Politik. Köln. Zweite Auflage, 1964, S. 67.

процес знищення ніколи не буває абсолютним і всяке знищення одного явища у природі є умовою збереження іншого.

Останнє свідчить про суперечливість спадкоємного зв'язку, який становить, як уже зазначалося, єдність і боротьбу протилежних тенденцій сталості і мінливості, збереження і знищення, неперервності і перервності, їх чергування. Так, кожен відокремлений біологічний вид становить дискретну одиницю, перерву поступовості у розвитку органічної природи. Разом з тим цей вид має спадкоємний зв'язок з родоначальним видом. Неперервне складається із перервного, а перервне є ланкою неперервного ланцюга біологічного розвитку.

Будучи результатом дії основних законів діалектики, виступаючи важливою стороною змісту одного із них — закону заперечення заперечення, наступність тим самим існує як закономірний зв'язок. Ось чому вивчення наступності в її філософсько-теоретичних аспектах становить важливу проблему матеріалістичної діалектики.

* * *

Суть преемственности как философской проблемы можно понять, только исходя из более общих категорий связи и отношения. Преемственность — это прежде всего реальная, существенная для бытия вещи связь. Ее общим основанием является сохранимость одного в другом. Основание преемственной связи в разных областях действительности различно по своему характеру и составу. Например, самым первым основанием всей исторической преемственности является сохранение производительных сил при переходе от одной общественно-экономической формации к другой. Преемственность существует не только между старым и новым, но и между новыми явлениями, равно как и между старыми. Поэтому преемственность не только временная, но и пространственная связь между системами. Важной для понимания сути преемственности является категория взаимодействия. Именно в процессе взаимодействия раскрывается «внутренний механизм» преемственности, которая выступает как момент и результат взаимодействия различных систем.

Рассмотрение категории преемственности в свете таких важнейших философских понятий, как связь и взаимодействие, позволяет определить ее следующим образом: преемственность — это временная и пространственная связь между различными системами в процессе их взаимодействия, сущность которой состоит в сохранении отдельных элементов и их структуры. Преемственности в целом присущи такие общие свойства, как объективность, относительность, противоречивость. Претензии некоторых буржуазных теоретиков изъять преемственность из исторического процесса или мистифицировать ее, не выдерживают критики. Отрицание преемственности в развитии неизбежно ведет и к отрицанию закономерности в природе, обществе и познании.

Проблема універсалій в „Логіці“ Й. Кроковського

І. В. ПАСЛАВСЬКИЙ

Серед філософських курсів, прочитаних в Києво-Могилянській академії протягом другої половини XVII ст., один із найцікавіших належить Йоасафу Кроковському (р. н. невід., помер 1718 р.). Лекціям притаманний простий і ясний виклад, без схоластичної деталізації, критичне ставлення до багатьох ідеалістичних концепцій, особливо в галузі гносеології. В курсі підкреслюється об'єктивне походження науки та об'єктивна значущість її висновків. «Об'єкт науки,— пише Й. Кроковський,— передує науці... Науки беруть своє визначення і специфіку від об'єктів, інакше кажучи, своїм існуванням завдячують об'єктам...»¹. Специфіка науки, на його думку, залежить також і від її методу. Детально аналізуючи проблему істинності, він наголошує на практичному значенні наукових знань. «Вжиток,— пише Кроковський,— є метою навчання, адже марною була б наука, якщо б не могла застосовуватись на практиці»². І «той не має нічого спільного з наукою, хто не може застосовувати її в житті»³. Все це надає схожості філософському курсу Й. Кроковського з курсом його наступника — Ф. Прокоповича. Останній, як показано в попередніх публікаціях⁴, вже не тільки критикував схоластику, а й намагався зблизити філософію з природознавством, з прикладними науками. Курс Й. Кроковського свідчить, що таке спрямування філософських ідей Ф. Прокоповича — закономірне продовження і розвиток традиційних для філософських студій в Академії поглядів.

Спостерігаючи, як філософи Києво-Могилянської академії відходили від схоластики, не можна не відзначити того факту, що в курсі «Логіки» Й. Кроковський критично поставився до представників так званої другої схоластики, зокрема Фонсеки. Така ідеологічна спрямованість лекцій Й. Кроковського становить значний інтерес. Адже вчення Арріаги, Фонсеки, Толетта, Васквеза, Овієдо та інших представників «другої схоластики» використовувались контрреформаторами і особливо єзуїтами як знаряддя для насадження католицизму та унії на Україні. Борець проти окатоличення українського народу, Й. Кроковський, так само як Л. Баранович, І. Гізель та багато інших професорів Академії, вітав возз'єднання України з Росією.

Відомо, що ідеологічне обґрунтування антифеодальної, національно-визвольної боротьби, яка зрештою привела до возз'єднання українського народу з братнім російським народом, набирало здебільшого теологічної форми, оскільки на той час теологія була ще панівною формою суспільної свідомості. Що ж до курсу «Логіки» Й. Кроковського,

¹ Й. Кроковський. «Диспути з логіки». ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Шифр 617/393, стор. 28.

² Там же, стор. 15 зв.

³ Там же, стор. 16.

⁴ Див.: «Філософська думка», 1970, № 3—6.

то він заслуговує на особливу увагу, оскільки на відміну від творів багатьох попередників і сучасників ученого, набагато менше засмічений теологічними аргументами. Виклад тих чи тих питань курсу дано в суто філософському аспекті. Звернемося до розв'язання ним проблеми універсалій, котра цікавить його не для обґрунтування троїстості бога (або того чи іншого розуміння евхаристії тощо), а для з'ясування природи філософських категорій.

Питання про природу філософських категорій від античності і до нашого часу не втратило актуальності. Про необхідність його розробки не раз писав Ф. Енгельс. Розв'язання цього питання завжди було пов'язане з тією чи іншою відповіддю на основне питання філософії. Воно зумовлювало не лише матеріалістичне чи ідеалістичне розуміння природи філософських категорій, але й певний рівень наукового підходу до їх аналізу.

У середні віки в розв'язанні проблеми універсалій намітились два основні напрями — реалістичний і номіналістичний, в боротьбі яких, за словами В. І. Леніна, є аналогія з боротьбою матеріалізму й ідеалізму. Полеміка точилася навколо того, чи є універсалії чимсь реальним, тобто речами, що існують поза нашим розумом, чи вони лише слова, концепти, терміни. Отже, по суті йшлося про те, що чому передує: загальні поняття окремих, об'єктивно існуючих, чуттєво-сприйманим речам (як твердили реалісти) або навпаки, речі — загальним поняттям (як вважали номіналісти). У згоді з відповіддю на це питання визначався і шлях пізнання: від загальних понять до речей або від речей до загальних понять.

Переважає більшість професорів Києво-Могилянської академії в часи Й. Кроковського в розв'язанні проблеми універсалій тяжіла до поміркованого номіналізму з його емпірико-сенсуалістичною спрямованістю. Вони гадали, що загальне існує в людських поняттях (концептах) або термінах, які є знаками існуючих поза розумом речей, і, отже, схилилися або до концептуалізму, або до термінізму, близького оккамівському. Критикуючи і відкидаючи погляди реалістів, за якими загальні поняття передуючі речам, деякі з професорів Києво-Могилянської академії вважали, що загальне існує в речах. Це загальне не є ідеальною сутністю або формою, а є тим, що поєднує речі і повторюється в подібних речах. Такі погляди висловлював і Й. Кроковський.

За традицією проблема універсалій розглядалась Й. Кроковським у «Великій логіці», названій ним «Диспути з логіки». Разом з «Малою логікою» (тобто «Діалектикою», «Фізикою» та «Метафізикою») вона входила до складу його філософського курсу, прочитаного у 1686—1687 роках. Щоб уявити цей курс в історико-філософському контексті, зіставимо його з іншими працями: «Підручником з логіки» Й. Кононовича-Горбацького (1639), «Трактатом з загальної філософії» І. Гізеля (1641—1647) та «Філософськими змаганнями» С. Яворського (1691—1693)⁵.

Зазначимо, що визначення універсалій в них повністю аристотелівське. Й. Кононович-Горбацький: «Універсальне — це щось єдине, що існує в багатьох речах і його можна висловити про багато речей» (338 зв.). І. Гізел: «Універсальне — це те, що здатне існувати в багатьох речах... та предикуватись багатьом» (122).

Аналогічні визначення універсалій дають Й. Кроковський та С. Яворський. Вони розрізняють загальне в онтологічному і гносеоло-

⁵ Див.: праці зазначених авторів. ЦНБ АН УРСР. Від. рук. Шифри відповідно: 126/п. 1276, МАК (п. 128), ДС/152 п. Далі посил. в тексті: номер стор. відповідної праці — в дужках.

гічному плані. «Універсальне, — зазначає Й. Кроковський, — може розглядатися подвійно: або так, як воно є, або так, як воно пізнається» (42 зв.). Хоча це не означає, що існують дві різні універсалії, продовжує Й. Кроковський. «Буде краще, коли скажемо, що універсальне є одне й те саме, а тільки двояко розглядається: суттєво, як це дається в бутті, чи акцидентально, як це маємо в значенні предикуння» (36).

Київські вчені висловлювали різні думки з приводу існування загального. Так, на питання, чи існують універсалії реально (а *partei* — з боку речі), Гізель відповідає: «Здається, універсалії не існують на такій основі» (113). Однак вони існують стосовно до речей — «фундаментально». Останній термін Гізель розуміє саме так, що «річ має природу, яка може бути виражена розумом як загальна» (там же). На думку Гізеля, реально існують тільки одиничні речі, які «внаслідок дії розуму стають загальними» (там же). Схоже міркує і С. Яворський: «Універсальне насправді існує фундаментально або радикально, ...оскільки реально існують численні подібні між собою індивіди, які формально суть основа універсального» (113).

Цікаво, що І. Гізель, поділяючи думку номіналістів про універсалії як результат операцій розуму, відкидає їхню тезу, що в процесі абстрагування загальної природи від одиничних предметів головну роль відіграє подібність. На думку І. Гізеля, ця подібність «для абстракції непотрібна», бо «універсальність можна надати природі Сонця та іншим природам, які мають тільки одного індивіда» (125).

Натомість І. Гізель висуває на перший план так званий «порівняльний акт», в процесі якого «розум порівнює одну (річ.— *Red.*) з іншою, сполучаючи або поділяючи» (127). Виходячи з цього, Гізель робить такий висновок: «Універсальне формально й актуально виникає в природі через простий порівняльний акт розуму» (там же). Однак, він не відриває одиничне від загального, зводячи останнє до «чистих» понять та виразів, як це робили крайні номіналісти. На його думку, загальне — це «певна природа, що позначається словом і поняттям» (114 зв.) під час абстрагування від одиничних предметів. Природа загального і природа одиничного, за І. Гізелем, одна й та сама. Коли говоримо про загальну природу, то маємо на увазі її лише як формально загальну — як продукт розумової діяльності, тоді як природа одиничних речей існує реально і поза діяльністю розуму.

Таку ж думку поділяв і С. Яворський, який підкреслював, що «універсалії суть не тільки слова чи поняття, але також і речі» (113), бо «...універсальні натури не існують поза відповідними одиничними предметами як відокремлені» (112 зв.).

На противагу І. Гізелю та іншим, Й. Кроковський гадає, що «універсалії існують насправді (*de facto*)» (36). Доведенню цього твердження він присвячує окремий розділ своєї «Логіки». Але при цьому Кроковський аж ніяк не погоджується, що універсалії існують поза розумом як окремі речі. Він ставить питання так: чи зводиться універсальне до слів, знаків, термінів, знання, чи воно є також чимсь в об'єктивній дійсності, яка відтворюється в словах, знаках і т. д. І відповідає: «Назва не є цим єдиним словом «людина» або розумовим поняттям, а є певною природою, вираженою таким-то іменем, тобто людина як універсальне є не тільки слово, але й реальна природа» (37). Однак, за Кроковським, універсалії, будучи певними реальностями, становлять не якісь зонтологізовані феномени, що перебувають поза одиничними предметами і передують їм (як твердили крайні реалісти), а вони існують невіддільно від одиничного, в реальних речах.

Не погоджуючись з реалістами щодо існування загального в речах, Й. Кроковський полемізує з Фонсекою, який намагався протягти цю ж думку, дещо її модифікувавши: визнати існування універсального до одиничного, тобто до речей, лише як можливого. Критичному розгляду і спростуванню цієї ідеалістичної думки Фонсеки Й. Кроковський також присвячує окремий розділ своєї «Логіки». В ньому він заперечує будь-яку можливість існування загального до одиничного і стверджує їх невіддільність — загальне, за його словами, внутрішнє щодо одиничного. «Універсальні природи — говорить Й. Кроковський, — по суті існують в одиничних, оскільки універсальні природи не існують поза одиничними, ані ще до одиничних, бо вони не є чисті слова чи поняття» (41). Отже, за Кроковським, загальне існує об'єктивно, однак не десь в трансцендентному світі і не в божественній свідомості, а в самих одиничних речах. Окремі речі та їхнє віддзеркалення також існують об'єктивно, незалежно від суб'єкта. Істинна реальність належить тільки окремим предметам. Вони первинні стосовно загального. Кроковський пише: «Справді, універсальне є вторинне щодо одиничного стосовно буття, чи існування..., тому що одиничні (предмети.— *Ред.*) існують раніше, ніж те, що їх відображає, а тому універсальне своїм буттям завдячує існуванню одиничних» (46). Отже, не заперечуючи об'єктивної реальності загального як чогось невіддільного від самих окремих речей, Й. Кроковський разом з тим не погоджується з думкою, що загальне є наслідком пізнавальної діяльності розуму, наслідком абстрагування від одиничних предметів.

Стверджуючи, що об'єктивне універсальне як загальне одиничних речей існує до суб'єктивного універсального, тобто до відтворення його в поняттях, Й. Кроковський не погоджується в цьому питанні з томістами і розкриває суперечності в їхніх поглядах. «Томісти, — говорить він, — дотримуються тієї думки, що природа не є універсальною, а абстрагується від одиничних лише завдяки операції інтелекту». «Вони, — продовжує Кроковський, — пояснюють свої міркування тим, що в Петрі можуть розглядатися два моменти: людськість та петровість, з яких постає один Петро... Петровість і людськість, згідно із томістами, відрізняються лише тоді, коли інтелект сприймає людськість, не сприйнявши петровості. Отже, лише тоді природа починає бути загальною та універсальною, коли вона підлягає операції інтелекту... Таким чином, томісти стверджують, що універсальне не тільки створюється операцією інтелекту, але й, по суті, є одиничним в собі» (43—43 зв.). Як бачимо, ці погляди не імпонують Й. Кроковському тому, що існуючі поза розумом речі та їх відношення ставляться в залежність від дій інтелекту, тобто через їх ідеалізм. На противагу їм професор стверджує, що універсальне в речах існує «ще до дії інтелекту». Критика Кроковським томізму — як щодо тлумачення природи універсалій, так і в розв'язанні багатьох інших філософських питань — відповідає загальному спрямуванню академічних курсів. Ведучи полеміку проти томізму, професори академії виконували актуальне на той час завдання критики філософських основ уніатства. Ця полеміка була продовжена і наступниками Й. Кроковського — Ф. Прокоповичем, Г. Кониським та ін. Як відомо, критика томізму не втратила своєї злободенності і в наш час. «Універсальне, — говорить Й. Кроковський, — не виникає через операції інтелекту, а тільки ним пізнається» (46 зв.). «Універсальна природа, яка існує в самих одиничних предметах, наприклад (людська природа.— *Ред.*) в Петрі, Павлі, кінська (природа.— *Ред.*) — в тому чи тому числі коней тощо, є справді і формально універсальною ще до операцій інтелекту» (44).

Суперечка між номіналізмом та реалізмом в питанні універсалій не була породженням самої лише середньовічної схоластики. Уже в античні часи вона пов'язана з іменами Платона — як попередника крайнього реалізму — і Арістотеля — натхненника поміркованого реалізму; її розглядали кініки та стоїки — зачинателі номіналізму⁶.

Київські вчені у своїх філософських курсах критично оцінювали ідеї античних мислителів. Так, професори Києво-Могилянської академії відкидають об'єктивну реальність платонівських «ідей» в трансцендентному світі, від самого початку заперечуючи їх існування. Наприклад, І. Гізель пише: «Не існують платонівські ідеї у природі» (113).

Розглядаючи ставлення Й. Кроковського до теорії ідей Платона, слід зауважити, що воно найвиразніше відбилосся у спеціальному розділі його «Логіки», назву якого можна передати приблизно так: «Чи дається природа універсального поза одиничним як окрема або чи слід приймати ідеї Платона?». Спочатку Й. Кроковський передає студентам погляди Платона з цього питання. Потім він переходить до викладу аргументів, які спростовують цю теорію, і врешті-решт робить висновок: «Немає такого універсального, яке б існувало поза одиничним, тобто немає платонівського універсального» (38). Не погоджуючись з ідеалістичними поглядами Платона, Й. Кроковський схвалював арістотелівську критику теорії ідей Платона. «Арістотель,— писав Й. Кроковський,— заперечує Платону, який вважав, що універсальне є реально відділене від одиничних, і справедливо твердив, що нічого подібного не існує, з чим і ми погодилися вище. Справді, універсальне як ідея є вторинне щодо одиничного буття чи існування» (46).

Покажемо є ставлення до Арістотеля Й. Кроковського, як і переважної більшості професорів академії. Стагіріт для них ще великий авторитет, вчення якого служить за зразок у викладі академічних курсів. Однак філософія Арістотеля сприймається київськими вченими не через середньовічну схоластику, а безпосередньо з оригінальної спадщини філософа. У філософських курсах київської академії відчувається тенденція до очищення тих чи тих положень Стагіріта від схоластичної половини.

Це особливо помітно у творах Й. Кроковського. Відомо, що схоласти різних гатунків спекулювали на непослідовності багатьох положень Арістотеля, зокрема, поглядів на універсалії. Так, на основі його твердження про те, що певна частина загальних понять існує в душі у вигляді принципів, що не потребують доведення, схоласти твердили: універсалії суть «ніщо», вони відділені від одиничних предметів лише внаслідок операцій інтелекту. Якщо загальне є в душі, твердили ідеалістичні інтерпретатори Арістотеля, значить, воно існує об'єктивно і в інтелекті. Отож, робився висновок, що загального в реальній дійсності не існує. Й. Кроковський, виступаючи проти такого однобічного трактування арістотелівського положення, говорить: «Ми повинні дотримуватися Арістотеля, однак не сліпо, бо цей же Арістотель в «Метафізиці» ...вчить, що універсалії суть первинні щодо одиничних (предметів.— *Ред.*). Отже, філософ сам собі заперечує; зважаючи на це, можна сказати, що, за Арістотелем, універсальне є і первинне і вторинне щодо одиничних» (45 зв.).

Підсумовуючи, можна сказати, що для І. Гізеля, С. Яворського та Й. Кононовича-Горбацького універсалії — це знаки речей і понять, виражені терміном. Вони існують в інтелекті як образи об'єктивного світу і виникають завдяки операціям інтелекту. Основою цих загальних понять є подібність окремих речей. Розум, абстрагуючи цю подібність з

⁶ О. В. Трахтенберг. Очерки по истории Западноевропейской средневековой философии. М., 1957, стор. 27—28.

одиничних предметів (у Гізеля — через «порівняльний акт»), узагальнює та зливає її в єдине загальне поняття. Отож, природа загального й одиничного одна й та сама.

Номіналістський характер такого трактування співвідношення загального й одиничного очевидний. Номіналізм виступає тут у явно оккамівській інтерпретації. Двоїстість такого номіналізму цілком очевидна: це, з одного боку, можливість пізнання об'єктивної реальності, емпірико-сенсуалістичне спрямування і чітке розмежування буття й свідомості; з іншого боку — це вип'ячування суб'єктивності загального, обмеження пізнання «знаками», що врешті-решт змушує представників цього напрямку йти від свідомості до речей. Причиною такої непослідовності є неспроможність номіналізму докорінно розв'язати питання співвідношення загального й окремого.

Що ж до Й. Кроковського, то він не заперечує об'єктивної реальності загального, прихованого в самих речах. Він гадає, що всяка окрема річ має дві засади: перша — це те, що стверджує дану річ і становить її сутність, друга — те, в чому ця річ збігається з іншими, подібними до неї. «Одиничне,— говорить Й. Кроковський,— вказує на два моменти: на природу, взяту стосовно її суттєвих предикаментів, і на індивідуальну відмінність, через яку (природа — *Ред.*) обмежено існує в одиничному» (43). Отож, за Й. Кроковським, джерелом загального є об'єктивна сутність, а не форма (як вважали реалісти).

На відміну від Й. Кононовича-Горбацького, І. Гізеля та С. Яворського, Й. Кроковський наголошує не на суб'єктивності, а на об'єктивності загального, йде від речей до свідомості. Пізнання має здійснюватися не через процес абстрагування, а шляхом «розтинання» (*ргаесісіо*), «...тобто, інтелект має пізнавати спільну природу згідно з нею самою, не беручи до уваги індивідуальних відмінностей» (46 зв.).

Зважаючи на все це, Й. Кроковського важко віднести до реалістів чи до номіналістів у середньовічному розумінні. Він будь-що намагається подолати межі цієї антитези. Однак, наблизившись до нового розв'язання питання, він так і не зміг його завершити.

Хоча у працях Кроковського й помітні значні матеріалістичні тенденції, загалом він ще лишається на позиціях ідеалізму. Це й зумовлює його непослідовність у розв'язанні питання про співвідношення категорій одиничного й загального у їх застосуванні до розуміння природи універсалій. Ця хибка була властива не тільки Арістотелю, на якого значною мірою ще спирався Кроковський, а й усій тогочасній філософії.

Отож, професори філософії Києво-Могилянської академії XVII століття становили опозицію офіційному томізму, рішуче підтримували номіналізм, котрий постійно зазнавав гонінь з боку католицької церкви. Українські філософи по-новому підходили до вчення Арістотеля, на основі якого вони розвивали нові думки та ідеї.

* * *

Статья написана на основе анализа перевода латинского текста «Логики» Иоасафа Кроковского — известного украинского мыслителя XVII века, профессора Киево-Могилянской академии. Сопоставление воззрений И. Кроковского со взглядами его современников И. Гизеля, И. Коновича-Горбацкого и С. Яворского позволяет исследовать элементы материализма, присущие его мировоззрению. Анализируя проблему универсалий, И. Кроковский приходит к выводу о том, что универсалии существуют независимо от познающей деятельности интеллекта — первично (как общие единичных вещей) и вторично (как общие понятия). Несмотря на известную непоследовательность собственных взглядов, И. Кроковский успешно критикует платоновский идеализм и томизм, который использовался незуитами для философского обоснования унии.

Соціометричний аналіз відносин у малих групах

В. І. ПАНІОТТО

Вивчення соціальних груп посідає одне з найважливіших місць у марксистсько-ленінському суспільствознавстві. Залежно від конкретних завдань дослідження об'єктом уваги вченого стають ті чи інші сторони їх діяльності. Методологічною основою вивчення таких об'єктів є марксистсько-ленінське вчення про соціально-класову структуру суспільства.

Коли ми маємо на меті з'ясувати специфіку процесів, що відбуваються у малих групах (таких як виробнича бригада, академічна група вуза тощо) велике значення має вивчення структури міжособових відносин.

Вивчення структури відносин у малих групах, насамперед у малих виробничих колективах, дає можливість отримати інформацію, що дозволяє більш ефективно регулювати відповідні соціальні процеси. Пропонована стаття має на меті визначити деякі методи здобуття такої інформації.

Структура відносин у малих соціальних групах звичайно вивчається через виявлення виборів, зроблених членами групи. Дослідник, з огляду на певні критерії, за допомогою анкетного опитування, інтерв'ю, спостереження тощо визначає, кого із своєї групи обирає той чи той її член. Питання соціометричної анкети пропонують зазначити, кого респондент обирає для спільної діяльності (приміром: «Кого б Ви взяли з собою, переходячи в іншу бригаду?»). З одержаних результатів складають соціограму або ж обчислюють соціометричні індекси. Соціограма становить рисунок, на якому члени групи зображуються точками, а вибори — стрілками (з точки x проводиться стрілка в точку y , якщо x обирає y). Соціоматриця являє квадратну таблицю розміром $n \times n$, де n — число людей у групі. Ліворуч вертикально розміщені прізвища тих, хто обирає, нагорі горизонтально — тих, кого обрали; на перетині i -го рядка та j -го стовбчика ставиться 1, якщо i -й член обрав j -го члена групи, в іншому разі — 0. Вибори можуть бути зважені (наприклад, під час вивчення груп школярів може бути поставлене запитання: «З ким Ви хотіли б сидіти за одною партою в першу чергу? в другу? в третю?», а потому приписана вага «3» першому вибору, «2» — другому, «1» — третьому і «0» необраним) *. У цьому разі вага виборів зазначається на стрілках соціограм, а в соціоматриці на перетині i -го і j -го рядка ставиться не одиниця, а значення ваги вибору. Від зважених виборів можна перейти до незважених, якщо задатись певним рівнем, певним значенням ваги вибору й ігнорувати вибори з вагою, меншою від заданої, а вибори з вагою, більшою від заданої, вважати рівними. Домовимося, що в нас вибори незважені. (Але пропоновані далі методи можна пристосувати і для зважених виборів).

Соціометричні індекси — це кількісні показники, які характеризують або структуру групи загалом, або положення в ній окремих членів (скажімо, індекс «групова згуртованість», що дорівнює відношенню числа взаємних пар до максимального можливого числа взаємних пар у групі, характеризує структуру групи загалом, а індекс «комунікативність», що дорівнює числу виборів, зроблених даною особою, поділе-

* Про методи зважування виборів див. нашу статтю «Зважування соціометричного вибору» («Філософська думка», 1972, № 2).

ному на число людей у групі без одиниці, характеризує положення даної особи в структурі групи). Опис деяких традиційних соціометричних індексів можна знайти у книзі І. П. Волкова «Соціометричні методи в соціально-психологічних дослідженнях» (Л., 1970).

Отож, структура відносин у малих групах виступає або у вигляді первинної інформації (список членів групи, де проти кожного зазначено, кого він обирає), або у вигляді соціограми, чи соціоматриці, чи набору соціометричних індексів. Спинимось дещо докладніше на зазначених способах подання й аналізу структури відносин у малих групах, а потому опишемо підхід, що має, на наш погляд, певні переваги порівняно з наявною практикою дослідження цих відносин.

Найбільш наочним способом подання структури відносин є соціограма, вперше запропонована Д. Морено у 1934 р.¹ Проте соціограма має чимало вад. Наочність її швидко падає із зростанням числа людей у групі. Крім того, побудова соціограми — процес нестандартизований, суб'єктивний; соціограми одної й тої ж групи, побудовані різними дослідниками, можуть бути несхожі одна на одну. Було зроблено чимало спроб збільшити наочність соціограми і стандартизувати способи її побудови. М. Нортвей² запропонувала концентричну соціограму — «мішень, що являла собою концентричні кола, в яких точки, котрі зображують членів групи, розташовані таким чином, що ближче до центра опиняються ті, які дістали більше число виборів. (Наприклад, проводиться чотири кола, в першому розташовують першу чверть осіб, проангованих у порядку зменшення отриманих виборів, в другому — другу чверть, у третьому — третю і, зрештою, в останньому — тих, хто дістав найменше виборів). Дальшим удосконаленням було введення секторів для розподілу осіб за статтю, етнічною приналежністю й іншими ознаками. Однак, усе, зображене на концентричній соціограмі, можна відтворити і на звичайній, якщо скористатися для позначення членів групи не точками, а різними геометричними фігурами (квадратами, трикутниками, колами тощо). Пропонувалося також застосування масштабності у розташуванні цих позначень, «щоб взаємному вибору відповідала мінімальна відстань, а взаємній антипатії — максимальна» і розміщувати їх на площині згідно з обчисленими відстанями. Проте, вже для групи з чотирьох осіб може виявитися, що зобразити всі зв'язки на площині неможливо, що потрібний 3-мірний простір, а для більшого числа людей навіть 3-мірного простору може не вистачити. Створювалися і 3-мірні соціограми, соціограми з різноколірними лініями і т. д. і т. п., однак не можна сказати, що ці пропозиції позбавили соціограму вад.

Соціоматриці мають значно меншу наочність, ніж соціограми, зате їх можна трактувати як звичайні матриці і застосувати теорію матриць. А зручність застосування матриць здебільшого пов'язана з тим, що для них визначено піднесення в ступінь, причому елементи матриці n -го ступеня позначають число шляхів довжини n (наприклад, сума елементів, що стоять по діагоналі квадрата соціоматриці, дорівнює числу взаємних виборів у групі). За допомогою піднесення матриці у ступінь можна знайти число підгруп, усі члени яких обирають один одного. Вивчення підгруп видається нам за вельми перспективне, нижче ми спинимось на цьому питанні докладніше. Соціоматриці застосовувалися також для упорядкування випадків віддання переваги, зокрема для максимальної концентрації позитивних виборів біля головної діагоналі³.

¹ Див.: Д. Морено. Соціометрія. М., 1958.

² M. Northway. A Method for Depicting Social Relationships Obtained by Sociometric Testing.—"Sociometry", 1940, № 3.

³ L. Festinger. The Analysis Sociograms Using Matrix Algebra". Human Relations, 2, 1949.

Крім того, за соціоматрицею зручно обчислювати соціометричні індекси.

Соціометричні індекси, на відміну від соціограми і соціоматриці, не відбивають структуру групи загалом. Кожний з індексів відбиває певну властивість структури відносин або певну характеристику положення окремого індивіда в структурі групи. Індекси намагаються визначати таким чином, щоб їх можна було інтерпретувати як емпіричні референти відомих соціологічних і соціально-психологічних понять. Індекси дуже зручні для аналізу структури відносин: можна шукати кореляційні залежності між ними, вивчати залежність діяльності групи від тих чи тих індексів, їх можна підставляти у формули тощо. Проте, незважаючи на позірне багатоманіття, майже всі індекси побудовані або на числі відданих позитивних і негативних виборів, або на числі отриманих чи взаємних виборів, або, врешті, на різних комбінаціях перелічених виборів. Наявні індекси характеризують структуру групи дуже неповно, а їхня відповідність соціологічним поняттям здебільшого сумнівна.

Ми хочемо запропонувати мову для подання і аналізу структури взаємовідносин, співвідношень і зв'язків між членами групи. Вона багато в чому збігається з описаними методами, але має деякі переваги.

Розглядатимемо малу соціальну групу як деяку множину, елементами якої є члени групи, а під структурою взаємовідносин, співвідношень і зв'язків між членами групи будемо розуміти набір різноманітних відношень, заданих на цій множині. На жаль, поки що нам доведеться обмежитися бінарними відношеннями, ми не можемо запропонувати методів аналізу відношень більш високого порядку, проте це не означає, що не слід зважати на можливість дослідження n -арних відношень.

Отож, ми вивчаємо малу соціальну групу, що складається з n осіб. Розглянемо її як якусь множину N з n елементів. Якщо нам задано бінарне відношення R на множині N , то можна сказати, що перед нами структура взаємозв'язків групи за відношенням R ⁴. Ми говоримо про структуру взаємозв'язків, а не взаємовідносин, тому що відношенням, заданим на множині, може бути не тільки вибір або почуття, яке має спрямування (x обирає y ; симпатизує y ; x ненавидить y), але й наявність комунікаційного зв'язку (x передає повідомлення y), відношення старшинства, порівняння (x начальник y ; x має вищу кваліфікацію, ніж y ; x краще забезпечений, ніж y) тощо. Набір структур по всіх відношеннях, що нас цікавлять, назовемо структурою внутрішніх взаємозв'язків групи.

Як відомо, бінарне відношення, задане на множині з n точок, еквівалентне графу, який можна уявити як n точок, з'єднаних стрілками, причому з точки x в точку y стрілка проводиться тоді і лише тоді, коли x перебуває у відношенні R з y . Точки зуться вершинами, а стрілки дугами графа. Графи, в яких точки з'єднані стрілками, зуться орієнтованими графами, або орграфами. Як бачимо, визначення орграфа можна вважати за таке, що збігається з визначенням соціограми. Графи подеколи задаються у вигляді матриці суміжності вершин графа, визначення якої збігається з визначенням соціоматриці.

Підхід, який ми тут пропонуємо, полягає в тому, щоб описувати структуру взаємозв'язків групи в термінах відношень, заданих на мно-

⁴ Вважають, що на множині задане бінарне відношення R , коли щодо будь-яких двох елементів x і y , що належать до цієї множини, можна сказати, перебувають вони у відношенні R чи не перебувають.

жині членів групи, і застосовувати для аналізу структури теорію графів⁵.

Постає питання: яка різниця, тими чи тими словами ми називатимемо соціограму і соціоматрицю, і що зміниться від того, що ми назвемо соціограму множиною із заданим відношенням або графом, а соціоматрицю матрицею суміжності вершин графа. Якщо обмежитися самою назвою, відома річ, жодної різниці не буде. Йдеться ж про застосування не стільки термінів, скільки методів, розроблених у теорії графів і теорії відношень⁶, хоча й застосування єдиної термінології також має певний сенс для полегшення взаєморозуміння математиків і соціологів.

В одній з попередніх статей⁷ ми показали, що застосування теорії графів для формулювання соціометричних індексів дає змогу значно повніше характеризувати структуру взаємозв'язків у групі, ніж застосування традиційних соціометричних індексів. Як зазначалося, традиційні соціометричні індекси використовують віддані, отримані і взаємні вибори і не використовують таких фундаментальних понять, що описують структуру, як зв'язність, симетричність, характеризує авторморфізмами графа, тощо. Тому ми розглянемо тут лише ті переваги, які дає запропонований підхід порівняно з соціограмами і соціоматрицями.

Отож, як було сказано, основними вадами соціограм є суб'єктивізм побудови і падіння наочності із наростанням числа людей у групі. Ми гадаємо, що уникнути цього можна шляхом вивчення підструктур структури взаємозв'язку групи за даним відношенням і вичлененням цих підструктур під час побудови соціограми. Загальна ідея вичленення підструктур полягає в тому, що ми вибираємо якусь властивість, характеристику групи загалом або окремих членів групи (звичайно ця властивість вимірюється за допомогою соціометричного індекса) і вирізняємо членів групи за ступенем наявності в них даної властивості (вичленуємо осіб, які мають певне значення індекса). Розглянемо методи визначення підструктур окремо для кожної підструктури.

Визначення лідера. У соціально-психологічній літературі слово «лідер» має декілька значень, лідерство розуміється і як найбільша обізнаність, і як найбільший авторитет, і як законна влада та ін. У всіх цих випадках ми можемо визначити: лідер групи — це особа, що має максимальний статус. Але в залежності від розуміння лідерства слід користуватися різними визначеннями статусу.

1. Статус — це число отриманих виборів, поділене на число людей в групі без одиниці.

2. Статус може визначатися як законна влада, якщо група становить ієрархію. Кемени, Томпсон і Снелл, розглядаючи ієрархію, тобто групу, за відношенням домінування, брали до уваги одночленне домінування (x домінує над y , x начальник y) і двочленне домінування (x домінує над y двочленным чином, якщо x домінує над z , а z домінує над y)⁸. Зробимо таке припущення: якщо дві особи мають однакове число підлеглих, той, чиї підлегли далі від нього, буде мати більший статус, бо йому підпорядковані «могутніші» люди. Тоді статус для описаного

⁵ Припущення про можливість застосування теорії графів у соціометрії вперше в нашій літературі було висловлене у статті О. В. Білліх і Є. В. Біляєва «Можливості застосування теорії графів у соціології» (у зб.: Человек и общество. Вып. 1. ЛГУ, 1966).

⁶ Див.: К. Берг. Теория графов и ее применение. М., 1962; Г. Биркгоф. Теория структур. М., 1952; А. А. Зыков. Теория конечных графов. Новосибирск, 1969; Дж. Кемени, Дж. Снелл, Дж. Томпсон. Введение в конечную математику. М., 1963; О. Оре. Теория графов. М., 1969 та ін.

⁷ Див. зб.: Эвристические модели в социологии и психологии. К., 1972.

⁸ Див.: Дж. Кемени та ін. Значена книжка.

випадка можна визначити як зважену суму безпосередніх підлеглих і підлеглих, домінування над якими відбувається двочленним чином, де вага безпосередніх підлеглих — 1, а опосередкованих — 2. Сума нормується її максимально можливим значенням⁹. Близьким до описаного є статус, визначений за допомогою матриці суміжності графа соціальної групи за відношенням домінування. Статус i -ої особи в групі дорівнює сумі елементів i -го рядка матриці, що являє нормовану суму матриці суміжності з подвоєним квадратом цієї матриці.

3. Як показують деякі дослідження, чим вищий статус, тим вища зв'язність даної особи з іншими членами групи. Можна, зокрема, припускати, що лідер характеризується максимальною обізнаністю, і для визначення статусу скористатися комунікаційною сіткою, тобто задати на множині членів групи відношення «мати комунікаційний зв'язок». В даному разі комунікаційний зв'язок розуміється широко: це наявність телефонного зв'язку, часті розмови, зустрічі на роботі і т. д. і т. п.). Тоді статус i -го члена групи дорівнює різниці одиниці і відношення: сума відстаней від i -го члена групи до всіх інших, поділена на суму відстаней від кожного індивіда до кожного.

4. Лідера можна розуміти також як особу, що має мінімальний контрстатус¹⁰, де контрстатус визначається як статус, обчислений за графом, одержаним з даного графа оберненням стрілок.

Інші підструктури, що визначаються з допомогою статусу. Для визначення підструктур, про які піде мова, користуються певним визначенням статусу — числом отриманих виборів. Однак, ніщо не заважає поширити класифікацію і на інші визначення статусу. Інтервал зміни індекса статусу розбивається якимсь (більш-менш довільним) способом на відрізки, і особи, статус яких припадає на один і той самий відрізок, вважаються належними до одного типу. Відрізки ці вибираються або зіставленням з випадковою моделлю (розрахованою з припущення, що вибори робляться суто випадково, а не на основі симпатій, міркувань про користь та ін.), або шляхом зіставлення із середнім числом виборів у групі, або просто довільним діленням інтервала зміни індекса. Наприклад, І. П. Волков¹¹ точками ділення вибирає значення, що різняться від середнього числа виборів на одно, два і три середні квадратичні відхилення. Якщо розташувати відрізки за зменшенням їх верхньої межі, то особи, що потрапили до першого відрізка зветься «зірками», до другого — «лідерами»¹², далі йдуть «ті, кому віддано перевагу», «прийняті», «ті, кому не віддано переваги», «знехтувані» і «відкинуті».

Згадаємо також ще про одне, дуже поширене поняття — ізольовані члени групи. Під ізольованими розуміються члени групи, що не дістали жодного вибору. Можна, очевидно, розуміти під ізольованими членами групи тих, хто не тільки не дістав, але й сам не зробив жодного вибору. Для розрізнення цих випадків перший тип можна назвати однобічно ізольованим, а другий — двобічно ізольованим.

Зв'язкова особа. Це та особа, яка передає повідомлення з одної групи в іншу. У більш загальному випадку це особа, вилучення якої призводить до того, що зв'язки між якимись підгрупами з даного відношення цілком припиняються. На графі така точка зветься точкою з'єд-

⁹ Більш докладний виклад і узагальнення цієї формули можна знайти у нашій статті «Застосування теорії графів для формулювання соціометричних коефіцієнтів». У зб.: Эвристические модели в социологии и психологии. К., 1972. Див. також: Дж. Кемени, Дж. Снелл. Кибернетическое моделирование. М., 1972, гл. 8.

¹⁰ F. Hagary. Status and Contrastatus. — "Sociometry", 22, 1959.

¹¹ И. П. Волков. Распределение поведенческих образцов в структуре межличностного общения. — Человек и общество. Вып. 4. ЛГУ, 1969.

¹² Як бачимо, визначення «лідера» І. П. Волковим не збігається з тим, яке ми дали раніше.

нання графа, її видалення призводить до збільшення числа компонентів¹³. Існують методи, з допомогою яких можна для кожної точки графа визначити, чи є вона точкою з'єднання. Для цього достатньо визначити число компонентів графа і його підграфа, отриманого вилученням цієї точки. Для цього можна скористатися матрицею суміжності вершин графа¹⁴.

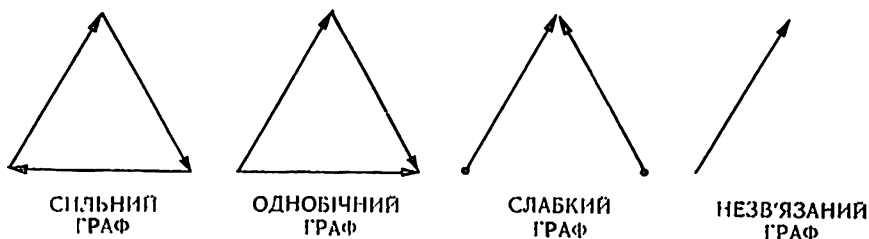
Змінюючі, послаблюючі і нейтральні члени групи. Може здатися, що вищенаведені визначення нагадують визначення «зірок», «лідерів», «тих, яким надають перевагу», «відкинутих» та ін. Це, однак, не зовсім так. Під час аналізу підструктур, які визначають з допомогою статусу, ми користувалися характеристиками окремих членів групи, а тут нас буде цікавити характеристика групи загалом (можє, скажімо, статися, що лідер є послаблюючим членом групи). Зміцнюючими членами називатимемо таких, вилучення яких призводить до зменшення згуртованості, послаблюючими — таких, вилучення яких призводить до збільшення згуртованості, нейтральними — таких, вилучення яких не призводить до зміни згуртованості. Смысл цих визначень залежить, певна річ, од визначення згуртованості. Розгляньмо деякі з визначень, наявних в науковому вжитку:

1) Згуртованість дорівнює числу взаємних пар, поділеному на максимально можливе число взаємних пар.

2) Згуртованість дорівнює числу виборів, зроблених всіма членами групи, поділеному на максимально можливе число виборів.

3) Згуртованість визначається ступенем зв'язності графа, що зображує структуру взаємозв'язків групи заданим відношенням. Для характеристики зв'язності Ф. Харарі¹⁵ запропонував поділити графи (точніше, орграфи) на чотири типи за ступенем зв'язності. Граф зветься сильно зв'язаним, або сильним, якщо для довільних двох точок існує і шлях від одної точки до іншої, і зворотний шлях. Граф зветься однобічно зв'язаним, або однобічним, якщо існує хоч один з цих шляхів. Граф зветься слабкозв'язаним, якщо, ігноруючи спрямованість, одержимо звичайний зв'язний граф. І граф зветься незв'язним, якщо він не є слабкозв'язаним.

ПРИКЛАДИ

Типи зв'язності ми перелічили в порядку зменшення ступеню зв'язності. Виходить, якщо при вилученні якоїсь вершини граф переходить від зв'язності 1-го типу до зв'язності 2-го, 3-го або 4-го типу, від зв'язності 2-го типу до зв'язності 3-го або 4-го типу, від зв'язності 3-го типу до зв'язності 4-го типу, то вилучена вершина — зміцнююча. Якщо зміни типу зв'язності не відбувається, то вилучена вершина — нейтральна. В усіх інших випадках вилучена вершина послаблююча. Харарі довів,

¹³ А. А. Зыков. Теория конечных графов. Новосибирск, 1969.

¹⁴ F. Harary. Graph Theoretic Methods in Management Sciences.— "Management Sciences", vol. 5, N 4, 1959.

¹⁵ F. Harary, op. cit.

що не існує такої вершини, вилучення якої приводить до переходу графа від 1-го типу зв'язності до 3-го.

Наведемо формулювання ще однієї теореми: у довільній групі може бути не більше двох послабуючих членів.

Це надзвичайно інтересна теорема, хоча через доволі грубий поділ зв'язності на чотири типи цей результат, певно, великої практичної цінності не має (слід враховувати тонші зміни зв'язності).

Виділення підгрупи. Поняття «підгрупи» не має поки що однозначного тлумачення. Існуючі визначення підгруп проводять занадто чітку межу між підгрупою і «непідгрупою», не враховуючи специфіку групи. Ми будемо розуміти під групою таке об'єднання членів групи, згуртованість якого вища, ніж згуртованість людей з різних підмножин. Залежно від специфіки підгруп, для них може існувати певний стандарт ступеня згуртованості. Наприклад, ступінь згуртованості підмножини групи учасників якогось щомісячного семінару, що збирає науковців з різних установ міста, може бути достатнім, щоб виділити цю підмножину як підгрупу. Однак та ж згуртованість у підмножині групи друзів може бути явно недостатньою для відокремлення цієї підмножини. Тому, мабуть, є сенс зіставляти згуртованість відокремленої підмножини із згуртованістю всієї групи або з математичним очікуванням згуртованості, якщо вибір підмножини випадковий, і тільки після цього приймати рішення про те, підгрупа це чи ні. Крім того, поділ на підгрупи якоюсь мірою умовний; лише у деяких крайніх випадках ми можемо сказати точно, що маємо стільки-то таких-то підгруп або що підгруп немає. В інших же випадках об'єднати членів групи в підгрупи можна по-різному. У деяких визначеннях зміна орієнтації одного зв'язку призводить до того, що об'єднання перетворюється на підгрупу, і в нас виявиться знову надто чітка різниця між підгрупою і непідгрупою. Звичайно, цього не уникнути за всякого визначення, але становище можна виправити тим, щоб не тільки розбити групу на підгрупи, а й визначити ступінь «вдалості» розбивки. Тоді дослідник у сумнівних випадках зможе сам вирішити, підгрупа це чи не підгрупа.

Наведемо деякі з визначень.

1. Підгрупа — це максимально повний підграф (тобто максимальна підмножина таких членів підгрупи, які всі один одного вибирають)¹⁶.

2. Підгрупа — це максимально сильний підграф¹⁷.

3. Підгрупа — це максимально однобічний підграф¹⁸.

4. Підгрупа — це максимальна підмножина людей, кожна з яких обирає хоча б половина членів підмножини¹⁹.

Викладемо алгоритм Форсифа і Катца. Вибираються два члени групи, зв'язані взаємним вибором. Приймається принцип: усякий член групи може бути приєднаний до встановленої підгрупи, якщо йому симпатизує принаймні половина членів підгрупи. Після приєднання кожного нового члена всі члени групи переперевіряються з тим, щоб кожний член групи був обраний принаймні половиною членів підгрупи. Коли жодна особа не може бути приєднана до даної підгрупи, це означає, що підгрупа повна. Відкидаємо вершини, що належать даній підгрупі, і повторюємо процес для підграфа, що залишився. Процес закінчується, коли кожний член групи потрапить в одну з підгруп.

¹⁶ F. Harary. A Procedure for Qligue Detection Using the Group Matrix.— "Sociometry", 20, 1957.

¹⁷ F. Harary, R. Norman, D. Cartwright. Introduction to Digraph Theory for Social Scientists. Ann Arbor, 1960.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ E. Forsyth and L. Katz. A Matrix Approach to the Analysis of Sociometric Data.— "Sociometry", 9, 1946.

5. Підгрупи — це такі підмножини членів групи, число виборів в середині яких значно перевищує число виборів між членами різних підмножин. Раніше ми зазначали (див. друге визначення згуртованості), що згуртованість можна схарактеризувати відношенням числа виборів до максимального можливого числа виборів. Назвемо цю характеристику густотою. Ми намагаємося розбити групу на підгрупи так, щоб густина відповідних підграфів була якомога ближча до одиниці, а число дуг, що не належать до жодного з підграфів, було б мінімальне. Це суперечливі вимоги, через те що під час збільшення розмірів підграфів число дуг, що не належать до жодного з підграфів, зменшується, але зате зменшується і густина підграфів. Важливість цих вимог рівноцінна, бо припущення, що одна з них важливіша, приводить до вироджених випадків: або група збігається з усім графом, або граф розбивається на окремі точки. Гадаємо, що зменшення числа дуг, що не належать до жодного з підграфів, важливіше, ніж збільшення густоти одного з підграфів, але рівноцінне збільшенню густот усіх графів. Уведемо коефіцієнт, що дорівнює половині суми середнього арифметичного густот усіх підграфів з коефіцієнтом, який характеризує число дуг, не належних до жодного підграфа (відношення різниці числа дуг графа і числа дуг, що не потрапило в жоден з підграфів, до числа дуг графа). Уведений коефіцієнт показує, наскільки вдало проведено розбивку на підгрупи. Він дорівнює одиниці, коли всі густоти дорівнюють одиниці, а число дуг, які не потрапили в жоден з підграфів, дорівнює нулю. Ми хочемо так розбити граф на підграфи, щоб коефіцієнт «вдалості» розбивки був якомога ближчий до одиниці. Пошук оптимального рішення потребує багато переборів, тому є сенс шукати не краще, а просто хороше рішення, а подальший вибір надавати соціологові.

Викладемо ідею алгоритма. Вибираємо довільну вершину графа і створюємо підграф, вершинами якого є вибрана нами вершина і всі вершини, що містяться на відстані, яка дорівнює одиниці. Відкидаємо отриманий підграф і повторюємо ту ж саму операцію з підграфом, який лишився, тощо. Одержимо розбивку, за якою обчислюємо коефіцієнт «вдалості» розбивки. Повторюємо це декілька разів. Потім ці ж дії виконуємо для відстані 2. І так доти, поки відстань не стане дорівнювати максимальній відстані між вершинами графа. Після того вибираються такі розбивки, для яких коефіцієнт «вдалості» близький до одиниці, і подальший вибір надається соціологові.

Таким же чином можна виділити підгрупи, використовуючи вагу виборів. Цей спосіб вигідний для ручного виділення підгруп за соціограмою. Припустимо, що кожному вибору приписана вага, яка може набирати значення від нуля до одиниці. Виділяємо вершини, зв'язані дугами з вагою, рівною одиниці. Тим самим ми визначили «центри» майбутніх підгруп. Потому виділяємо вершини, зв'язані дугами з вагою, що лежить між одиницею і 0,9. У нас створяться нові центри або до вибраних вершин додадуться ще якісь вершини. Після цього виділяємо вершини, зв'язані дугами, що мають вагу від 0,9 до 0,8 і т. д., поки не переберемо всі вершини. Хід процесу (які вершини виділились спочатку, на якому кроці які вершини виявились зв'язаними тощо) дає інформацію для виділення підгруп.

Ядро групи. Ядро групи також можна визначити різними способами. Можна вважати, що ядро групи — це підгрупа, що має максимальну кількість членів або що це підгрупа, яка має максимальну згуртованість. Іноді ядром групи називають максимально повні підграфи і т. п. Ми введемо дещо інше поняття ядра групи.

Підграф, одержаний з даного графа вилученням послаблюючих вершин, назвемо ядром графа (або групи) 1-го порядку. Для кожної

вершини підграфа, що залишився, визначаємо, чи є вона послаблюючою в цьому підграфі, і вилучимо послаблюючі вершини. Отримуємо ядро графа 2-го порядку. Процес триває доти, поки не виявиться, що ядро $(n+1)$ -го порядку збігається з ядром n -го порядку. Одержане ядро назвемо центральним ядром графа.

Отже, ми описали деякі методи визначення підструктур структури взаємозв'язків в малих соціальних групах. Ці методи спираються на описання структури мовою відношень, заданих на множині членів групи, і використовують теорію графів. Методику вивчення структури взаємозв'язків ми уявляємо собі таким чином. Результати соціологічних досліджень постають у вигляді набору графів, побудованих за відповідними відношеннями, причому графи зручно задавати у вигляді матриці суміжності вершин. Для кожного з графів обчислюються соціометричні коефіцієнти, індекси, які характеризують граф в цілому і окремі вершини графа зокрема, і вивчаються залежності між індексами. Після цього визначаються різні підгрупи, які поглиблюють наші знання про структуру взаємозв'язків у групі. Ізоморфізм відношення, заданого на множині, графа, заданого кресленням, і графа, заданого матрицею суміжності вершин, дає змогу для обчислення індексів і визначення підструктур застосовувати найзручнішу форму подання структури взаємозв'язків групи, що полегшує всі обчислення і розширює можливості дослідника. Остаточні результати зручно подавати у вигляді соціометричних індексів і соціограми (графа). Матриця суміжності служить тільки для проміжних розрахунків.

Питання про конкретний стандартизований алгоритм побудови соціограми ми свідомо лишаємо відкритим, хоч на основі запропонованих методів вивчення підструктур можна було б спробувати побудувати такий алгоритм (наприклад, можна запропонувати як елементи соціограми — підгрупи і зв'язки між ними, а кожну з підгруп розглядати як самостійну групу). Гадаємо, що передусім слід уточнити і доповнити методи визначення підструктур структури взаємозв'язків, а потім уже переходити до побудови алгоритма.

* * *

В статье обсуждается ряд существующих и предлагаются некоторые новые методы изучения структуры взаимоотношений в малых социальных группах. Автор показывает, каковы недостатки существующих социометрических методов представления и анализа структуры взаимоотношений (социограм, социоматриц и социометрических индексов) и предлагает подход к изучению структуры взаимоотношений, который позволяет избавиться от многих из этих недостатков.

Заключается он в том, что структура взаимоотношений группы рассматривается как набор бинарных отношений, заданных на множестве членов группы, и для анализа используется теория графов. Такой подход значительно расширяет возможности социолога, позволяя ввести много новых социометрических индексов. Он позволяет также более глубоко изучить структуру взаимоотношений в группе путем выделения подструктур структуры взаимоотношений. Автор приводит определения целого ряда подструктур (определение лидера группы, ослабляющих, укрепляющих, нейтральных и изолированных лиц, связывающих лиц, подгруппы, ядра группы и т. п.). Выделенные подструктуры можно использовать не только для анализа, но и для представления структуры взаимоотношений. Приняв в качестве основных элементов социограммы не членов группы, а подструктуры (например, подгруппы), мы можем значительно увеличить наглядность социограммы.

Статья завершает изложение взглядов автора на методику исследования структуры взаимоотношений малых социальных групп.

Виникнення і основні етапи розвитку наукового комунізму

В оволодінні марксистсько-ленінською теорією, у боротьбі проти різного роду ворожих марксистові течій важливе значення має вивчення причин і умов, основних етапів розвитку наукового комунізму, розкриття сутності революційного перевороту, здійсненого К. Марксом, Ф. Енгельсом у поглядах на комунізм, показ творчого розвитку В. І. Леніним, КПРС та братніми комуністичними і робітничими партіями основних положень марксистсько-ленінського вчення. Висвітлення цих питань і є головною метою даної лекції. Важливість, актуальність даної теми визначається її особливим значенням у формуванні світогляду радянських людей. Підкресливши величезне значення творчого оволодіння марксистсько-ленінською теорією у розв'язанні завдань соціалістичного і комуністичного будівництва, у розвитку світового революційного процесу, слід зазначити, що значущість даної теми зумовлюється також загостренням ідеологічної боротьби, посиленням нападок на марксистсько-ленінську теорію з боку апологетів буржуазії, різного роду ревізіоністів, які намагаються фальсифікувати історію розвитку марксизму-ленінізму, ревізувати його основні положення (докладніше про це див.: К. Зародов. И. Нелюнд. Жизненность научной теории или почему не устарел марксизм-ленинизм. «Проблемы мира и социализма», 1971, № 7; Ф. В. Константинов. Марксизм и наше время. У зб.: Философия и современность. М., 1971; М. Ш. Бахитов. Фальсификаторская версия об «устарелости марксизма». У кн.: Критика философско-социологических основ антикоммунизма, М., 1970; П. Н. Федосеев. Марксизм в XX веке. Маркс, Энгельс, Ленин и современность. М., 1972 та ін.).

У цій лекції слід зосередити увагу студентів на найважливіших ідеях і висновках марксистсько-ленінського вчення, пов'язаних із предметом наукового комунізму.

Розпочинаючи читання теми, важливо врахувати, що у розвитку теорії наукового комунізму виділяються два головні етапи: перший — етап створення теорії наукового комунізму К. Марксом і Ф. Енгельсом — і другий, ленінський етап (від середини 90-х років минулого століття до нашого часу).

Створення К. Марксом і Ф. Енгельсом теорії наукового комунізму

У висвітленні першого питання лекційної теми — «К. Маркс і Ф. Енгельс — основоположники наукового комунізму» — рекомендується дотримуватися такого плану: 1) історичні передумови виникнення наукового комунізму; 2) геніальні відкриття К. Маркса і Ф. Енгельса та їх значення для перетворення соціалізму з утопії в науку; 3) Основні періоди розвитку К. Марксом і Ф. Енгельсом теорії наукового комунізму.

Послідовність розкриття першого питання може бути й дещо іншою (див.: Научный коммунизм. М., 1971; Научный коммунизм. М., 1970; Науковий комунізм. К., 1970 та ін.). Однак у кожному разі план лекції має бути підпорядкований головній меті — розкриттю ролі і місця марксистського вчення у перетворенні соціалізму з утопії в науку, у створенні теорії наукового комунізму.

Розглядаючи ці проблеми, крім основної літератури, зазначеної у програмі курсу наукового комунізму, можна скористатися такою додатковою літературою: Основположник наукового комунізму. Тези до 150-річчя з дня народження Карла Маркса. К., 1968; К. Маркс. Биография. М., 1968; Ф. Енгельс. Биография. К., 1972; Б. А. Чагин. Создание и развитие К. Марксом и Ф. Энгельсом теории научного коммунизма. Л., 1970; Д. А. Рахман. Великий учитель рабочего класса. Жизнь и учение К. Маркса. М., 1969; К. Т. Кузнецов. Возникновение научного коммунизма. М., 1968 та ін.

Крім того, для більш глибокого і всебічного викладу лекційного матеріалу можна використати і художню літературу (напр.: Г. И. Серебрякова. Прометей. К., 1968; Йі ж. Предшествен. М., 1966; Йі ж. К. Маркс и Ф. Энгельс. М., 1966; В. Бушин. Ничего, кроме всей жизни. М., 1971 та ін.).

Варто використати також наочний матеріал — плакати № 2, № 3 першого випуску «Основ научного коммунизма» (М., 1968) — та фільми — «Рік як життя», «В боротьбі за єдність» (К. Маркс і І Інтернаціонал), «К. Маркс і Ф. Енгельс», «Світочі комунізму», «Музей К. Маркса і Ф. Енгельса» тощо.

Аналіз історичних передумов виникнення наукового комунізму найліпше розпочати з того, що поява його в 40-х роках XIX ст. не була випадковістю, як твердять

буржуазні ідеологи, а зумовлювалась усім ходом історичного розвитку. Виникненню марксистського вчення сприяли насамперед, соціально-економічні та політичні передумови, найважливішими з яких були утвердження капіталістичної формації і перетворення пролетаріату на самостійну політичну силу.

Розкриваючи ці положення, слід відзначити, що в 40-х роках XIX ст. в більшості країн Західної Європи капіталізм стає панівним способом виробництва. Інтенсивний розвиток його спричиняє посилення експлуатації трудящих мас, загострення всіх суперечностей і, передусім, суперечностей між працею і капіталом. На арену класової боротьби виходить новий, революційний клас — пролетаріат. Повстання ліонських ткачів (1831 і 1834 рр.), сільських робітників (1844 р.), чартистський рух, червневий виступ робітників Парижа (1848 р.) переконливо свідчили про формування класової свідомості пролетаріату, про зростання його бойовитості і організованості.

Для успіху у цій боротьбі пролетаріату потрібна була ідейна зброя — теорія, яка б накреслила шляхи і методи боротьби, теоретично обґрунтувала необхідність ліквідації капіталізму і побудови нового суспільства — без експлуатації і гноблення. Саме такою теорією і був марксизм та його складова частина — науковий комунізм.

Важливу роль у виникненні наукового комунізму і марксизму в цілому відіграло глибоке вивчення К. Марксом і Ф. Енгельсом здобутків усіх наук, досягнень передової суспільної думки. За словами В. І. Леніна, марксистська теорія виникла «як пряме й безпосереднє *продовження* вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії і соціалізму»¹.

Дослідивши закономірності розвитку капіталізму, узагальнивши досвід революційної боротьби пролетаріату, критично переробивши попередні досягнення науки, К. Маркс і Ф. Енгельс створили принципово нове вчення — марксизм, яке стало світоглядом робітничого класу, перетворивши соціалізм з утопії в науку. Вирішальним у виникненні наукового комунізму стали два геніальні відкриття К. Маркса — матеріалістичне розуміння історії і теорія додаткової вартості. За висловом Енгельса, завдяки цим відкриттям «соціалізм став наукою»².

Стисло нагадавши студентам зміст цих відкриттів (оскільки вони вже знайомились з ними під час вивчення курсів марксистсько-ленінської філософії та політекономії), можна більш детально проаналізувати ті висновки з них, які мають безпосереднє відношення до курсу наукового комунізму. Важливо підкреслити, що, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, основоположники наукового комунізму довели неминучість заміни капіталістичної формації комуністичною, вказали на вирішальну роль народних мас — і насамперед пролетаріату — у здійсненні соціалістичної революції. Створена К. Марксом теорія додаткової вартості не тільки розкривала всю сутність капіталістичної експлуатації, але й незаперечно доводила, що лише соціалістична революція, знищивши приватну власність, здатна ліквідувати цю соціальну несправедливість.

Говорячи, що науковий комунізм спирається на великі відкриття марксистської філософії і політекономії, важливо підкреслити, що він являє собою якісно новий етап у розвитку соціалістичних ідей. У висвітленні цього питання слід використати насамперед праці Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Анти-Дюрінг» (розділ «Соціалізм»), статтю В. І. Леніна «Карл Маркс», де показане значення геніальних відкриттів К. Маркса, розкрита докорінна відмінність наукового комунізму від утопічного соціалізму

Не менш детального аналізу потребує і третя проблема першого питання лекційної теми — визначення основних періодів розвитку теорії наукового комунізму. Це зумовлено почасти тим, що вона є найбільш багатоплановою, і, на відміну від двох попередніх, не вноситься на семінарське заняття. Аналізуючи цю проблему, важливо підкреслити, що процес становлення наукового комунізму був тривалим і складним, що він відбувався паралельно з розвитком інших складових частин марксизму — філософії та політекономії, у нерозривному зв'язку з ними.

У виникненні і розвитку теорії наукового комунізму на першому етапі можна виділити такі основні періоди: перший — 1844—1848 рр.; другий — 1848—1871 рр.; третій — від 1871 р. до середини 90-х років XIX ст. Слід зазначити, що трапляються й інші спроби періодизації. Так, Б. О. Чагін у праці «Створення і розвиток К. Марксом і Ф. Енгельсом теорії наукового комунізму» (Л., 1970) ділить два останні періоди на підперіоди. Така деталізація, можливо, сприятиме поглибленню знань студентів, однак у двогодинній лекції вона навряд чи доречна.

Перший період — це період виникнення і становлення теорії наукового комунізму, період переходу К. Маркса і Ф. Енгельса з позиції революційного демократизму на позиції діалектичного матеріалізму і наукового соціалізму.

Посилаючись на вже знайомі студентам з курсу марксистсько-ленінської філософії праці К. Маркса «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844 р.) та

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 26.

«Злиденність філософії» (1847 р.), Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» (1845 р.), «Принципи комунізму» (1847 р.) та на їхні спільні праці «Святе сімейство» (1844 р.), «Німецька ідеологія» (1846 р.), «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.), потрібно показати, як, викривляючи соціально-політичні основи капіталістичного ладу, критикуючи ідеалістичні, опортуністичні концепції молодогегельянців, прудоністів та інших теоретиків дрібнобуржуазного, утопічного соціалізму, основоположники марксизму приходять у середині 40-х років XIX ст. до розуміння вирішальної ролі матеріального виробництва у розвитку суспільства, до усвідомлення закономірностей зміни соціально-економічних формацій, до обґрунтування всесвітньо-історичної місії пролетаріату.

Особливу увагу треба звернути на працю К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», 125-річчя від дня виходу якої нещодавно відзначала вся прогресивна громадськість світу. Тут на основі філософського, економічного та історичного аналізу суспільного розвитку була науково обґрунтована неминує загибель капіталізму, було викладене вчення про соціалістичну революцію як єдино можливий спосіб завоювання пролетаріатом політичної влади і створення умов для побудови нового, комуністичного суспільства. У цій же праці були визначені принципи стратегії і тактики класової боротьби пролетаріату, пояснювалась необхідність створення революційної партії робітничого класу, викладалися її головні завдання і цілі.

Важливо підкреслити, що уже на початку своєї діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс виступили не лише як видатні вчені, ідеологи пролетаріату, але й як його вожді й керівники, як організатори революційної боротьби трудящих мас. У 1847 році з їх ініціативи була створена перша в світі міжнародна організація пролетаріату — «Союз комуністів», яка стала прообразом революційних партій робітничого класу. З метою більш повного ознайомлення з історією діяльності цієї організації радимо, крім вищезгаданої літератури, використати працю М. І. Михайлова «Історія Союзу комуністів» (М., 1968). Саме для Союзу комуністів К. Маркс і Ф. Енгельс розробили Статут і Програму, які були опубліковані 1848 р. під назвою «Маніфест комуністичної партії». Це був перший програмний документ наукового комунізму. З нашого погляду, можна твердити, що з виходом цієї роботи завершився процес виникнення наукового соціалізму (наукового комунізму), процес перетворення його з утопії в науку.

Другий період розвитку наукового комунізму пов'язаний з узагальненням К. Марксом і Ф. Енгельсом досвіду буржуазно-демократичних революцій, які відбулися в країнах Західної Європи у 1848—1849 рр. XIX ст.

Розпочинаючи розгляд цього питання, слід зауважити, що К. Маркс і Ф. Енгельс брали безпосередню участь у революційному русі в Німеччині, який набув особливого розмаху в 1848 р. На сторінках «Нової Рейнської газети», у виступах на робітничих мітингах вони гостро засуджували зрадництво, непослідовність ліберальної буржуазії, виступали проти «лівого» і правого сектантства в робітничому русі.

Після поразки революції в Німеччині К. Маркс і Ф. Енгельс змушені були емігрувати до Англії. Там вони продовжили розробку основних теоретичних проблем марксизму, враховуючи і узагальнюючи досвід революційної боротьби пролетаріату в добу буржуазно-демократичних революцій XIX ст. Саме в цей період К. Марксом та Ф. Енгельсом були досліджені такі важливі питання теорії наукового комунізму, як проблеми керівної ролі пролетаріату в революційній боротьбі мас, переростання буржуазно-демократичних революцій у соціалістичні, обґрунтовані важливість союзу робітничого класу і селянства та необхідність ліквідації влади буржуазії, зламу старого державного апарату і заміни його диктатурою пролетаріату тощо. Так, у праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» К. Маркс уперше застосовує термін «диктатура пролетаріату», хоча сама ідея необхідності приходу до влади робітничого класу була вивислена ще у «Маніфесті Комуністичної партії».

Поряд з розробкою політичних проблем для другого періоду діяльності основоположників марксизму характерним є даліше економічне обґрунтування наукового комунізму. Саме на цьому етапі К. Маркс розпочинає працювати над «Капіталом», який, за висловом В. І. Леніна, є «найвидатніший політико-економічний твір»³ XIX ст. У ньому були розкриті закономірності розвитку капіталізму, а також ті матеріальні та соціальні передумови і фактори, які неминує приведуть до заміни цього ладу комуністичною суспільно-економічною формацією. Над цим твором К. Маркс працював понад 40 років. Перший том «Капіталу» вийшов 1867 р., а другий і третій томи були підготовлені до друку Ф. Енгельсом уже після смерті К. Маркса.

У другий період своєї діяльності К. Маркс і Ф. Енгельс продовжували керувати революційною боротьбою пролетаріату. Досвід революцій 1848—1849 рр. підтвердив їхній висновок про необхідність створення комуністичної партії як вирішального фактору успішної боротьби робітничого класу проти експлуататорів. Інтернаціональним центром, школою класової боротьби стало невдовзі Міжнародне товариство робітників — I Інтернаціонал, засновниками та вождями якого були К. Маркс та

³ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 10.

Ф. Енгельс. Створений 1864 р. I Інтернаціонал відіграв важливу роль у згуртуванні міжнародного пролетаріату. Його діяльність стала важливим етапом у боротьбі за створення пролетарської партії, за поєднання марксизму з робітничим рухом. В. І. Ленін писав, що «перший Інтернаціонал заклав фундамент пролетарської, міжнародної боротьби за соціалізм»⁴.

Величезна заслуга I Інтернаціоналу та його керівників К. Маркса і Ф. Енгельса — у боротьбі проти опортуністичних, реформістських течій у робітничому русі, проти всіх різновидів дрібнобуржуазного, утопічного соціалізму. Непримируною була боротьба К. Маркса та Ф. Енгельса проти опортуністів, які заперечували необхідність класової боротьби, соціалістичної революції, диктатури пролетаріату, твердячи, що нове суспільство можна побудувати мирним шляхом, з допомогою реформ, поступового вдосконалення капіталізму. У своїх працях «Маніфест Комуністичної партії», «Критика Готської програми», численних документах I Інтернаціоналу К. Маркс і Ф. Енгельс піддали гострій критиці програму прудоністів, лассальянців, викривши її утопічний, дрібнобуржуазний характер.

Велику увагу К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли боротьбі з лівосектантськими, анархістськими поглядами бакуністів, які, прикриваючись «лівими» фразами, заперечували необхідність підготовки мас до революції, керувну роль комуністичної партії у робітничому русі, вимагали негайного стихійного бунту і змовницьких актів. Увійшовши до I Інтернаціоналу, бакуністи проводили розкольніцьку, підірвну діяльність, за що й були виключені з нього.

Детальніше проаналізувати ворожі марксизмові напрями і течії викладач може на семінарському занятті. У лекції слід відзначити насамперед актуальність марксистських ідей у сучасній боротьбі проти правого і «лівого» ревізіонізму.

Цікавий фактичний матеріал щодо діяльності К. Маркса і Ф. Енгельса у I Інтернаціоналі та їхньої боротьби з опортунізмом в робітничому русі викладач знайде у вищезгаданих біографіях К. Маркса і Ф. Енгельса і в таких працях: Н. А. Кислиця. Первый Интернационал и борьба К. Маркса и Ф. Энгельса за единство и сплоченность международного рабочего движения. М., 1965; Н. Ю. Колпінский. Деятельность Ф. Энгельса в годы I Интернационала. М., 1971; Е. П. Кандель. Маркс и Энгельс — создатели I Интернационала. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 6; В. Котов. К. Маркс, Ф. Энгельс і Росія. К., 1971 та ін.

Третій період (1871 рік — середина 90-х років XIX ст.) пов'язаний з дальшим розвитком теорії наукового комунізму, збагаченої досвідом Паризької комуні — першої пролетарської революції, першої в історії людства спроби створення пролетарської держави. Виявлені під час подій 1871 р. революційні можливості пролетаріату були яскравим підтвердженням марксистського вчення, сприяли дальшому його поширенню. К. Маркс і Ф. Енгельс палко вітали народження Паризької комуні, допомагали її керівникам своїми порадами, організували матеріальну підтримку комунарів.

Узагальнюючи уроки Комуні, аналізуючи її успіхи і помилки, К. Маркс у своїй праці «Громадянська війна у Франції» (1871 р.) робить важливі теоретичні й політичні висновки. Він підкреслює, що успішна боротьба пролетаріату неможлива без монолітної, згуртованої комуністичної партії, озброєної науковою теорією. У боротьбі з буржуазією робітничий клас має спиратися на підтримку селянства. Війна з контрреволюційними силами повинна бути більш рішучою, наступальною. Вона має завершитись повним зломом буржуазного державного апарату. В цій праці набуває дальшого розвитку Марксове вчення про диктатуру пролетаріату як неодмінну умову революційного перетворення суспільства. Паризька комуні була оцінена К. Марксом як перша державна форма диктатури пролетаріату (докладніше про це див.: Т. Ж. Жангельди. Развитие К. Марксом и Ф. Энгельсом учения о диктатуре пролетариата на опыте Парижской коммуны. «Вопросы философии», № 3, 1971; А. Д. Косичев. Великий исторический опыт и революционное творчество народных масс. К 100-летию Парижской коммуны. «Философские науки», 1971, № 2 та ін.).

Велике значення для розвитку теорії наукового комунізму мала праця К. Маркса «Критика Готської програми» (1875 р.). Значення цієї роботи не вичерпується одним лише ідейним розгромом лассальянства. У ній набуло дальшого розвитку марксистське вчення про державу, диктатуру пролетаріату, союз робітничого класу і селянства. Тут уперше висувається положення про дві фази у розвитку комуністичної суспільно-економічної формації, дається їхня характеристика, обґрунтовується необхідність перехідного періоду від капіталізму до комунізму. Значним внеском у розвиток наукового комунізму були також праці Ф. Енгельса, написані в цей час, — «Анти-Дюрінг», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Про соціальне питання в Росії» та ін.

Після поразки Паризької комуні і припинення діяльності I Інтернаціоналу К. Маркс і Ф. Енгельс продовжували керувати революційною боротьбою пролетаріату. Наприкінці XIX ст. в більшості капіталістичних країн виникають політичні партії робітничого класу. К. Маркс і Ф. Енгельс надають їм допомогу у розробці програм, у

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 271.

визначенні тактичних і стратегічних завдань, у вирішенні організаційних питань. У цей період назріває необхідність створення міжнародного пролетарського об'єднання. Таке об'єднання було створене 1889 р. за безпосередньою участю Ф. Енгельса. Воно увійшло в історію під назвою «II Інтернаціонал». У перший період свого існування воно відіграло важливу роль у поширенні марксизму, у зміцненні міжнародної солідарності трудящих мас.

За висловом В. І. Леніна, наступні епохи приносять марксистському вченню «нові підтвердження і нові тріумфи». Науковий комунізм зокрема і марксизм в цілому набувають дедалі більшого поширення. З'являється плеяда таких талановитих пропагандистів марксизму як Г. В. Плеханов (Росія), А. Бебель, Ф. Мерінг, В. Лібкнехт (Німеччина), П. Лафарг (Франція), Д. Благоев (Болгарія), А. Лабріола (Італія) та багато інших.

Підводячи підсумки першої частини лекційної теми, слід підкреслити, що К. Марксу і Ф. Енгельсу належить історична заслуга відкриття законів розвитку суспільства, наукового доведення неминучості загибелі капіталізму і торжества комунізму.

Основоположники наукового комунізму озброїли робітничий клас розумінням його історичної місії як могильника капіталізму і творця нового, соціалістичного суспільства. Вони розробили вчення про пролетарську партію, соціалістичну революцію, дали характеристику основних рис нової комуністичної формації. К. Маркс і Ф. Енгельс поклали початок організованому міжнародному комуністичному рухові, вони були видатними революціонерами, вчителями і вождями світового пролетаріату. Всі наступні етапи боротьби пролетаріату і трудящих мас за перемогу соціалістичних революцій, за побудову соціалізму і комунізму є яскравим свідченням правильності, життєвості, немирущої сили їхніх ідей.

Геніальним продовжувачем справи К. Маркса і Ф. Енгельса став Володимир Ілліч Ленін.

Ленінський етап у розвитку теорії наукового комунізму

З кінця XIX — початку XX століття починається новий етап у розвитку капіталістичного суспільства: капіталізм вступає у свою вищу і останню стадію — імперіалізм. У цей період загострюються всі суперечності капіталізму, створюються реальні передумови для здійснення соціалістичної революції. Зміни в соціально-економічному, політичному розвитку капіталістичного суспільства, поглиблення світового революційного процесу потребували нових теоретичних узагальнень і висновків, дальшого розвитку марксистської теорії стосовно нових умов.

Виконання цих важливих завдань пов'язане з теоретичною і революційною діяльністю В. І. Леніна, його боротьбою за створення в Росії комуністичної партії, за перемогу соціалістичної революції і побудову соціалізму. Тому період від 90-х років XIX ст. і донні увійшов в історію як ленінський етап у розвитку теорії наукового комунізму. В Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» зазначалося, що В. І. Ленін «дав відповідь на найактуальніші питання, поставлені ходом історичного розвитку, озброїв російський, весь міжнародний революційний рух науково обґрунтованою стратегією і тактикою, очолив боротьбу робітничого класу за втілення ідеалів соціалізму в життя»⁵. Ленінізм в цьому документі характеризується як «марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій, епохи краху колоніалізму і перемог національно-визвольних рухів, епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму та будівництва комуністичного суспільства»⁶.

Підкреслюючи наступність у розвитку наукового комунізму, органічний зв'язок марксизму і ленінізму, важливо зазначити, що сучасні антикомуністи намагаються протиставити марксистське вчення леніністське, довести, мовби ленінізм — це суто «російське явище», він не може бути застосований до інших країн. Безпідставність таких тверджень доводиться усім ходом суспільного розвитку.

В. І. Ленін, як відомо, узагальнив досвід революційної боротьби не лише російського, а всесвітнього пролетаріату. Він досліджував соціальні процеси в країнах Західної Європи, Америки, Азії. Його вчення про класову боротьбу, про побудову нового, комуністичного суспільства має величезне міжнародне значення. Спираючись на основні положення марксизму, В. І. Ленін розвинув і збагатив всі три його складові частини: марксистську філософію, марксистську політекономію і науковий комунізм. Що ж нове вніс В. І. Ленін у теорію наукового комунізму?

Розглядом цієї проблеми доцільно розпочати другу частину лекційної теми Під час підготовки до лекції, крім літератури, зазначеної у програмі курсу наукового комунізму, рекомендується також використати такі праці: Л. І. Брежнев. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970; Ленінський етап у розвитку наукового комунізму. К., 1969; Развитие В. И. Лениным теории научного коммунизма М., 1970; О. С. Спиркин.

⁵ До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, стор. 3.

⁶ Там же, стор. 5.

Развитие Лениным теории научного коммунизма. М., 1967; Д. И. Чесноков. Ленинизм — марксизм XX века. М., 1970.

Аналізуючи лєнінську теоретичну спадщину, слід врахувати, що внесок В. І. Лєніна у марксистське вчення про становлення та розвиток комуністичної формації є надзвичайно багатограним, і тому практично неможливо висвітлити всі аспекти в одній лекції. Зважаючи на те, що проблематика цієї теми буде детально розкрита в наступних темах курсу, викладач спиняється лише на загальній характеристиці ідей і думок, що ними В. І. Лєнін збагатив теорію наукового комунізму.

Розгляд зазначеного питання можна побудувати в історичному, проблемному, чи історико-проблемному аспектах. Останній, з нашого погляду, є найдоцільнішим. Принагідно зауважимо, що в окремих посібниках з наукового комунізму⁷ висвітлення лєнінської теоретичної спадщини ведеться у хронологічному плані — згідно з часом написання і публікації тих чи тих робіт В. І. Лєніна. Такий підхід потребує всебічного аналізу кожної з цих лєнінських праць, для чого у викладача не вистачить лекційного часу. До того ж такий виклад може призвести до дублювання курсу історії КПРС.

Не можна погодитись і з іншою крайністю — з намаганням окремих авторів⁸ перебрати буквально всі проблеми наукового комунізму, які були творчо розвинуті В. І. Лєніним. Через це не дістають ґрунтовного висвітлення і належного виділення найголовніші з них.

Для створення у студентів чіткого уявлення про розвиток В. І. Лєніним теорії наукового комунізму, можна виокремити два основні періоди в лєнінському етапі: 1) від 90-х років до Великої Жовтневої соціалістичної революції; 2) від 1917 року до наших днів. У деяких працях⁹, посібниках¹⁰, в середині першого періоду виділяється ще один — від початку 90-х років до 1903 року (іноді — до 1905—1907 років). З нашого погляду, в такому поділі немає великої потреби, оскільки в лєнінській спадщині з питань наукового комунізму в дожовтневий період проблеми дуже міцно пов'язані між собою.

Розпочинаючи розгляд основних періодів розвитку В. І. Лєніним теорії наукового комунізму, треба, насамперед, відзначити, що величезною заслугою В. І. Лєніна є всебічний аналіз особливостей нової історичної епохи — епохи імперіалізму. У своїх працях, зокрема у книзі «Імперіалізм, як вища стадія капіталізму», він довів, що, зберігши і посиливши свою експлуаторську сутність, капіталізм наприкінці XIX і на початку XX ст. набув і ряд нових рис: став монополістичним, паразитичним, загніваючим, перетворився на оплот реакції і регресу.

Дійшовши висновку, що імперіалізм є останньою стадією розвитку капіталізму, що він є переддємом соціалістичних революцій, В. І. Лєнін в дожовтневий період своєї діяльності приділяє особливу увагу розвитку марксистського вчення про класову боротьбу та її рушійні сили, про закономірності розвитку світового революційного процесу, про роль і значення комуністичної партії як керівної авангардної сили пролетаріату.

Великою історичною заслугою В. І. Лєніна є дальший розвиток теорії соціалістичної революції. Узагальнивши досвід російських революцій 1905 та 1917 рр., збагативши і творчо розвинувши марксистські положення про революцію, він розробив вчення про соціалістичну революцію за умов імперіалізму. Виходячи з закону нерівномірності економічного та політичного розвитку країн в епоху імперіалізму, В. І. Лєнін у праці «Про лозунг Сполучених Штатів Європи» вперше довів можливість перемоги соціалістичної революції спочатку в кількох або в одній окремо взятій країні. Це лєнінське відкриття стало теоретичним обґрунтуванням боротьби робітничого класу Росії за перемогу соціалістичної революції.

Важливим внеском В. І. Лєніна у марксистське вчення про соціалістичну революцію були його висновки про переростання буржуазно-демократичних революцій у соціалістичні, про співвідношення соціалістичних та демократичних завдань у революційній боротьбі, про революційну ситуацію тощо. До речі, говорячи про революційну ситуацію, слід мати на увазі, що в сучасній літературі самє поняття «революційна ситуація» часто визначається по-різному. Так, А. Я. Аврех¹¹ вважає, що це поняття має два тлумачення: «загальна революційна ситуація» і «безпосередня революційна ситуація». Це уточнення, на його думку, потрібне для того, щоб ефективно боротися з сучасним правом та «лівим» опортунізмом, краще оцінити становище, яке склалося на той чи той історичний відтинок часу, своєчасно застосувати нові форми і методи боротьби з капіталом. Гадаємо, що цей погляд, хоч його поділяють деякі соціологи,

⁷ Див., напр.: В. Д. Смирнов, Т. А. Монаенко. Научный коммунизм. М., 1973, стор. 49—56.

⁸ Див. напр.: Научный коммунизм, М., 1970, стор. 52—53.

⁹ Див.: А. М. Макаров, Ю. В. Осичнюк. Сутність і творчий характер наукового комунізму. К., 1972.

¹⁰ Див. напр.: Основы научного коммунизма. М., 1969, стор. 63—67.

¹¹ Докладніше про це див.: А. Я. Аврех. О некоторых вопросах революционной ситуации. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 5.

може мати місце лише як певний методичний прийом, який полегшує дальше вивчення нових проблем, висунутих сучасним досвідом всесвітньої боротьби з капіталізмом. Що ж до студентської аудиторії, то тут слід, мабуть, роз'яснювати усталене, загальновідоме наукове визначення революційної ситуації — без її поділу на «загальну» і «безпосередню» (див., напр.: Ю. Н. Никифоров. Некоторые вопросы ленинского учения о революционной ситуации. У зб.: Ленинский этап в развитии научного коммунизма. К., 1969, стор. 42).

Детальніше ці проблеми будуть розглядатися під час вивчення наступної теми: «Ленінська теорія соціалістичної революції. Сучасна епоха й світовий революційний процес». Тому в цій лекції слід спинитися лише на найголовніших положеннях, підкресливши важливість, актуальність ленінських ідей на сучасному етапі. Літературу з даного питання можна порекомендувати таку: Г. М. Мултих. Ленінська теорія соціалістичної революції. К., 1970; А. М. Ковалёв. Марксистско-ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1967; Ленинская теория социалистической революции и современность. М., 1972; Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес. К., 1970.

Однією з вирішальних умов успішної боротьби трудящих за здійснення соціалістичної революції і побудову нового суспільства В. І. Ленін вважав участь у ній марксистсько-ленінської партії — бойового авангарду робітничого класу. В працях «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та інших ним розроблені ідейно-теоретичні, тактичні та організаційні засади партії нового типу. При висвітленні цього питання слід широко використати постанову ЦК КПРС «До 70-річчя II з'їзду РСДРП» та інші матеріали, видрукувані до цього знаменного ювілею. Вважаючи найголовнішим у революції питання про владу, В. І. Ленін не раз повертався до цієї проблеми, приділяючи велику увагу розвитку марксистського вчення про державу. Влітку 1917 р. він здійснює одну з фундаментальних наукових розробок цього питання і пише працю «Держава і революція». Тут була розкрита класова сутність держави, доведена необхідність встановлення диктатури пролетаріату, розроблені основні етапи становлення і розвитку соціалістичної держави. В. І. Леніну належить відкриття в Радах депутатів трудящих нової політичної форми диктатури пролетаріату (докладніше про це див.: А. М. Полюхов. Развитие В. И. Лениным учения о диктатуре пролетариата. М., 1970).

Невід'ємною складовою частиною світового революційного процесу В. І. Ленін вважав національно-визвольний рух. Він постійно працював над розвитком марксистського вчення з національного питання. У працях «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Робітничий клас і національне питання» та ін., у програмі більшовиків з національного питання втілюється ленінське вчення про дві тенденції в розвитку націй у буржуазному суспільстві, про можливість некапіталістичного шляху розвитку народів, які звільнилися від колоніального гноблення, і про розквіт та зближення соціалістичних націй тощо. Варто підкреслити, що ці та інші ленінські ідеї дістали блискуче підтвердження в радянському сьогоденні, у практиці сучасної національно-визвольної боротьби, у здійсненні ленінської національної політики комуністичними партіями соціалістичних країн. Актуально звучать в наш час і виступи В. І. Леніна проти виявів буржуазного націоналізму та шовінізму (докладніше про це див.: Ленинизм и национальный вопрос в современных условиях. М., 1972).

Однією з особливостей розвитку В. І. Леніном теорії наукового комунізму у повоєнний період є те, що в цей час він досліджує насамперед проблеми становлення нової, комуністичної суспільної формації, утвердження і розвитку соціалістичного ладу в нашій країні. Розвиваючи марксистське вчення про соціалізм, узагальнюючи практичний досвід перших років соціалістичного будівництва, В. І. Ленін визначає головні риси перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, аналізує закономірності соціалістичного та комуністичного будівництва. Він не тільки теоретично обгрунтовує можливість створення соціалістичного суспільства в нашій країні, але й накреслює програму його будівництва (див.: М. Д. Пленер. Разработка В. И. Лениным основных проблем строительства социализма и коммунизма. Л., 1967; А. Д. Косичев. Учение В. И. Ленина о социализме. М., 1970).

У повоєнний період В. І. Ленін продовжує також розробляти проблеми, пов'язані з розвитком світового революційного процесу. Він дає визначення нової історичної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму, обгрунтовує тактичні і стратегічні завдання світового комуністичного і національно-визвольного руху, розробляє принципи мирного співіснування тощо.

Цільне місце в лекції має посісти характеристика В. І. Леніна як керівника і вождя міжнародного пролетаріату. Протягом усього життя В. І. Ленін вів рішучу боротьбу за чистоту марксизму, проти правого і «лівого» опортунізму. Тут студентам варто нагадати знайомі їм з курсів марксистсько-ленінської філософії та історії КПРС виступи В. І. Леніна проти дрібнобуржуазного, народницького соціалізму, «легального» марксизму, економізму, меншовизму, «лівизни» в міжнародному комуністичному русі тощо (докладніше про це див.: В. С. Сердюк. Борьба В. И. Ленина против правого и

«левого» опортунізму, за єдності міжнародного комуністического движєння. М., 1969). Як і вся геніальна лєніньска теорєтична спадщина загалом, ці виступи В. І. Лєніна протн опортунізму не втратили своєї актуальності і сьгодні. Сила і життєвість безсмертних лєніньських ідей доведена самим розвитком сьвітового революційного процесу, тнм, що соціалізм перетворнвся на вирішальний фактор сьвітового розвитку.

У наступній частині другого розділу лекційної теми слід показати творчий розвиток марксистсько-лєніньської теорії наукового комунізму Комуністичною партією Радянського Союзу, братніми комуністичними і робітничими партіями. Тут викладач має змалювати найважливіші сторони і основні напрями цього розвитку. Слід відзначити насамперед неочинений внесок у теорію наукового комунізму Комуністичної партії нашої країни, яка награладила велнчезний теорєтичний і практичний досвід боротьби за втілення у життя лєніньських ідей.

Про творчий підхід КПРС до проблем марксистсько-лєніньської теорії свідчать рішення партійних з'їздів і пленумів, Програма КПРС, ухвалєна на ХХІІ з'їзді партії, документи, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 50-річчю утворєння Союзу РСР, 100-річчю від дня народження В. І. Лєніна, 150-річчю від дня народження К. Маркса, 150-річчю від дня народження Ф. Енгельса, 70-річчю ІІ з'їзду РСДРП та ін.

Визначним внеском КПРС у теорію наукового комунізму є дальший розвиток марксистсько-лєніньського вчення про закономірності соціалістичного і комуністичного будівництва. Стосовно цього слід особливо підкрєслити історичне значєння рішення ХХІV з'їзду КПРС, в яких узагальєно досвід соціалістичного будівництва, обгрунтовано ряд важливих теорєтичних положєнь, закономірностей і перспектив розвитку сьвітової соціалістичної системи, накрєслєно програму дальшого економічного, соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму. ХХІV з'їзд розвинув щодо сучасних умов марксистсько-лєніньське положєння про зростання керівної ролі Комуністичної партії, розробив корінні питання розвинутого соціалістичного суспільства.

У рішеннях і докумєнтах з'їзду відбилися підсумки теорєтичної і практичної діяльності КПРС з питань міжнародної політики. Історичне значєння мала ухвалєна на з'їзді Програма миру — результат творчого, всебічного аналізу сучасності, послідовного дотримання лєніньського принципу мирного співіснування. Рішення квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, радянсько-американські переговори є яскравим прикладом дальшого розвитку лєніньського принципу мирного співіснування, втілення в життя лєніньських ідей.

Для детальнішого ознайомлення з теорєтичною діяльністю КПРС рекомендуємо таку літературу: Деякі питання наукового комунізму в рішеннях КПРС. К., 1962; Розвиток наукового комунізму в сучасних умовах. К., 1972; В. С. Семєнов. ХХІV сьїзд КПСС і актуальнє проблеми научного комунізму. М., 1972; А. М. Ковалєв. ХХІV сьїзд і некоторє актуальнє проблеми теорії научного комунізму. М., 1971; Г. Л. Нікольников. Вклад ХХІV з'їзду в теорію наукового комунізму. К., 1971 та ін.

Значним є творчий доробок братніх комуністичних партій з питань теорії наукового комунізму. Разом з КПРС вони успішно працюють над розв'язанням таких важливих проблем будівництва нового суспільства, як поєднання досягнєнь науково-технічного прогресу з перевагами соціалізму, шляхи удосконалення організації та управління народним господарством, поглиблення соціалістичної інтеграції, дальший розвиток соціалістичної демократії тощо.

Узагальнюючи досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, КПРС та інші братні партії велику увагу приділяють розвиткові марксистсько-лєніньського вчення з національного питання. У рішеннях з'їздів комуністичних партій країн соціалістичної співдружності, що відбулися останнім часом, в матеріалах урочистого засідання, присвяченого 50-річчю нашої країни і особливо в доповіді Л. І. Брежнєва «Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» лєніньське вчення про нації було збагачєне багатьма теорєтичними положєннями. Зокрема був обгрунтований принцип класового, пролетарського підходу до вирішення проблеми національних відносин за сучасних умов, визначєно основні напрями й особливості розвитку цих відносин на сучасному етапі, розкрито взаємозв'язок процесів розквіту і зближення соціалістичних націй, обгрунтовано необхідність рішучої боротьби протн виявів буржуазного націоналізму і шовінізму.

Слід підкрєслити думку, висловлену в доповіді Л. І. Брежнєва про 50-річчя СРСР, що сутність національної політики КПРС та інших братніх марксистсько-лєніньських партій полягає у послідовному поєднанні національних та інтернаціональних завдань¹², неухильному дотриманні принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Комуністичні партії різних країн творчо розвивали і розвивають в нових умовах марксистсько-лєніньські положєння про шляхи сьвітового революційного процесу. Особ-

¹² Див.: Л. І. Брежнєв. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 25.

ливо велике значення мали рішення Комуністичного Інтернаціоналу, документи міжнародних нарад комуністичних та робітничих партій у Москві (1957, 1960, 1969 рр.) В них було схарактеризовано особливості сучасного імперіалізму, визначено основні завдання антиімперіалістичної боротьби, розвинуто ленінське положення про характер сучасної епохи, узагальнено досвід світового комуністичного та національно-визвольного рухів, розроблено їхню стратегію і тактику на сучасному етапі.

Творчо розвиваючи марксистсько-ленінське вчення, комуністичні партії здійснюють величезну роботу для захисту його від нападок буржуазних ідеологів, правих та «лівих» ревізюністів і догматиків (докладніше про це див.: О. Д. Модржинская. Ленинизм и современная идеологическая борьба. М., 1972).

У вирішенні усіх наслідних проблем суспільного розвитку комуністичні партії світу спираються на марксистсько-ленінське вчення, на теорію наукового комунізму. Впевнено йдучи ленінським курсом, вони дають гідну відсіч ревізюністським утвердженням про те, що ленінський етап нібито вже скінчився, «вичерпав себе», будімо сучасне життя вамагає перегляду основних ленінських положень.

Викриваючи ці та інші фальсифікації, викладачеві слід широко використати матеріали, видрукувані до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, підкреслити значення прийнятого на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві 1969 року Звернення «Про 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», де вони продемонстрували свою вірність марксизму-ленізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму.

Підсумовуючи викладене, викладач має зазначити, що теорія наукового комунізму є вічно живим вченням, яке перебуває у постійному творчому розвитку. Невмируща сила його підтверджена досвідом соціалістичного й комуністичного будівництва, успіхами світового революційного процесу, самим ходом світової історії.

КАФЕДРА НАУКОВОГО КОМУНІЗМУ КИЇВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМЕНІ
О. М. ГОРЬКОГО.

Буржуазний націоналізм на службі антикомунізму

С. Г. ФІНОГЕЕВ

Сучасний суспільний розвиток людства характеризується дальшим поглибленням світового революційного процесу, зміцненням єдності його основних рушійних сил — соціалістичної системи, міжнародного робітничого руху і національно-визвольної боротьби народів. Світова імперіалістична реакція змушена була визнати нездійсненність своїх доктрин «стримування» і «відкидання» соціалізму. Натомість вона вдається до небаченого посилення ідеологічної боротьби проти сил миру, демократії і соціального прогресу. Головною ідеологічною зброєю імперіалізму є антикомунізм.

Антикомунізм, що виник в 40-х роках ХІХ століття, ніколи не був та й не міг бути якимсь єдиним вченням чи цільною теорією. Він завжди являв собою суміш найрізноманітніших «концепцій», «теорій», «доктрин», соціальних передсудів тощо — завжди однаково реакційних, антигуманістичних, антидемократичних.

Маневруючи в складних умовах соціальної боротьби, імперіалістична реакція завжди висувала на перший план ту чи іншу складову частину антикомунізму. І щоразу, коли капіталізм опинявся в особливо скрутному становищі, коли загострювалися соціальні конфлікти і притаманні капіталістичному світові антагоністичні суперечності, — він брав на озброєння одну з найреакційніших складових частин антикомунізму — буржуазний націоналізм.

Зауважимо побіжно, що в даній статті йдеться не про націоналізм взагалі, а саме про націоналізм реакційний, буржуазний. «Марксист-ленінці, — зазначається в Програмі КПРС, — розрізняють націоналізм пригноблених націй і націоналізм гноблячих націй. У націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст, спрямований проти гноблення, і комуністи підтримують його, вважаючи історично виправданим на певному етапі... Разом з тим у націоналізмі пригнобленої нації є і друга сторона, яка виражає ідеологію та інтереси реакційної експлуататорської верхівки»¹. До речі, буржуазні ідеологи також поділяють націоналізм на два гатунки. Національно-визвольні рухи, які призвели до краху колоніальної системи імперіалізму, вони проголошують націоналізмом «східного типу» і називають його «ворогом № 1» (як це, приміром, робить англійський історик і філософ А. Тойнбі у книзі «Єдиний світ і Індія»). Другим же різновидом вони називають так званий націоналізм «західного типу», тобто реакційний буржуазний націоналізм, спрямований проти інтернаціональної єдності трудящих. Саме цей войовничий буржуазний націоналізм і використовується антикомунізмом в критичні для капіталізму моменти.

Невипадковим є той факт, що саме на зламі ХІХ і на початку ХХ століття, коли капіталізм вступає в свою останню, імперіалістичну

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 41.

стадію, коли до краю загострюються всі його суперечності, відбувається організаційне оформлення відверто шовіністичних, націоналістичних об'єднань, партій тощо (Всесвітня сіоністська організація, вірменська націоналістична партія «Дашнакцутюн», ціла валка українських буржуазно-націоналістичних партій та ін.)

Більше того, можна навіть установити певну закономірність: кожному з етапів загальної кризи світової капіталістичної системи, як правило, передують спалахи націоналізму, з допомогою якого капіталістичний світ прагне уникнути соціально-економічних та політичних потрясінь.

Так, широким, загальноєвропейським — якщо не глобальним — був спалах націоналізму напередодні першої світової війни. Поширюючи і насаджуючи всіма засобами ідеологію і практику буржуазного націоналізму, імперіалістичні кола готували громадську думку до все-світнього кровопролиття. Це був ідеологічний наступ буржуазії, в якому до кінця виявилася реакційна суть капіталізму. Наближався початок його загальної кризи.

У 30-ті роки, напередодні другої світової війни (а вона, як відомо, поклала початок другому етапові загальної кризи світової системи капіталізму) людство вразив розгул буржуазного націоналізму, расизму в його найогиднішій формі — фашизмові (встановлення фашистських режимів в Італії, Німеччині, Іспанії, Португалії; спроби фашистських закатів у Франції і прихильників Освальда Мослі в Англії; розгул фашистського «духу самураїв» у Японії; фашистські за своєю суттю режими Антонеску в Румунії і Хорти в Угорщині; створення в 1930 році ще однієї сіоністської організації — Всесвітнього єврейського конгресу; значне поживлення диверсійно-терористичної діяльності ОУН у зв'язку з її остаточним переходом на службу і утримання до абверу і гестапо тощо).

З середини 50-х років почався третій етап загальної кризи капіталістичної системи, що позначився докорінною зміною співвідношення двох світових систем на користь соціалізму, провалом імперіалістичної політики «з позиції сили», крахом колоніальної системи імперіалізму, небаченим розмахом класової боротьби в капіталістичних країнах, кризою буржуазної ідеології і моралі.

В цей час імперіалістична реакція не тільки посилює свою підривну діяльність проти соціалістичного світу, а й відверто заявляє про це. Так, пшишній спеціальний помічник президента США з питань національної безпеки Г. Кіссінджер ще наприкінці 50-х років писав, що «...вік водневих бомб — це, крім всього іншого, вік посиленої підривної діяльності держав, вік «інтервенції добровільців», встановлення панування з допомогою політичної та психологічної війни»². Саме в цей час всі антикомуністичні ідеологи і політики — численні «марксологи», «кремлезнавці», «радянологи», «експерти» з проблем «комуністичного блоку» і Східної Європи, зосереджені в сотнях так званих науководослідних центрів, заволали про націоналізм, як про найголовнішу зброю в психологічній війні, єдину і найбільш «емоційну силу» антикомунізму, як про «вибухівку», що здатна нібито знищити і соціалістичну систему, і світовий комуністичний рух.

Далекосяжні і, безумовно, маячні плани і прогнози, які ідеологи і стратеги антикомунізму пов'язують з націоналізмом, пояснюються реакційністю ідейних засад націоналізму всіх гатунків. Націоналізм — це ідеологія і практика реакційної буржуазії, спрямована на роз'єднання трудящих за національною ознакою, на розпалювання міжнародно-

² Г. Кіссінджер. Ядерное оружие и внешняя политика. М., 1959, стор. 53.

ного недовір'я і ворожнечі, на створення штучних перешкод інтернаціональному об'єднанню людей праці, а, отже, на послаблення їхніх сил і збереження капіталістичного устрою. Реакційна суть і шкідливість націоналізму давно вже викрита К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Ленінін — творцями наукового комунізму, складовою і невід'ємною частиною якого є пролетарський інтернаціоналізм. Буржуазний націоналізм є антиподом пролетарського інтернаціоналізму. «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм,— писав В. І. Ленін,— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»³.

Інтернаціональний характер робітничого руху, спільні корінні інтереси робітників усіх країн, спільний ворог — міжнародний капітал — і спільна мета: повалення капіталізму і побудова комуністичного суспільства,— все це викликає життєву необхідність інтернаціонального єднання пролетарів усіх країн. Без такого єднання окремі національні заgonи неминуче зазнаватимуть поразки. «Досвід минулого показав,— зазначав К. Маркс,— що зневажливе ставлення до братерського союзу, який повинен існувати між робітниками різних країн і спонукати їх у своїй боротьбі за визволення міцно стояти один за одного, карається загальною поразкою їх порізаних зусиль»⁴.

Основоположники наукового комунізму вчили міжнародний пролетаріат вести непримиренну боротьбу проти націоналізму і шовінізму, проти нацькування трудящих однієї країни на їхніх братів по класу в інших країнах. «...Шовінізм,— зазначали вони,— є засобом перешкодити інтернаціональному співробітництву робітничого класу, яке є першою умовою його визволення»⁵. Виступаючи найпопліднішими борцями за соціальне визволення експлуатованих мас і національне визволення пригноблених народів, творці наукового комунізму зірвали «патріотичну» машкару з шовіністичної буржуазії, яка під облудними словами про «захист батьківщини» і «національні інтереси» намагалася приховати свої корисливі, вузьокласові інтереси і реакційну спрямованість націоналістичної політики.

В. І. Ленін гнівно таврував шовіністичну політику царської Росії: «На протиставленні інтересів різних націй, на отруєнні свідомості темних і забитих мас побудовані всі розрахунки чорносотенців. Візьміть першу-ліпшу чорносотенну газетку і ви побачите, що переслідування «інородців», розпалювання взаємного недовір'я між російським селянином, російським міщанином, російським ремісником і селянином, міщанином, ремісником єврейським, фінським, польським, грузинським, українським — ось хліб, яким живиться вся чорносотенна банда»⁶.

На подолання ідеології і політики буржуазного націоналізму, на згуртування трудящих різних націй у спільній боротьбі проти капіталістичного гніту і спрямований пролетарський інтернаціоналізм, якому почуття національної гордості не тільки не суперечить, а більше того — органічно з ним поєднується⁷. Органічне поєднання національного та інтернаціонального в процесі класової боротьби пролетаріату відзначав ще Ф. Енгельс: «...справді національні ідеї... в той же час завжди є і справді *інтернаціональними* ідеями...»⁸.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 10.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 12.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14, стор. 544.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 212—213.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 79—83.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33, стор. 355.

Усвідомлюючи, що пролетарський інтернаціоналізм становить небезпеку для існування капіталістичного ладу, ідеологи і політики монополістичного капіталу спрямовують свої зусилля насамперед проти нього, несучи на вістрі своєї зброї отруйну ідеологію і практику буржуазного націоналізму.

«Імперіалісти добре розуміють всю силу міжнародної пролетарської солідарності,— зазначав у своєму виступі на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій (1969 р.) Л. І. Брежнєв.— Саме тому в своїй боротьбі проти сил соціалізму, проти революційного руху вони роблять ставку на націоналізм. Вони розраховують таким шляхом роз'єднати, роздробити комуністичний рух, протиставити революційні загани одні одним.

Буржуазна пропаганда всіляко намагається звести наклепи на принципи пролетарського інтернаціоналізму, штучно протипоставити його принципам незалежності, суверенітету і рівноправності національних загонів робітничого і комуністичного руху»⁹. Оголошуючи свої підступні дії «повою стратегією в інтересах миру», «наведенням мостів між Заходом і Сходом», ідеологи і політики імперіалізму розраховують з допомогою «спалаху національного егоїзму «розм'якшити» і «демонтувати» соціалістичну систему.

Так, один із глашатаїв психологічної війни, запеклий сіоніст Сульцбергер писав у газеті «Нью-Йорк таймс»: «У таких ворожих районах, як Радянський Союз і його блок — Організація Варшавського Договору — ми залюбки підтримуємо націоналізм... Заохочення націоналізму в Східній Європі не лише оживляє підспудну ворожість між росіянами і їхніми союзниками, а й між росіянами і деякими з їхніх співгромадян»¹⁰. Аналогічні міркування містяться в писаннях таких відомих ідеологів антикомунізму, як У. Росту, В. Коларж, Зб. Бжезінський, Д. Кемпбелл, Д. Біллінгтон та ін. Приміром, У. Росту ще в 1964 р. відверто заявляв, що метою «наведення мостів між Заходом і Сходом» є спроба «покласти кінець комунізму» мирними методами, для чого, за У. Росту, слід «...конструктивно співробітничати з тими силами націоналізму і лібералізму, які зароджуються і які свого часу зможуть повести за собою країни, що перебувають нині під комуністичним правлінням»¹¹.

В 1965 р. відбулася міжнародна конференція антикомуністичних ідеологів, скликана Гуверівським інститутом війни, революції і миру. Вона обговорювала питання «про історичну долю марксизму». У виданих цієї конференцією матеріалах зазначається: «Виникнення плюралізму суверенних комуністичних держав... робить можливим дезинтеграцію організації і доктрини світового комунізму»¹². От для чого знадобилося ідеологічним диверсантам з антикомуністичного табору вихолощувати класовий, соціальний зміст пролетарського інтернаціоналізму, поширюючи його спотворене трактування як такого, що ворожий національним інтересам. Вони наклепницьки називають марксизм-ленінізм «ідеологією національного нігілізму» і всіляко пропагують при цьому буржуазний націоналізм, концепції «плюралізму», «поліцентризму» та ін., які на практиці мають вилитись у «національний комунізм» та в «національні моделі соціалізму».

⁹ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 65—66.

¹⁰ The New York Times. April, 1, 1970.

¹¹ The New York Times. Dec., 12, 1964.

¹² Marxism in the Modern World, p. XIV.

Чому саме буржуазний націоналізм обрала за панацею імперіалістична реакція? Це можна пояснити кількома причинами. Насамперед тим, що на відміну від інших антикомуністичних ідей і концепцій, які втратили популярність навіть в капіталістичних країнах, буржуазний націоналізм кубить не тільки там. Його пережитки мають місце й поміж ідейно нестійких елементів у країнах соціалізму. Буржуазно-націоналістичні людологи набули чималого досвіду в спекулюванні на почутті любові до своєї нації, до своєї країни, у роздмухуванні нездорових настроїв, перебільшених, спотворених виявів національних почуттів. Як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «...націоналістичні передсуди, перебільшений чи спотворений вияв національних почуттів — явище надзвичайно живуче, яке чітко тримається у психології людей, не досить зрілих у політичному відношенні. Вони, ці передсуди, продовжують зберігатися навіть в умовах, коли об'єктивні передумови для будь-яких антагонізмів між націями давно вже перестали існувати»¹³.

Імперіалістична реакція і буржуазні уряди, використовуючи технічні засоби масової інформації, намагаються штучно підтримувати міжнаціональне недовір'я і розбрат не тільки всередині своїх країн, а й поширювати буржуазно-націоналістичну ідеологію серед населення країн соціалізму. Маючи буржуазний націоналізм за ту «вибухівку», яка «покликана» «зсередини підірвати комуністичний блок», антикомуністичні ідеологічні диверсанти (такі як горезвісні філіали ЦРУ — радіостанції «Свобода», «Вільна Європа», «РІАС», «Німецька хвиля» тощо) щодоби передають в ефір брудну дезінформацію, наклепи на радянську дійсність. Вони фальсифікують історичні факти, поширюють брехні, аби посіяти серед населення країн соціалізму міжнаціональну ворожнечу, підірвати дружбу народів, піймати на гачок націоналізм політично незрілих людей. «Ми не маємо права також забувати, — зазначав Л. І. Брежнев, — що націоналістичні пережитки всіяко підігруються іззовні політиками і пропагандистами буржуазного світу. З надзвичайним заповзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заховаючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»¹⁴.

Буржуазний націоналізм є також тією складовою частиною антикомунізму, яка використовується міжнародною імперіалістичною реакцією у боротьбі проти всіх трьох рушійних сил сучасного світового революційного процесу — світової соціалістичної системи, революційного руху міжнародного пролетаріату і національно-визвольної боротьби. Зазначимо, що буржуазно-націоналістична ідеологія і практика спрямовується не тільки напідрив кожної з цих рушійних сил зсередини, а й те, щоб послабити згуртованість всіх прогресивних сил, завадити єдності їх дій у боротьбі за мир, демократію і соціальний розвиток.

Небезпека буржуазного націоналізму полягає також у тому, що саме він є спільною ознакою і спільним джерелом як правого, так і «лівого» опортунізму в робітничому і комуністичному русі. В. І. Ленін ще в 1915 році писав: «Основна ідея опортунізму є союз або зближення (іноді угода, блок і т. д.) буржуазії і її антипода. Основна ідея соціал-націоналізму цілком та сама. Ідейно-політична спорідненість, зв'язок, навіть тотожність опортунізму і соціал-націоналізму не підля-

¹³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 25.

¹⁴ Там же.

гає ніякому сумніву»¹⁵. Імперіалістична реакція всіляко заохочує і підтримує будь-які вияви опортунізму, націоналізму і шовінізму в світовому комуністичному русі. «Саме на націоналістичні тенденції, і особливо на ті з них, які набирають форми антирадянщини,— зазначав на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев,— буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху»¹⁶. Загальновідомо, з яким захопленням імперіалістичні кола зустріли великодержавно-шовіністичний, антикомуністичний і відверто антирадянський курс маоїстського керівництва КНР.

Зрештою, як свідчить історія, саме буржуазний націоналізм є тією складовою частиною антикомунізму, яка дуже швидко переростає в політику і втілюється в організації фашистського типу. Щоб переконатися в цьому, досить згадати, що нині існує близько десятка неофашистських організацій в Італії, які вже сьогодні чинять провокаційні диверсії і терористичні акти, 115 неофашистських організацій, партій і об'єднань у ФРН, безліч організацій «самурайського духу» в Японії, понад тисячу ультраправих, шовіністичних і профашистських партій та інших організацій в США, серед яких є чимало сіоністських та українських буржуазно-націоналістичних організацій тощо.

Свій безпосередній прояв буржуазний націоналізм знаходить не тільки у програмах і діяльності націоналістичних партій чи організацій, у шовіністичній і расистській політиці урядів капіталістичних країн. Він проявляється і як ревізіонізм у вирішенні національного питання, як відхід окремих діячів комуністичних партій від принципів пролетарського інтернаціоналізму, що відбивається у спробах створити так звані «національний комунізм» та «національні моделі» соціалізму. Нарешті, подеколи буржуазний націоналізм проявляється у націоналістичних передсудах, у спотвореному або перебільшеному вияві національних почуттів, яким підпорядковують свою поведінку деякі політично незрілі люди. Саме цей прояв буржуазного націоналізму, як правило, найбільше цікавить буржуазну пропаганду.

Реакційна суть ідеології і політики буржуазного націоналізму виявляється вже в антинауковому, ідеалістичному визначенні вихідних понять «нація» і «національний рух». «Нація», твердять буржуазні пропагандисти, це нібито незбагненна, ірраціональна категорія, в основі якої лежить якийсь особливий «національний дух», «національний характер». Саме «дух» і «характер», на думку буржуазних ідеологів, відбиваються у «національній культурі» і визначають певний «національний стереотип». Більшість сучасних буржуазних соціологів і філософів, які вважаються на Заході авторитетами в галузі національного питання, вбачають сутність нації або у психологічних факторах, або у якихось незбагнених абстракціях. Так, Ганс Кон твердить, що сутність нації коріниться у «національній ідеї», інший американський соціолог В. Сульцбах вбачає цю сутність в «національному дусі», англійський історик В. Томсон — у «національній волі», професор Гарвардського університету Р. Емерсон — у «відчутті спільно поділеної долі» тощо.

Грунтуючись на цих і подібних ідеалістичних засадах, ідеологи буржуазного націоналізму висувають і обстоюють ряд таких «теоретичних постулатів», через які особливо яскраво виявляється їх гранично реакційний характер.

Найпершим з націоналістичних постулатів є твердження про те, що основа всіх міжнаціональних конфліктів «закладена в самій природі

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 126.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 23.

людини», а тому міжнаціональна ворожнеча, ненависть і боротьба є «нездоланною» і «вічною». Вся історія людства розглядається ідеологами націоналізму як боротьба між расами і націями; більш того, саме в цій боротьбі, у гнобленні а то й винищенні слабких націй сильними вбачається головна умова поступу людства.

Обстоюючи примат національного перед соціальним, буржуазні націоналісти намагаються «підкріпити» й «обґрунтувати» його або запереченням поділу нації на антагоністичні класи взагалі, або, принаймні, твердженням про те, що класові суперечності менш важливі, аніж «національна єдність». Саме цю ідею «єдиної мужицької нації» пропагував М. Грушевський та інші українські буржуазні ідеологи. Посилаючись на цільність іудейської релігії, заявляють про якусь особливу єдність інтересів всіх євреїв і сіоністи.

Наукова неспроможність подібних тверджень очевидна. Адже, якщо стати на цю позицію, то можна вважати єдиними націями буддистів, православних, баптистів та ін. Скажімо, в Хазарському каганаті (Нижнє Поволжя, VII—X ст.) іудаїзм був державною релігією. Виходить, і хазарів (а це були племена тюркського походження) слід віднести до так званої світової єврейської нації?

В. І. Ленін 1903 року в статті «Становище Бунду в партії» писав: «Цілком неспроможна в науковому відношенні ідея про окремий єврейський народ є реакційна щодо свого політичного значення... Ідея єврейської «національності» має явно реакційний характер не тільки у послідовних прихильників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається сполучати її з ідеями соціал-демократії (бундівці). Ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрої, ворожий асиміляції, настрої «гетто»¹⁷. Такими ж реакційними є твердження про єврейську національну культуру, на основі якої бундівці йдучи за австро-марксистами і дрібнобуржуазними націоналістичними партіями, обстоювали програму «культурно-національної автономії». «Хто прямо чи посередньо ставить лозунг єврейської «національної культури», той (хоч би які були його добрі наміри) — ворог пролетаріату, прихильник *старого* і *кастового* в єврействі, посібник равинів і буржуа»¹⁸. Обстоюючи інтернаціональне єднання пролетаріату в класовій боротьбі і викриваючи соціальний зміст сіонізму, В. І. Ленін відзначав: «Серед євреїв є робітники, трудівники — їх більшість. Вони наші брати по пригнобленню капіталом, наші товариші по боротьбі за соціалізм. Серед євреїв є куркулі, експлуататори, капіталісти; як і серед росіян, як і серед усіх націй. Капіталісти стараються посіяти і розпалити ворожнечу між робітниками різної віри, різної нації, різної раси. Народ неробочий держиться силою і владою капіталу. Багаті євреї, як і багаті росіяни, як і багатії всіх країн, в союзі один з одним, душать, гноблять, грабують, роз'єднують робітників»¹⁹.

Міф про єдність «світової єврейської нації» спростовується і сучасним внутріполітичним життям самого Ізраїлю. Так, якщо 1968 року, незважаючи на розгул шовіністичної пропаганди у зв'язку з «семиденною» війною, в страйках все ж взяла участь 42 тисячі чоловік, то 1970 року вийшло страйкувало 120 тисяч чоловік. Поділ ізраїльського суспільства на своєрідні касти «повноцінних» (саберів) і «неповноцінних» (сефардів) євреїв також свідчить про відсутність якоїсь позакласової єдності «світової єврейської нації». Тому недивно, що типовими для

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 77—78.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 10.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 219—220.

Ізраїлю є масові демонстрації сефардів проти дискримінації, закріпленої ізраїльським законодавством і звичаями іудаїзму.

Американський журнал «Ньюсуїк» 15 листопада 1965 року опублікував статтю про становище іммігрантів в Ізраїлі. Факти, наведені в ній, об'єктивно є спростуванням тверджень сіоністів про єдність єврейської нації. «З 1948 року понад 1,2 млн. євреїв іммігрували в Ізраїль. Вони приїхали з 94 країн і говорили 70 мовами. З масовою імміграцією з'явився «другий Ізраїль», оскільки 60 процентів 2,5-мільйонного населення Ізраїлю — африканського чи східного походження. Це євреї з країн Північної Африки, Азії й Середнього Сходу, чий культурні й соціальні погляди величезною мірою відрізняються від поглядів європейських євреїв. Прибутки східних євреїв дорівнюють тільки $\frac{3}{4}$ середнього прибутку ізраїльтянина... Але розбрат іде далі сухої статистики. Європейські євреї ставляться до східних зі зневагою»²⁰. Отож, життя євреїв в Ізраїлі далеке від сіоністських тверджень про гармонійність єдиної «світової єврейської нації». І все ж, всупереч здоровому глузду й соціально-політичній реальності, ідеологи єврейського буржуазного націоналізму намагаються будь-що довести її «богообраність», її зверхність над усіма іншими націями, її особливу, месіанську роль.

Про «особливість» української нації та про її месіанське покликання твердять і українські буржуазні націоналісти. Ними протягується антинаукова, фальсифікаторська ідейка про «відрубність», «самобутність» України і українців. Цю ідейку обстоювали М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Донцов та інші буржуазно-націоналістичні історики і політики. Пропагується вона українськими буржуазними націоналістами і нині.

Так, в 1968 році в Торонто (Канада) вийшов опус зрадника Батьківщини, фашистського запродавця П. Штепи «Московство. Його походження, зміст, форми і історична тяглість». Цей «вчений» твердить, що Україна була «колискою європейських народів», що «європейські народи походять з праукраїнського». Що ж до росіян, то, за визначенням цього гітлерчука, вони походять із зовсім іншого кореня. Безглуздість і неспроможність цього твердження очевидна. «Месіанські» марення українських буржуазних націоналістів та ізраїльських сіоністів різняться лише в деталях. Їм властива спільність ідейних засад: і ті, й інші виконують спільне соціальне замовлення імперіалістичних монополій.

Твердження про «богообраність» і «месіанське покликання» тієї чи іншої нації є однією з головних підвалин будь-якого різновиду націоналізму. Показово, що, незважаючи на повну дискредитацію націонал-соціалістських, фашистських ідей, вже з 1947 року почав формуватися і набирати агресивності новий різновид буржуазного націоналізму — «універсальний шовінізм», який найяскравіше проявився у повоєнній політиці США та інших імперіалістичних країн, у доктрині «холодної війни».

«Універсальний шовінізм» донині широко пропагується антикомуністичними філософами і соціологами, істориками і політиками, богословами і публіцистами США. Один з колишніх лідерів республіканської партії Г. Льюїс відверто говорить про північно-американців (звичайно, «без» індіанців, негрів, пуерториканців і мексиканців) як про «расу папів». Д. Уїллер в книзі «Заморські бази» оголошує законом історії боротьбу «вищих» і «нижчих» рас, в якій нема чого зважати на жодні моральні норми, коли мова йде про завоювання «життєвого простору».

²⁰ Newsweek, 15 Nov., 1965.

Один з найзапекліших расистів США, згадуваний уже Г. Кон у книзі «Ідея націоналізму» заявляє, що більшість народів світу — «безбарвна» і не має «вираженого життєвого шляху». Буржуазний соціолог Богардус у книзі «Імміграція і відносини між расами» твердить, що всі інші народи, крім північноамериканського, мають природжені вади і страждають на «комплекс неповноцінності». Ще один з ідеологів американського варіанту «Deutschland — über alles!» Генрі Моргентгау намагається довести, що саме США і американська нація мають право «нав'язувати свої цінності і стандарти своєї діяльності всім іншим націям»²¹.

Як бачимо, ідея зверхності, богообраності певної нації притаманна й «універсальному шовінізму» США. Водночас апологетика «американського способу життя» пропагується не тільки американськими, але й — з тими чи іншими нюансами — усіма антикомуністами.

Апологетика «американського способу життя» — одна з форм створення «альтернативного антикомунізму» — властива всім сучасним формам буржуазного націоналізму. Усі вони — український буржуазний націоналізм, сіонізм, німецький неофашизм, японський «дух самураїв» — беззастережно виступають на боці агресивних сил США, справедливо вважаючи своїми одностайними найреакційніших діячів США. Показовою щодо цього є заява «президента» так званого «Антибільшовицького блоку народів» (АБН), наступника Бандери Я. Стецька. Ось що він писав ще в 1965 році в журналі «Вісник». Заявивши, що антикомунізм, неофашизм є «велика своїм потенціалом течія з світлими перспективами перемоги», він констатує, що ця течія «спітворена» не одними тільки українськими буржуазними націоналістами: «Ми не стоїмо самі, ми не є ізольовані, ані відсепаровані, — ми спітворюємо новий рух, новий напрямок, нову течію... Є тут у ЗДА (США. — С. Ф.) Дірксен, Голдуотер, Фіген. А по всьому світі скільки подібних їм носіїв тотожних з нашими ідей!»²². Явище це цілком закономірне — тотожність реакційних, антикомуністичних ідей берчиста Баррі Голдуотера, бандерівця Стецька, сіоністів, неонацистів неминуче зводить їх до купи, а спільність ідеології виливається в єдність і погодженість політичних акцій.

Отож, навіть побіжне зіставлення найпоширеніших буржуазно-націоналістичних лозунгів показує, що їхня «внятковість» та «національна специфіка» відступає немов би на другий план. Натомість дуже яскраво виявляється їх соціальна спрямованість, агресивність, зневага до інших народів і націй, яка, по суті, є відображенням зневаги до своєї нації і народу, виразом класових інтересів імперіалістичної буржуазії. Цей факт підтверджують і різноманітні варіанти так званих «елітарних» концепцій, які пропагуються практично всіма буржуазними націоналістами, всіма ідеологами антикомунізму. З нашого погляду, всі ці елітарні концепції ведуть свій родовід від ірраціоналізму і волюнтаризму Шопенгауера, Вагнера і особливо Ніцше. Так, саме ніцшеанське твердження про «природне право» каст «обраних», які мають «втілювати щастя, красу, доброту» над більшістю, котра — знову ж таки — «за своєю природою» (!?) є «посередністю, колесом, функцією»²³ — лежить в основі концепції елітаризму. Не треба бути ясно-

²¹ H. Morgenthau. Politics among Nations. N. Y., 1960, p. 337.

²² «Вісник». (США). 1965 р., лютий, стор. 8. (Дірксен — сенатор США, один з лідерів республіканської партії, часто опікувався українськими буржуазними націоналістами; Фіген — член конгресу і комісії антикомуністичних досліджень, «почесний» член багатьох українських націоналістичних організацій. — С. Ф.).

²³ F. Nietzsche. Werke. Leipzig, 1912, Bd. VIII, S. 301, 303.

видцем для того, щоб упевнитися: під зовні нейтральною назвою «еліта» приховується той суспільний клас, який всіма засобами пропагує і насаджує і антикомунізм взагалі, і буржуазний націоналізм зокрема.

Найбільш відверто концепція елітаризму викладена в писаннях головного ідеолога «модерного» українського буржуазного націоналізму Д. Донцова. Посилаючись на англійського філософа Д. Локка і одночасно відкидаючи його матеріалістичний сенсуалізм, Д. Донцов охоче бере на своє філософське озброєння локківське вчення про інтуїцію, інтерпретуючи його в дусі сучасного філософського ірраціоналізму як єдиний можливий метод пізнання. Висуваючи на передній план інтуїтивне і незалежне від об'єктивно існуючого світу пізнання і емоції, Д. Донцов твердить, що ніяких закономірностей у розвитку людства немає, що світ рухають вперед і правлять ним навіть не ідеї (як це твердять такі ж, як і сам Донцов, ідеалісти), а якась незбагненна, ірраціональна «творча сила» видатних осіб, еліти. Ця «творча сила» еліти є втіленням «бойового духу» і «сильної волі» «мужів всевладного хоту і можу» (до речі, як твердить Донцов, зміст і політичний характер ідей, за які борються ці «мужі», не мають ніякого значення).

Джерелом «сильної волі» і «бойового духу» еліти є, на його думку, «активні і сильні емоції», ірраціональне, інтуїтивне пізнання, як єдиний достовірний критерій істинності. А оскільки в цих інтуїціях, твердить Д. Донцов, зосереджено «несвідомий заповіт предків», остільки сама еліта і є носієм «одвічного національного духу», «національної ідеї», «державнотворчої традиції». Що ж до нації та народу загалом, то вони, за Д. Донцовим, «череда», «отара», «громада плебеїв, сліпих рабів, напівскотів», яка повинна сліпо йти за своїми керманичами (з числа т. зв. еліти), бо народ «за самою своєю природою» потребує «погонича з міцним канчуком».

Реакційна суть ідеології і політики буржуазного націоналізму визначається реакційністю суспільного становища самого класу буржуазії. Тому історична безперспективність усіх цих концепцій очевидна.

Разом з тим ні антикомунізм, ні буржуазний націоналізм не щезнуть самі собою. Для ідеологічного обеззброєння буржуазії потрібна безкомпромісна боротьба, скоординовані зусилля всіх загонів світового революційного руху.

Ідеологія і політика буржуазного націоналізму має бути подолана силами пролетарського інтернаціоналізму. Ніскільки не перебільшуючи можливості буржуазно-націоналістичної ідеології та її носіїв, розуміючи, що націоналізм як певна категорія використуваних антикомунізмом соціальних забобонів приречений історією на загибель, ми не можемо забувати, що буржуазний націоналізм — це ідеологічна зброя, яка знаходиться в руках сильного, підступного і доповіденого в усіх тонкощах словоблуддя ворога — імперіалістичної реакції. Тому непримиренна боротьба проти будь-яких виявів націоналізму всіх відтінків і забарвлень є невідкладним і першочерговим завданням всіх працівників ідеологічного фронту, кожного свідомого радянського громадянина.

«З'їзд вважає, — зазначається в резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету партії, — що боротьба з антикомунізмом і антирадянщиною, а також боротьба проти правого і «лівого» ревізіонізму, націоналізму, як і раніше, лишається важливим, актуальним завданням»²⁴.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 218.

Визначні події сучасності переконливо показали, що розрахунки світової реакції на «спалахи націоналізму», на посилення «національного егоїзму в середовищі комуністичного блоку», на «ерозію» світової соціалістичної системи і міжнародного комуністичного руху зазнали повного провалу. Проголошені К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. І. Леніним і втілені в реальній дійсності світової соціалістичної системи, в діяльності марксистсько-ленінських партій принципи пролетарського інтернаціоналізму здобули визнання світової прогресивної громадськості і стали дороговказом у боротьбі за створення всесвітнього антиімперіалістичного, антимонopolістичного фронту всіх демократичних, прогресивних сил.

* * *

Буржуазний націоналізм являється найбільше часто використовуваним антикомуністичним ідеологічним і політичним зброєю. Історическа ретроспектива дозволяє відзначити закономірну зв'язь між етапами загальної кризи капіталізму і активізацією націоналістических, шовіністических течій в політиці буржуазних держав. Виступаючи на окремих етапах загальної розвитку в якості прогресивної ідеологіческої тенденції, буржуазний націоналізм являється, в загальному, вираженіем розпаду і загнивання буржуазного державства.

Аналіз цієї зв'язності підтверджує відоме положення марксизму-ленінізму про те, що реакційна сутність філософських і ідейно-політических основ буржуазного націоналізму і витекаючих із них загальних положень реакційної націоналістическої ідеології і політики відображає класові інтереси імпералістическої буржуазії.

Діаметрально протилежний буржуазному націоналізму пролетарський інтернаціоналізм, являючийся ідеологіческим вираженіем класових інтересів робочого класу. Пролетарський інтернаціоналізм виступає як потужне засіб розвідування буржуазно-націоналістических теорій і предрасудків, як засіб комуністического, інтернаціоналістического виховання трудячихся.

Реакційна сутність філософських догм сіонізму

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН

В сучасних умовах, коли в результаті здійснення затвердженої ХХІV з'їздом КПРС Програми миру послаблюється міжнародна напруженість, ще більшого розмаху досягає ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом. «КПРС виходила і виходить з того, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у доповіді про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістических Республік, — що класова боротьба двох систем — капіталістическої і соціалістическої — в сфері економіки, політики, і, звичайно, ідеології триватиме. Інакше і бути не може, бо світогляд і класові цілі соціалізму і капіталізму протилежні і непримиренні»¹.

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістических Республік. К., 1972, стор. 42.

Імперіалізм, приречений на поразку об'єктивним ходом історії, вдається до різних ідеологічних диверсій проти комунізму, Радянського Союзу, усіх соціалістичних країн. Одним з найреакційніших знарядь у боротьбі імперіалізму проти революційних, прогресивних сил світу виступає міжнародний сіонізм. Сіонізм являє собою ідеологію, розгалужену систему організацій і політичну практику єврейської буржуазії, яка зрослася з міжнародним монополістичним капіталом.

Необхідність непримиренної боротьби проти міжнародного сіонізму зумовлена тим, що він завжди виступав і виступає проти марксизму-ленінізму, проти його вчення про соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату, проти його програми з національного питання. Сіонізм є захисником капіталістичного ладу, ворогом не тільки єврейських трудящих, а й трудящих усіх національностей. Його ідеологія, політика і практика пройняті расизмом, націоналізмом, космополітизмом, антикомунізмом і антирадянщиною.

Сіонізм — виразник найбільш реакційних, екстремістських тенденцій сучасного імперіалізму, його неоколоніалістської політики. Він є безпосереднім винуватцем близькосхідної кризи, що затягнулася.

Зміст реакційних філософських і соціологічних концепцій сіонізму вкрай строкатий. В ньому еkleктично поєднуються різні елементи як об'єктивного, так і суб'єктивного ідеалізму, метафізики. Сіонізм використовує окремі положення таких реакційних філософів, як Ф. Ніцше і О. Шпенглер, засновник еґеніки Ф. Гальтон, проповідник расизму Ж. Габіно, ідеї яких увійшли до арсеналу фашистської ідеології. Джерелом сіонізму стали також антинаукові соціологічні концепції австрійських соціал-демократів О. Бауера, К. Реннера та інших.

Сіонізм є різновидом релігійно-ідеалістичного світогляду. Ідеологи сіонізму визнають основою світу, його творцем і рушійною силою розум, дух, що начебто існує незалежно від людини, від усього людства. Втіленням цього «всесвітнього розуму», «духу», твердять вони, є бог. Один з послідовників Т. Герцля, «прабатька» сіонізму, М. Бубер проголосив, що тільки бог «може задовольнити потребу в ідеалі»². Інший ідеолог сіонізму М. Майер вважає, «що людина повинна свою любов до бога ставити над усі свої схильності, бажання і прагнення. Будь-яку пристрасть людина мусить звиряти з почуттям любові до бога, вона (любов.— *Ред.*) має стати мірилом поведінки індивіда»³. Усе це свідчить про те, що сіоністи, як і служителі іудаїзму, перетворили «колишнього виключно єврейського національного бога Ягве в єдино істинного бога, творця неба і землі»...⁴ Складову частину сіоністської ідеології становлять догмати іудаїзму. «Сучасний сіонізм,— відзначає один з його лідерів А. Герцберг,— був вирощений в душі релігійних доктрин про святу землю і повернення до неї»⁵.

Ідеологи сіонізму не приховують свого альянсу зі служителями іудаїзму. «Для пропаганди наших (тобто сіоністських.— *Л. Б.*) ідей,— писав ще Т. Герцль,— нам ні до чого скликати збори з неминучою балаканиною, ця пропаганда увійде як складова частина в богослужіння»⁶.

Так воно і сталося насправді. Іудаїстські проповідники завжди пропагували і пропагують сіоністські догми. В Ізраїлі іудаїстська

² М. Buber. Der Weg der Mensch nach chassidissen Lehre. Gleiderberg. 1962, S. 50.

³ М. Майер. Рабі Ізраїль Бешт (мовою ідиш). Лондон, 1942, стор. 99.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 297.

⁵ Hertzberg. Judaism. N 4, 1962, p. 172.

⁶ Т. Герцль. Еврейское государство. СПб, 1896, стор. 66.

релігія є панівною. За свідченням депутата ізраїльського кнесету (парламенту) У. Авнері, іудаїстська релігія в Ізраїлі «має владу, яка зовсім не відповідає її місцю. Рідко в якій країні релігія може тримати життя такою мертвою хваткою, як в Ізраїлі»⁷. На варті релігії стоїть головний рабинат, який пильно стежить за збереженням і насадженням у країні вітхозавітних устоїв. Головний рабинат має в своїх руках величезну адміністративну машину. Верховна рабинатська рада керує всіма регіональними рабинатськими судами. Крім того, існує спеціальний департамент у справах кашрут, 19 рабинських судів, 188 місцевих релігійних рад, 400 релігійних комітетів, які діють у поселеннях для щойно прибулих іммігрантів, близько шести тисяч синагог тощо. В Ізраїлі налічується близько 700 рабинів, що перебувають на повному державному забезпеченні⁸.

Ізраїльських громадян, хочуть вони того чи ні, пильнує невсипне око релігійних властей. Народження і смерть, реєстрація шлюбу і розлучення, дістання громадянства і служба в армії, харчування, одяг, медичне обслуговування й освіта, організація відпочинку і зміст радіо-і телепередач, питання громадського транспорту і утримання худоби — все це і не тільки це перебуває під постійним контролем служителів іудаїзму. Рабинат особливу увагу приділяє вихованню єврейської молоді в дусі релігійного фанатизму і шовінізму, в дусі «вищості» єврейської раси над іншими. Нині клерикали посилили свій вплив на дитячі установи і школи; такі предмети, як «закон божий», «єврейська самосвідомість», історія, географія тощо викладаються за спеціальними підручниками, що підготовлені рабинами і затверджені головним рабинатом. Релігійники домоглися того, що на викладання біблії у школах відводиться у 3,5 раза більше часу, ніж, наприклад, на викладання загальної історії.

В арсеналі сіоністів іудаїзм посідає значне місце поміж засобів, покликаних прищеплювати євреям ненависть до інших народів.

Догму про «особливу роль бога» в житті людей сіоністи використовують для обґрунтування своїх реакційних «теорій». Насамперед, ця догма стала основою «теорії» про «богообраність» і «зверхність» євреїв, ґрунтом сіоністських тверджень про те, що євреї є богом створена, найвища, виняткова раса, яка нібито покликана виступати носієм цивілізації. «Євреї,— писав у 1897 році один з найзапекліших сіоністів М. Нордау,— має більшу заповзятливість і більші здібності, ніж середній європеєць, не кажучи вже про всіх цих інертних азіатів або африканців...»⁹

Нині сіоністи кричать про якусь «особливу місію» євреїв на Близькому Сході та в Африці. Цю версію вони пов'язують з теорією «технократичної еліти». У книзі «Ізраїль у 2000 році», виданій 1970 року в Тель-Авіві, проводиться думка, що в результаті науково-технічної революції, вже на кінець ХХ століття не тільки в самому Ізраїлі, а й в країнах Близького Сходу і в Африці влада належатиме ізраїльській науково-технічній інтелігенції: вона, мовляв, є найбільш «розумною» і «прогресивною», і тому їй належить стати носієм «справжньої цивілізації».

Основною метою сіоністських релігійних догм є прищеплення трудящим масам рабської покірності експлуататорам. «Людина,— пише А. Барт,— мусить прагнути працювати обома руками, тоді й бог пошле

⁷ Див.: «Новое время», 1970, № 12, стор. 12—13.

⁸ Див.: «Неделя», № 13, 1973 р.

⁹ Цит. за: Ю. Иванов. Осторожно: сионизм! М., 1971, стор. 52.

їй свою благодать»¹⁰. Невипадково ідеологи сіонізму посилено поширюють ідеї біологічної школи у соціології, всіляко намагаючись заперечити справжні закони суспільного життя, зобразити людину суто біологічною істотою, якій властиві «незмінні інстинкти» приватної власності, індивідуалізму тощо. На цій основі сіоністські лоббі твердять у своїх писаннях про «вічність», «природність» і «розумність» капіталістичного суспільного ладу і «незаконність», «нерозумність» боротьби трудящих за соціальне визволення. При цьому усі відмінності між явищами в природі і суспільстві сіоністи зводять тільки до кількісних відмінностей, а усі зміни — до кількісних змін. Цим самим сіоністи заперечують якісні зміни в суспільстві, що призводить до реакційних висновків, і насамперед до заперечення закономірності, неминучості соціальних революцій. Сіоніст Н. Шемен, приміром, гадає, що «істинний» соціалізм не може бути побудований внаслідок революційного перетворення капіталізму; він, мовляв, має ґрунтуватися «на ідеалах тори і пророків». Сіоністи, заявляє цей псевдовчений, мусять виступати «проти методів класової боротьби, що веде до кривавих революцій»¹¹. Неважко зрозуміти, чиї класові інтереси захищає ця «наукова» концепція.

Сіоністські соціологи розглядають суспільство абстрактно, зважають лише на окремі сторони історичного процесу, не виділяючи з комплексу суспільних відносин головні, визначальні, обмежуються описанням нетипових явищ. Це й призводить до того, що сіоністи, слідом за Шпенглером, повторюють, начебто історія є історією різних замкнутих цивілізацій, які виникали, розвивались і зникали, але залишали помітний слід в суспільному розвитку. Одною з таких «замкнутих цивілізацій» вони вважають стародавню єврейську державу, якій приписується виняткова роль у розвитку народів Близького Сходу. У згоді зі своїми расистськими вигадками сіоністи твердять, що й за сучасних умов є потреба в існуванні на Близькому Сході якоїсь «замкнутої цивілізації». «Якщо існує книга книг — біблія, якщо існує біблійський народ, — заявив М. Даян, — має існувати й біблійська країна...»¹². І ця біблійська країна — Ізраїль, як «найбільш цивілізована держава», начебто покликана відіграти роль «держави-командоса» вже не тільки на Близькому Сході, а й в Африці і, навіть, в усьому світі.

Сіоністи вважають, що силою, котра зумовлює рух цивілізації, є якась особлива еліта, мисляча і творча меншість, що веде за собою «інертну більшість», нібито позбавлену власного розуму і волі до самостійної історичної творчості. По суті, це повторення буржуазних ідей про те, що люди поділяються на «обраних» і «масу». М. Кацнельсон у книжці «Революція ашкеназі» відносить до «обраних» (еліти) представників фінансової олігархії, мільярдерів і мільйонерів, які мовляв, є втіленням якогось «особливого» розуму і «покликані» вічно керувати суспільством. До «маси» Кацнельсон відносить трудящих, які, буцімто за велінням бога, покликані сліпо підкорюватися «обраним». Поділ на «обраних» і «маси» М. Кацнельсон вважає вічним законом соціального буття, вбачаючи його джерелом відмінності у природних здібностях людей.

Водночас сіоністські ідеологи посилено пропагують ніцшеанську «теорію» про виняткову роль в історії «сильної особи», «фюрера». У 1936 р. один з найзавзятіших сіоністів М. Бегін писав: «Протягом

¹⁰ А. Barth. Der moderne Jude und die ewigen Fragen. Jerusalem, 1967, s. 17.

¹¹ Н. Шемен. Ставлення до праці трудящих. Мовою ідиш. Торонто, 1963, т. 2, стор. 84—85.

¹² Цит. за: Ю. Иванов. Осторожно: сионизм! М., 1971, стор. 9.

десяти років ми шукаємо єврейського Муссоліні. Допоможіть нам знайти його».

Нині сіоністи приписують риси «сильної особи», «фіурера» лідерові ізраїльської вояччини Моше Даяну. На рахунок цього ката багато кривавих злочинів проти арабських народів і прогресивних сил Ізраїлю. Своім садизмом він завоював симпатії сіоністських лідерів, які всіляко вихваляють його «непохитність» і «мужність» в боротьбі за «Великий Ізраїль». У книзі «Від Авраама до Даяна» цей кат зображений «національним героєм» єврейського народу.

Сіоністи цілком скористалися із так званої органічної теорії, яку висунули неотомісти. Згідно з цією теорією, суспільство становить певний організм, в якому всі соціальні групи, взаємодіючи, прагнуть вищої, божественної мети.

Один з ідеологів сіонізму В. Жаботинський заявляв: належить раз і назавжди запам'ятати, що рух відродження єврейського народу не зважатиме на класові погляди, що доки триває процес утворення єврейської держави, капіталіст — не капіталіст, робітник — не робітник. Цей горе-теоретик твердив, що на класові інтереси робітників зовсім не слід зважати, що всі форми класової боротьби трудящих слід кваліфікувати як «національну зраду». Нинішні ідеологи міжнародного сіонізму всіляко обстоюють реакційні догми про «вічність» і «незмінність» економічних і політичних основ капіталістичного суспільства, приватної власності, експлуатації та гноблення трудящих.

Оскільки, мовляв, поділ суспільства на капіталістів і робітників є вічний і неминучий, то завдання соціології та політики полягає в тому, щоб сприяти гармонії між працею і капіталом. При цьому сіоністи твердять, що гармонія праці і капіталу «передбачена» богом і є виявом «божественної доцільності». Звідси робиться висновок, що сіонізм покликаний згладжувати класові суперечності, домогтися того, щоб єврейські трудящі не брали участі в політичній боротьбі.

Сіоністська догма про «гармонію праці і капіталу» має яскраво виражене соціально-класове призначення. «Прабатько» сіонізму Т. Герцль прямо писав, що на «землю обітовану» спочатку «підуть найбідніші і приведуть землю в культурний стан...» Потім тут з'являться заможні євреї, які швидко зрозуміють, що «для їхнього підприємницького духу відкриється нова могутня нива...»¹³⁻¹⁴

Історія єврейського народу, як і усіх інших народів, підпорядкована загальним закономірностям суспільного розвитку. «...Єврейство, — зазначав К. Маркс, — збереглось і розвинулось завдяки історії, в історії, і разом з історією...»¹⁵. Ще в середині минулого століття, до появи сіонізму, К. Маркс засудив богословське тлумачення історії євреїв та міф про «богообраний народ»¹⁶.

Історичний досвід свідчить, що всередині єврейського народу завжди відбувалася гостра боротьба між трудящими і експлуататорами. «Серед євреїв, — писав В. І. Ленін, — є робітники, трудівники, — їх більшість. Вони наші брати по пригнобленню капіталом, наші товариші по боротьбі за соціалізм. Серед євреїв є куркулі, експлуататори, капіталісти; як і серед росіян, як і серед усіх націй. Капіталісти стараються посіяти і розпалити ворожнечу між робітниками різної віри, різної нації, різної раси. Народ неробочий держиться силою і владою

¹³⁻¹⁴ Т. Герцль. Еврейское государство. СПб, 1896, стор. 65, 22.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 116.

¹⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 353—383.

капіталу. Багаті євреї, як і багаті росіяни, як і багатії всіх країн, в союзі один з одним, душать, гноблять, грабують, роз'єднують робітників»¹⁷.

В Ізраїлі, який сіоністи зображають як «рай» для євреїв, всім багатством безконтрольно порядкує купка мільярдерів та мільйонерів. В економіці Ізраїлю дедалі більше місце займають монополії США, ФРН, Англії та інших капіталістичних країн, що посилює залежність цієї країни від світового імперіалізму, призводить до різкого погіршення становища широких мас трудящих.

Капіталістичний Ізраїль є типовою мілітаристською державою. Причому мілітаризм тут виступає як головна зброя класового панування буржуазії.

Мілітаризм насамперед означає гніт воячини, її згубний вплив на всі сторони життя суспільства. На кошти міжнародного сіонізму, з допомогою монополій США та інших капіталістичних країн створена воєнна промисловість, яка випускає 600 видів сучасної зброї та боєприпасів, поміж них гармати, міномети, реактивні літаки.

Як зазначав ще В. І. Ленін, особливо згубна воячина для народних мас, «на воячину йдуть сотні мільйонів карбованців на рік, усі ці гроші збираються з народу, через це й податі такі великі і жити стає дедалі важче»¹⁸. Те саме відбувається в капіталістичному Ізраїлі. Дедалі зростаючі воєнні витрати Тель-Авіву призвели до того, що, за повідомленням «Нью-Йорк Таймс», «населення Ізраїлю платить найвищі податки у світі». З 1967 по 1972 рік вони зросли майже на 50 процентів. За цей же час ціни на продукти харчування в середньому зросли на 10 процентів¹⁹.

Ізраїльське суспільство роздирається гострими класовими суперечностями. Як не кричать сіоністи про «єдність» населення «землі обітваної», вони не можуть приховати посилення боротьби єврейських трудящих проти гніту капіталу. Цю боротьбу очолює Комуністична партія Ізраїлю, яка є бойовим авангардом єврейських і арабських трудящих. У 1968—1972 рр. в Ізраїлі відбулося понад 400 великих страйків.

Мілітаризм визначає агресивний зовнішньополітичний курс міжнародного сіонізму і правлячих кіл Тель-Авіву. При цьому сіоністи намагаються «обгрунтувати» загарбницьку політику ізраїльської держави її географічним становищем. Вони поширюють версію, що Ізраїль є нібито «біологічним організмом», якому через «невдале» географічне становище «не вистачає життєвого простору» для існування і розвитку. А тому, мовляв, Ізраїль «змушений» розширювати свою територію. Насправді ж, мова йде про загарбницьку політику, спрямовану проти арабських народів.

На прикладі Ізраїлю яскраво видно, що воячина потрібна капіталістам, щоб «грабувати чужі народи...»²⁰. Вже понад 25 років Ізраїль веде несправедливу, загарбницьку війну проти арабських народів. Спеціальна комісія Організації Об'єднаних Націй, створена в 1970 році, у складі представників Цейлону, Сомалі та Югославії, вивчивши всі обставини, пов'язані з цією експансією, дійшла висновку, що «Ізраїль проводить свідому й умисну політику, яка має на меті ліквідацію арабського населення»²¹. Ідеологи міжнародного сіонізму і правителі Тель-Авіву розглядають загарбницьку війну проти арабських народів

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 219—220.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 7, стор. 164.

¹⁹ «Известия», 1973, 16 січня.

²⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 7, стор. 164.

²¹ «За рубежом», 1972, 21—27 липня.

як «епохальну подію». Головний рабин Ізраїлю Ісер Іегура Унтерман заявив: «Ця війна незвичайна. Це розділ, який буде доданий до Біблії»²².

Проти імперіалістичного зовнішньополітичного курсу міжнародного сіонізму виступають усі миролюбні сили. Арабські народи дедалі більше згуртовують зусилля для відсічі агресорові. Дедалі активніше виступають проти екстремістського курсу сіоністів народи Африки. Радянський Союз, усі країни соціалістичної співдружності підтримують героїчну боротьбу арабських народів проти імперіалізму та міжнародного сіонізму, прагнуть до якнайшвидшого і якнайсправедливішого врегулювання близькосхідної кризи.

Реакційні філософські догми сіонізму знайшли відображення також у модернізованій «психологічній теорії націй». Головною і, по суті, єдиною ознакою нації сіоністи вважають релігійну спільність, намагаючись штучно, за релігійною ознакою, «об'єднати» в одну націю людей, які не мають територіальної, економічної і мовної спільності, і до того ж протиставити одну націю іншій. Н. Гольдман, який багато років очолював Всесвітню сіоністську організацію, писав, що іудейська релігія виступає «як сполучний фактор у житті євреїв усього світу»²³.

Однією з найважливіших ознак нації сіоністи вважають «вічний» і «незмінний» «національний характер», особливий склад психіки або таємничий «національний дух», який нібито не відображає класових відмінностей. Цим положенням, зокрема, пройнята книжка Х. Леві «Євреї і національне питання», опублікована в Ізраїлі 1957 р.

Сіоністи розглядають націю як вічну, позаісторичну категорію, вважають, що нації виникли ще в умовах первісно-общинного ладу. «Нації,— твердив один з лідерів міжнародного сіонізму Б. Борохов,— існували до того, як вони були роздроблені на класи»²⁴.

Сіоністська характеристика нації має конкретне соціальне призначення. Сіоністи не приховують, що їх визначення нації насамперед стосується «нації єврейської». Саме ця нація, вважають вони, існувала з найдавніших часів і тому їй притаманна якась особлива «винятковість» і «надзвичайні традиції»²⁵.

Критикуючи різні буржуазно-ревізіоністські концепції нації, В. І. Ленін неодноразово відзначав нежиттєвість та реакційність їхніх схем. Він підкреслював, що сіоністська ідея єврейської нації, яку взяли на озброєння бундівці, «зовсім хибна і реакційна по своїй суті»²⁶. Нація — це не штучно створена спільність людей, а насамперед продукт історичного розвитку. Вона характеризується спільністю території та економічного життя, спільністю мови, певними рисами національного характеру, що виявляються у своєрідності національної культури.

Основоположники наукового комунізму обґрунтували питання і про час виникнення нації. В. І. Ленін вказував, що буржуазні нації виникли в епоху капіталізму. Саме в процесі розвитку капіталістичних виробничих відносин склалася стійка територіальна, економічна і мовнокультурна спільність людей.

Великого поширення в сіоністській соціології набула космополітична теза про те, що нібито батьківщиною для кожної людини є весь світ. Саме на ній і ґрунтуються концепції «про всесвітню єврейську на-

²² Цит. за: М. Борохов. В царстві клерикалов. «Наука и религия», 1969, № 10, стор. 76.

²³ "The Jerusalem Post". May, 11, 1967.

²⁴ Цит. за: Ю. Иванов. Осторожно: сионизм! М., 1971, стор. 65.

²⁵ Juwich Press. Week of december 31 to january 6. 1972 (vol. XXI, № 52, p. 9).

²⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 8, стор. 69.

цію», про «дуалістичний патріотизм євреїв». Суть їх полягає в тому, що кожний єврей, мовляв, насамперед є підданим «всесвітньої сіоністської корпорації», іншими словами — громадянином Ізраїлю, а вже потім громадянином «країни вигнання», тобто країни, де людина народилася, виросла, живе. Ці і подібні до них «теорії» спрямовані на те, щоб породити в осіб єврейської національності антипатріотизм, насадити серед них ідеологію зради щодо тієї країни, з якою пов'язані їхнє життя і діяльність, готувати з них іммігрантів до Ізраїлю.

Сіоністи поклали на меті «відродити єврейську націю». Але такої нації ніколи не існувало. «Марксисти, — сказано в тезах ЦК Компартії Ізраїлю «Єврейське питання і сіонізм в наші дні», — завжди відкидали реакційну, що не має нічого спільного з реальністю, сіоністську теорію про існування нібито «світової єврейської нації», про те, що нібито єврей в усьому світі, хоч і живуть у різних країнах і при різних режимах, є єдиною нацією, незважаючи на те, що не мають економічної спільності, спільної території, культури, спільної мови і спільних звичаїв»²⁷.

Через історичні умови євреї мешкають майже в усіх країнах світу. При цьому проживають вони не компактно, а в різних районах тієї або іншої країни і по суті становлять етнічні групи. Особи єврейської національності, як і представники інших національних меншостей, беруть участь в економічному житті тієї країни, де вони проживають. Життя об'єктивно зумовлює й те, що євреї, як і представники інших національних меншостей, сприймають культуру, мову, традиції побуту того народу, який становить більшість населення певної країни.

Євреї, як і представники інших національних меншостей, бажають вони того чи ні, зазнають асиміляції. Результати цього об'єктивного процесу помітні і в самому Ізраїлі. Про це пишуть навіть прихильники сіоністських концепцій. Один із них, А. Лілієнталь, у книзі «Скільки коштує Ізраїль» пише: «З першого погляду я зміг відрізнити польських ашкеназі від сефардійських євреїв Піренейського півострова чи Північної Африки, йменітських євреїв, німецьких євреїв — усі вони відрізняються не тільки антропологічними особливостями, але й одягом, мовою, манерами і психікою. По суті, всі вони, — змушений визнати автор цієї книги, — були поляками, португальцями, німцями і т. п. Сефардійські євреї з Південної Європи мають фізичні риси таких середньоземноморських народів, як араби, італійці, греки. Західноєвропейські євреї схожі на своїх єдиновірців із Східної Європи так само мало, як іспанці на слов'ян. У 45 процентів польських євреїв світлі очі і 29 процентів литовських євреїв — блондини. За фізичними даними європейські, індійські, йменітські і ефіопські євреї відрізняються один від одного більше, ніж тевтони, слов'яни і романи. Є рослі, світлі євреї з блакитними очима із Центральної Європи і прибалтійських і скандинавських країн; кучеряві алжирські євреї, смагляві, кучеряві фалаша з Абіссинії, жовтошкірі євреї із Китаю і чорношкірі таміли з Індії, що проживали в самому серці Азії протягом сімнадцяти віків»²⁸.

Незважаючи на це, ідеологи сіонізму пишуть, що в Ізраїлі відбувається «консолідація» єврейського населення як нації.

Однією з ознак нації, як відомо, є наявність історичної спільності людей. Про таку історичну спільність в Ізраїлі говорити не можна. Адже більшість населення цієї країни — це іммігранти. За даними

²⁷ Цит. за кн.: Цели и методы воинствующего сионизма. М., 1971, стор. 16.

²⁸ Цит. за: К. Иванов, Э. Шейнманс. Государство Израиль. Его положение и политика. М., 1958, стор. 118—119.

американського журналу «Ньюсуік», в Ізраїлі проживають вихідці з 94 країн світу. Вони приїхали до Ізраїлю протягом останніх двадцяти років.

Сіоністи вважають важливою ознакою нації спільну мову, відриваючи її від розвитку суспільства, від виробничої діяльності людини. На противагу матеріалістичному розумінню історії, сіоністи висувають як визначальний чинник суспільного життя не суспільне буття, не спосіб виробництва, а способи мислення і систему мови. Прагнучи довести вирішальну роль мислення і мови в розвитку суспільства, сіоністи твердять, що тільки наявність спільної мови може забезпечити консолідацію єврейської нації. Такою мовою вони вважають біблійну мову — іврит. Правителі Тель-Авіву навіть видали спеціальний закон, в якому зазначено, що знання мови іврит, особливо для працівників розумової праці — обов'язкова умова влаштування на роботу. Але навіть наявність такого закону не зробила мову іврит єдиною, панівною в країні. Навіть у 1964 р., коли корінне населення ще становило більшість у країні, тільки 58,4 процента єврейського населення знало мову іврит, а нині її знає лише третина. Населення країни розмовляє 70 мовами. Отже, по суті, єврейське населення Ізраїлю не має спільної мови, тобто позбавлене тої спільної риси, яку сіоністи проголосили основною ознакою нації.

В Ізраїлі відсутня й етнічна єдність єврейського населення. М. Кацнельсон у вже згадуваній книзі «Револуція ашкеназі» відверто пише, що хід розвитку має лише один сенс, лише одне значення: забезпечити таке становище, щоб народ Ізраїлю ні в якому разі не був єдиним народом, звичайним народом, а був би суспільством, всередині якого точиться... «селекційна боротьба».

За класифікацією самих сіоністів, в Ізраїлі існує три категорії єврейського населення. До першої відносять «сабрів» — євреїв, які народилися в Ізраїлі. Вони користаються особливими привілеями в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя країни. Сабри вороже ставляться до іммігрантів. Як передало у березні 1973 р. американське агенство Ассошіейтед Пресс, найбільше іммігрантів «розчаровує відсутність теплоти до них з боку єврейських співбратів».

До другої категорії віднесено «ашкеназі» — євреїв, що прибули з капіталістичних країн Західної Європи та Америки. Їх навіть називають «чистими євреями». Заповзятий сіоніст Шювел пише: «Іммігранти-європейці більш здатні до активної корисної діяльності, тоді як неєвропейські іммігранти більш пасивні». А раз так, продовжує він, значить, іммігранти із Західної Європи покликані до виконання «більш важливої функції в історичному процесі соціально-економічної інтеграції в Ізраїлі». І справді, «ашкеназі», маючи капітали, спираючись на підтримку міжнародних монополій, поступово, але неухильно захоплюють командні висоти в Ізраїлі.

До третьої категорії прилічують «сефардів» — євреїв, що приїхали з Африки та Азії і яких зневажливо називають «не зовсім чистими євреями». Сефарди становлять більше половини населення країни і є об'єктом жорстокої економічної, соціальної і політичної дискримінації.

Як уже зазначалося, в Ізраїлі існує класовий поділ населення, який виражає антагоністичну суть ізраїльського суспільства. В той же час, як бачимо, поділ єврейського населення відбувається ще й по етнічних групах. Все це спростовує твердження про консолідацію єврейського населення в націю.

Отже, концепції сіонізму є виявом найгірших форм ідеалістичного, волюнтаристського розуміння історії, яке заперечує об'єктивні законо-

мірності в розвитку суспільства. Філософські і соціологічні ідеї, що лежать в основі ідеології і політики сіонізму, спрямовані на обґрунтування влади монополістичної буржуазії, фінансової олігархії, на виправдання експлуатації, мілітаризму і загарбницьких воєн, на підтримку колоніалізму і расизму, розпалювання ворожнечі і ненависті між народами. Сіонізм є найреакційнішим різновидом антикомунізму, одним з основних знарядь імперіалістичної реакції в боротьбі проти сил прогресу, демократії, соціалізму.

* * *

В статті раскрыта реакційна сутність філософських догм сїонізму, обґрунтована необхідність посилення боротьби проти його ідеології. Показано, що філософські концепції сїонізму представляють собою конгломерат найбільш реакційних ідей, направлених проти наукового комунізму, його положень про соціалістичну революцію, диктатурі пролетаріату, його програми по національному питанню. Ідеологія і політика міжнародного сїонізму проникнуті расизмом, антикомунізмом і антисоветизмом.

Підвергнуті критиці сїоністські концепції про «богоизбранність» євреїв, про їх «особу мисль» в розвитку суспільства, особливо на Близькому Сході і в Африці; раскрыта реакційна сутність «психологічної теорії нації», при допомозі котрої сїоністи намагаються обґрунтувати існування «мирової єврейської нації», довести «бескласовість єврейського державства» і пропагандувати «дуалістичний патріотизм євреїв». На конкретних фактах показано, що держава Ізраїль являється типовим капіталістичним, мілітаристичним державством, в котрому існує соціальний і національний гнет трудящогося.

В статті розоблачається лживість сїоністських тверджень про те, що в Ізраїлі, якби, існує етнічна консолідація єврейського населення.

В статті зроблено висновок про те, що філософські догми сїонізму націлені на ідейне обґрунтування панування монополістичної буржуазії, на оправдання експлуатації трудящогося, колоніалізму і расизму, на розжигання ворожнечі і ненависті між народами, восхвалення мілітаризму і воєн.

Антикомуністична спрямованість ідеології клерикалізму

В. О. СУЯРКО

Породжений найреакційнішими силами капіталістичного суспільства, антикомунізм став основною зброєю імперіалістичної реакції, яка силкується зупинити всесвітній революційний рух, заступити шлях комунізму. Клерикали відверто стали на бік антикомунізму. З кожним успіхом марксистсько-ленінської теорії та революційного руху релігія і церква дедалі запекліше виступали проти прогресивних сил, котрі згуртовувались під прапором наукового комунізму. Змінювались стратегія і тактика церковників: проголошення хрестових походів, анафема, прокляття на адресу комунізму; створення вщерть демагогічної соціальної доктрини і клерикальних організацій, щоб відвернути маси від соціалізму та класової боротьби; цькування і відлучення від

церкви за будь-яке спілкування з комуністами; боротьби проти комунізму й всілякі ідеологічні, антирадянські диверсії,— ось далеко не повний перелік «діянь» церкви на цій негожій ниві.

Чому більшість церковних організацій опинилися у таборі реакції, під чорним прапором антикомунізму? Тому що їхнє соціальне призначення — вірно служити грошовому мішку, пильнувати інтереси експлуататорського класу, частину якого становить сама церковна ієрархія. Багатовікова історія християнства переконливо свідчить про зрощення церковних організацій з органами панівних класів. Особливо тісно переплелися їхні інтереси на ґрунті антикомунізму, тому що релігія виступає в ролі ідеологічної та моральної опори капіталізму. Безпідставними є поширювані богословами різного гатунку байки про якусь «надкласову» природу церкви, про «нейтралітет» релігії в політичних питаннях, бо союз релігії і капіталу, правлячої верхівки церкви і буржуазії надто очевидний. Звичайно, таке спілкування не афішується. А от свій антикомунізм офіційна церква не приховує: «Церква не може примикати до соціальних, ідеологічних і політичних рухів, які походять і які черпають свою силу із марксизму»,— мовить нинішній римський папа Павло VI.

Релігійний антикомунізм становить ультраправе крило сучасного клерикалізму — союзу держави і церкви на спільній політичній та ідеологічній платформі. Вичерпну характеристику дає йому Програма КПРС: «Все зростаючого значення в політичному й ідеологічному арсеналі імперіалізму набирає клерикалізм. Він не обмежується використанням церкви та її розгалуженого апарату. Він має тепер свої великі політичні партії, що стоять при владі в багатьох капіталістичних країнах. Створюючи свої профспілкові, молодіжні, жіночі та інші організації, клерикалізм розколює ряди робітничого класу, ряди трудящих. Монополії щедро фінансують клерикальні партії і організації, що експлуатують релігійні почуття трудящих, їх марновірство і заботони»¹.

Клерикали намагаються на свою користь розв'язати проблему співвідношення церкви і держави, ієрархії й уряду. Зокрема в більшості західноєвропейських держав клерикали або стоять на чолі урядів, або посідають у них панівне становище. Буржуазія підпорядковує своїм інтересам діяльність християнсько-демократичних партій, масові релігійні та світські клерикальні організації. І саме там, як правило, відверто ведеться антикомуністична обробка мас. Водночас активно насаджується «таємний клерикалізм»: заохочується діяльність орденів єзуїтів та «опус деї», ку-клукс-клану, «свідків Єгови» та інших реакційних угруповань, які нерідко прикривають свою антидемократичну діяльність релігійними лозунгами. З поняттям «клерикальний» пов'язані найнегативніші сторони релігії: клерикалісти заплямували себе альянсом з фінансовою олігархією та неоколоніалістами, з націоналістами та расистами, мілітаристами та фашистами.

Сучасний клерикалізм, хоч як він приховує своє справжнє ество, викритий і розвінчаний історією як ворог миру, демократії і соціалізму. Ось чому він усюди натрапляє на активну протидію антиклерикалізму — одного зі справді масових рухів. Не тільки атеїсти і вільнодумці виступають проти церковної реакції: цей рух об'єднує і величезні маси віруючих. Щоправда, масова антиклерикальна діяльність, зокрема «християн доброї волі», часто обмежена рамками загальнодемократичних вимог і не зачіпає основ експлуататорського ладу. Лише комуністи пропонують трудящим послідовний шлях боротьби з монополістичним капіталом та його спільником — клерикалізмом.

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС. К., 1962, стор. 339.

У Програмі КПРС справедливо підкреслюється, що саме реакційні клерикали — керівна верхівка офіційних церков — належать до антикомуністичного табору. До нього не можна віднести все духовенство, всіх служителів культу, а поготів — і віруючих трудящих. До того ж релігійна свідомість під впливом сучасності зазнає помітних змін, у середовищі нижчого духовенства й поміж віруючих зростають симпатії до комунізму, посилюється антиклерикальний протест.

Які ж ідеологічні підвалини клерикального антикомунізму? Католицький антикомунізм зажив сумної слави чільного загону клерикалізму. Він найдавніший противник комунізму. Саме під його крильцем і зріс клерикалізм, доведений католицькими прелатами до крайніх форм. Прокапіталістична соціальна демагогія католицькому досягла небаякого рівня і справляє вплив на доктрини і соціальні концепції інших церков. Папство і Ватикан добре відомі світові як ініціатори і організатори антирадянських акцій та контрреволюційних провокацій проти інших соціалістичних країн.

Ватикан, цей міжнародний центр католицизму, зосереджує в своїх руках потужну пропагандистську індустрію, яка постійно продукує всілякі фальсифікації щодо марксистсько-ленінського атеїзму. Вона є знаряддям психологічної війни проти СРСР та країн соціалістичної співдружності. Папство завжди демонструвало свою ворожість до комунізму. Наведемо хоча б такий факт. Лише три главни католицької церкви, а саме Лев XIII (був папою у 1878—1903 рр.), Пій XI (1922—1939 рр.) та Пій XII (1939—1958 рр.), видали понад дві сотні документів — енциклік, промов, листів та інших звернень до віруючих, які спеціально присвячувалися осудженню комунізму і підтримці прокапіталістичних соціальних доктрин. Кількість цих «документів» зростала від одного папи до іншого: перший видав понад 20, другий — майже 30, а третій — вже понад 150.

Пій XI в енцикліці «Дівіні редемпторіс» (1937 р.) відповів на політику «поданої руки», проголошеної комуністами в ім'я єдності з трудящими віруючими для спільної боротьби проти експлуататорів, беззастережним «вето» на будь-яке співробітництво з комуністами, оголосив хрестовий похід проти марксистсько-ленінської ідеології. Згодом, у 1949 та 1959 роках, ватиканські діячі не раз вдавалися до залякування віруючих. Вони відлучали від церкви вірян, які співчували комуністам або голосували за прогресивно настроєних кандидатів. Заборонялося навіть підтримувати християнські організації, які співробітничали з комуністами.

Традиційний клерикальний антикомунізм удається не тільки до галасливих анафем. Світовій громадськості відомо про ретельно замасковане пособництво з боку католицизму контрреволюційним силам, які намагаються завадити побудові нового суспільства в соціалістичних країнах. Досить згадати, як повелася клерикальна реакція в дні контрреволюційного заклоту в Угорщині, під час подій 1968 року у Чехословаччині. Клерикальні кола роблять усе, щоб зірвати спроби урядів молодих соціалістичних країн остаточно нормалізувати стосунки між державою і церквою.

Останнім часом у певних кіл католицької церкви спостерігаємо тенденції до перегляду тактики стосовно комунізму: замість жорстких, позбавлених перспектив форм боротьби застосувати реформи в рамках «аджорнаменто» — політики «оновлення», пристосовництва. Церковні ідеологи вдаються до рятівних заходів, своєрідної мімікрії, яка проте не зачіпає антикомуністичних засад релігії. Тому й не помітно істотних змін у ставленні католицизму до комунізму. Навпаки, гучніше

лунають голоси консерваторів на угоду традиційному антикомунізму. Небіжчик кардинал Оттавіані (глава конгрегації віри — колишньої інквізиції), який очолював праве крило католицизму, проголосив: «Позиція церкви не зміниться доти, доки комунізм керується марксизмом. Отже, залишається в силі декрет про відлучення від церкви тих, хто дотримується марксистської доктрини». А ватиканський офіціоз — газета «Оссерваторе Романо» не так давно засвідчила: «Нічого не змінилося у ставленні релігії до комунізму. Помилково думати, що всі документи собору і соціальні енцикліки що-небудь змінять. Вони становлять цілковиту альтернативу комунізму, хоч він там не названий».

Католицизм докладав усіх зусиль, щоб відродити на території Радянської України уніатську, греко-католицьку церкву, давно відкинуту віруючими. Коли знайомишся з ідеологічною діяльністю уніатства, бачиш його невідступні намагання розпалити націоналізм, ворожість до комунізму. «Ми не маємо права також забувати, — говорив Л. І. Брежнев, — що націоналістичні пережитки всіляко підігрівають іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу. З надзвичайним запевзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заховаючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»².

Три з половиною століття проіснувала греко-католицька церква, і три з половиною століття уніати під егідою римських пап силоміць наvertsали українців до католицизму. Особливо багато шкоди завдали вони українському народові в останні десятиріччя свого існування — за митрополита Шептицького, коли, засліплені ненавистю до комунізму, уніатські верховоди зробилися зряддям фашизму і українського буржуазного націоналізму. Навколо Ватікану нині скупчилася частина націоналістів, яких використовують для антикомуністичної, націоналістичної пропаганди, для підтримки діяльності антирадянських елементів. Роль глави уніатської церкви виконує останній її митрополит Йосиф Сліпий. Цей поплічник Шептицького дістав титул «верховного архієпископа української католицької церкви».

Зважимо: вивіску змінили. Від 1959 року, коли уніати знову присягли на вірність римському престолу, вони заподадливо почали іменувати свою церкву «українською католицькою». Її було проголошено «національною церквою українців», «істинним носієм матеріальної і духовної культури українського народу». Ватікан також силкується зробити відомою «українську церкву». Тим часом його годіванці не припиняють антирадянських дій. Групуючи навколо себе буржуазних націоналістів, вони спільно чинять провокації. Вони скомпрометували себе, влаштувавши на соборі фотовиставку «Церква-мучениця в країнах комунізму»: з'ясувалося, що на знімках були розправи гітлерівців над радянськими людьми. Під'юджуваний націоналістичними колами за кордоном, старезний «примас українців» Й. Сліпий виступив під час собору з претензіями на ще один титул — патріарха Київського і всієї Русі — і зажадав створити в УРСР «патріархат української католицької церкви» з центром... в столиці України.

На ватиканські кошти Й. Сліпий заснував «український католицький університет», де готуються кадри душпастирів та фабрикуються антикомуністичні, націоналістичні пасквілі. Звідти на територію УРСР різними каналами просочується отруйна пропаганда. Розповсюджуються не тільки проповіді — інструкції, матеріали останнього собору, а й

² Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 25.

старі релігійні видання з націоналістичними приписами. Є також персональні рекомендації — згідно занять адресата. У «пошланнях» картають діяльність войовничих атеїстів, повчають не поважати колгоспну й державну власність.

Але ватиканським ставленникам нема на кого спертися в нашій країні. Колись вони мали печисленних прибічників поміж «покутників». Та й покутництво доживає віку. І все ж гальванізація уніатства, щедра підтримка контрреволюційної націоналістичної і релігійної еміграції показують, що Ватикан не відмовився від своєї одвічної мети — окатоличити слов'янські народи, що він не припиняє боротьби проти соціалістичних завоювань трудящих, підтримує всілякі антикомуністичні заходи.

Не відстають від нього й представники інших різновидів християнства, а деякі політичні клерикали з протестантського табору в США та ФРН своїм войовничим запалом іноді перевершують реакціонерів-католиків. Протестантизм увійшов в історію як засновник екуменічного руху за всевітнє об'єднання ворогуючих між собою християнських церков. Започаткований на зорі ХХ століття цей рух привів до створення в 1948 році Всесвітньої ради церков. Подальший його розвиток пов'язаний з роботою ВРЦ, біля коліски якої стояли американські реакціонери. Вони й спрямовували екуменічний рух в річище антикомунізму.

Годі розповісти про всі ті відтінки антикомунізму, якими забарвлені численні загони протестантизму. Його конфесії діють у різних соціальних умовах, що й позначається на спрямованості їхнього політичного курсу. Варто спинитися на найбільш «войовничих». Це реакційні клерикали з євангелістської церкви, що діє у ФРН. Вони проповідують реваншизм і мілітаризм, вони ініціатори та організатори так званих солдатських зустрічей, де євангельські академії — основні центри поширення клерикальної ідеології — спільно з генералітетом «обробляють» воїнство в антикомуністичному дусі. «Наукові сесії» академії проходять під знаком хрестового походу проти марксизму, являють своєрідні кампанії для мобілізації реваншистських і мілітаристських сил ФРН. Тут же апробуються ідеї горезвісної «теології війни», покликаної залякати віруючих комунізмом і виправдати «священну війну» проти народів соціалістичних країн.

Клерикальна міжконфесійна партія ХДС/ХСС, яка користується підтримкою обох єпископатів — католицького й євангелістського, та інші клерикальні організації методично ллють антикомуністичну отруту в уми громадян ФРН. Під егідою клерикалів діють різні антикомуністичні організації, заклади, установи, центри. У ФРН, починаючи 1951 роком, скликаються конгреси «Церква в біді». Навіть сама назва видає з головою антикомуністів, які занепокоєні падінням престижу церкви у соціалістичних країнах.

Союз духовенства і воячини склався в боротьбі проти прогресивних сил світу. Велика роль в усіх арміях країн-учасниць агресивного Атлантичного блоку (НАТО) покладається на військову церкву — основний інструмент ідеологічної обробки солдатів. Військова церква — одна з найголовніших ланок в системі клерикального антикомунізму. Капелани проповідують «атомну мораль», за якою смерть у війні проти безбожного комунізму прирівнюється до «божого милосердя», адже загиблий «врятовує душу» від гріха комунізму і атеїзму. Ось зразок висловлювань в дусі «теології війни»: «Застосування водневої бомби з позицій християнства є не такою вже й страшною річчю, оскільки всі ми прагнемо до вічного життя. І якщо, наприклад, одна воднева

бомба позбавить життя мільйон людей, її жертви швидше досягнуть вічного життя». Це людиноненависницьке мудрування протестантського єпископа О. Дібелюса — лідера правого крила євангелістської церкви ФРН, котрий не раз протягом свого довгого життя підспівував наліям війни.

Військові священники покликані формувати політичний і моральний дух солдатів, розвивати в них навички професіональних вбивць. Такою є діяльність капеланів в армії США. Кілька тисяч священнослужителів армії США займаються питаннями «релігії, морального стану і поведінки солдатів», а по суті — їх духовним розтлінням. Як завжди, релігія устами військової церкви дає «філософське обґрунтування» агресії як «хрестового походу проти комунізму», вітаючи «богоугодне» знищення людей в ім'я «торжества ідеалів християнської цивілізації».

Теологія війни — агресивна ідеологія, присмачена посиленнями на бога і біблію, до серця іудейським клерикалам та сіоністам в ізраїльській державі, яка протягом двадцяти п'яти років свого існування котрий вже раз розпалює пожежу загарбницької війни на Близькому Сході. Держава Ізраїль, яку іноді на Заході називають «світською теократією», стала вірною пособницею імперіалістичних кіл США. Її діячі активно розмахують жупелом антикомунізму та антирадянщини, спекулюючи на релігійних почуттях віруючих в інтересах реакції. Справді, іудаїзм (релігія віруючих євреїв) та сіонізм (міжнародна клерикально-політична течія єврейської буржуазії) своєю біблійно-талмудистською ідеологією, проповіддю «богообраності», «виключності» єврейського народу нівечать душі ізраїльтян, а також тих, кого в інших країнах ввіймано на вудку сіоністської пропаганди.

Рабини та сіоністи, які верховодять в Ізраїлі, видають свою владу за «божу» і виправдовують існування теократичної держави. Клерикальна меншість силою насаджує диктатуру синагоги байдужий до релігії більшість населення країни. Провідна роль відводиться біблії як засобу ідеологічного ошукування трудящих. Із «святого письма» витягають на світ фанатичний заклик повернення всіх євреїв на їх «біблійну» прабатьківщину. Декого одурманює ця проповідь, це переважно люди старшого покоління. Повіривши легенді про «єдиний єврейський народ», вони «за покликом релігії», залишивши справжню батьківщину, ідуть у чужий край на поневіряння.

Ізраїль давно перетворився на знаряддя американського імперіалізму і міжнародного сіонізму в боротьбі проти комунізму, проти національного і визвольного руху, зробився оплотом антирадянщини. Всі антикомуністичні устремління сучасного сіонізму його ідеологи намагаються прикрити облудним прапором «захисту» євреїв та іудаїзму.

Представники різних церков — проповідники релігійного антикомунізму виступають єдиним фронтом у проведенні ворожих соціальному прогресу акцій. Віросповідні суперечності в даному разі відсуваються на другий план. Які б відтінки не мали конфесії, їхні ідеологі у виступах проти комунізму сходяться на одному — на фальсифікації розв'язання релігійного питання марксистсько-ленінським атеїзмом і становища церкви за соціалізму. «Мабуть, жодна з сторін радянського життя не була такою мірою піддана наклепам і спотворена, як ставлення Радянської держави до релігії і церкви», — писала американська марксистка Бетті Ганнет у статті «Релігія в СРСР», надрукованій у журналі «Політикл Афферс» (№ 7, 1966, стор. 83).

За твердженнями клерикалів, ставлення до релігії є стрижневою суперечністю між капіталізмом і соціалізмом. Це неправомірне перебільшення, підміна соціально-політичних суперечностей ідеологічними.

Висунення релігійного питання в центр ідейної боротьби вигідне антикомуністам для маскуванню класових суперечностей в національних рамках і в міжнародному масштабі. Причому антикомуністи зображують себе вірними захисниками християнства і релігії, а марксистів та соціалістичні держави зображують губителями релігії. Це потрібно клерикалам для того, щоб забезпечити собі прихильність віруючих, а також настроїти їх проти комунізму. Саме у проведенні цієї тактики і полягає специфіка релігійного антикомунізму. Вже склалися й певні штампи його пропаганди.

Штамп перший передбачає настирливе повторення тези про намагання марксизму знищити релігію. Майже сто років тому американський кореспондент газети «Чікаго трибун», який брав інтерв'ю у Карла Маркса, вже застосовував цей прийом:

— Д-р Маркс, Вам і Вашим послідовникам приписують всілякі палійські промови проти релігії. Вам, зрозуміло, хотілося б, щоб уся ця система була знищена, викорінена дощенту.

Розбиваючи таке звинувачення, К. Маркс обгрунтував погляд войовничого матеріалізму на майбутнє релігії:

— Ми знаємо,— відповів він після короткого роздуму,— що насильницькі заходи проти релігії безглузді; але наша думка така: релігія зникатиме мірою того, як розвиватиметься соціалізм. Її зникнення повинно відбутися в результаті суспільного розвитку, в якому велика роль належить вихованню³.

Отже, відмирання релігії залежить від розвитку соціалізму, від класової, революційної боротьби за побудову комунізму (об'єктивний фактор подолання релігії), а також від виховного впливу тих суспільних сил, які очолюють цю боротьбу мас (суб'єктивна умова повної секуляризації). У радянській дійсності виявляються обидва ці фактори, завдяки яким релігія зживає себе.

Штамп другий — цілком сучасний, хоч застосований прийом сягає в минуле: спотворене зображення ленінської політики КПРС і Радянської держави, намагання дискредитувати успіхи наукового атеїзму; невпинне повторення вигадок про те, що в нашій країні релігія переслідується, віруючі зазнають гонінь, а церква «мовчить», бо не здійснена «свобода релігії», що атеїзм, мовляв, не в змозі пояснити існування релігії за соціалізму.

Антикомуністичний табір чинить нападки на діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, яка вперше в історії людства висуває завдання щодо атеїстичного виховання всього народу і прагне, щоб кожний член радянського суспільства опанував матеріалістичне світо розуміння.

КПРС на XXIV з'їзді проголосила: «Серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму»⁴. Коли на початку шістдесятих років КПРС розробила широковідомі заходи для поліпшення справи атеїстичного виховання в країні, за рубежем знялася нова хвиля антирадянщини. Орган американських радянологів «Проблемз ов комьюнізм» вмістив під загальним заголовком «Війна проти релігії» дві антиатеїстичні статті: Гаррі Уїллеттса, якого було відрекомендовано «визнаним британським експертом по СРСР», а також статтю французького католицького письменника, що сховався під псевдонімом Жака Ферньє. Поміж однотипних за методами

³ Див.: Новый документ Карла Маркса.— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, стор. 11.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 95.

паплюження атеїзму «праць» з'явилася книга М. Струве «Християнство в СРСР», що вийшла в Парижі.

Г. Уїллеттс, коментуючи заходи, вжиті ЦК КПРС в галузі атеїзму, облудно твердить, ніби «в минулому в СРСР були ще жорстокіші нападки на релігію, але ще ніколи цей режим не проводив такої масованої і так старанно екіпированої кампанії». Ферньє також повторює заявлене твердження про «почату 1963 року масову, енергійну кампанію проти всяких форм релігійної віри». Обидва автори намагаються зобразити поточну антирелігійну пропаганду, розгортання атеїстичного виховання трудящих в СРСР як «спалах» гоніння на релігію, церкву та віруючих. Та їх перевершив М. Струве, який приписує атеїзмові догматизм («войовничий атеїзм опинився в полоні цілого ряду суперечностей»), не спиняється перед звинуваченням типу: «Антирелігійна пропаганда ефективна тільки в тому випадку, якщо вона супроводжується «адміністративними заходами», тобто кажучи більш яснішою мовою, примусовими засобами, або, якщо завгодно, гоніннями»⁵.

Г. Уїллеттс детально «аналізує» (тобто з позицій буржуазного ідеолога спотворює) успіхи атеїстичного руху в СРСР. Він помічає найдрібніші промахи атеїстів, але свідомо відводить очі від найголовнішого — існування країни масового атеїзму. Воїстину мудро мовлять в народі: «Сліпий той, хто не хоче бачити». Затятий «радянознавець» піддає сумніву, що в нас «переважна більшість народу порвала з релігією» і «стала свідомими атеїстами». І тут він підкидає крапленьку карту: вдається до тої категорії віруючих, яка змінила віросповідання, а не стала атеїстами: мовляв, «коли традиційні вірування виганяють у двері, передсуди влітають у вікно». В той же час Г. Уїллеттс скрушно констатує, мимоволі наближаючись до істини, що «колишні священники, пастори, рабини і мулли..., професіональні відступники допомагають дискредитувати релігію», і це справляє «свій вплив принаймні на людей з слабкою вірою». Як би там не було, робить висновок Г. Уїллеттс, атеїсти «при цьому здобувають маленьку перемогу».

М. Струве пише про це ще грубіше: «Перший же натиск викликав цілий ряд випадків публічного відступництва». А далі, забувши про щойно сказані слова, наводить дивовижну за своєю надуманістю причину прозрівання людей: «Власті... намагаються скомпрометувати духовенство зсередини, вводячи до його складу довірених людей»⁶.

Не маючи аргументальних підстав для критики атеїзму, такі коментатори вдаються до недовзволених методів полеміки. Тільки так і можна розглядати одну з ватиканських акцій. 1965 року у Ватикані був створений секретаріат в справах невіруючих, який очолив віденський архієпископ кардинал Ференц Кеніг. Основне завдання нового органу — вишукувати підступні засоби боротьби проти атеїзму. Першу скрипку в секретаріаті грають представники ордена єзуїтів — оплоту католицької реакції. Орденська структура збагатилася новим підрозділом — комісією з атеїзму.

Поставивши за мету вивчення причин і джерел сучасного атеїзму, секретаріат видав протягом 1967—1971 років чотиритомну книгу «Сучасний атеїзм». Видання, здійснене філософським факультетом папського Селезіанського університету, має цілком антикомуністичну спрямованість. У ньому в світлі, вигідному для клерикалів, тлумачиться смисл діалога, який церковники пропонують атеїстам, а також ставить-

⁵ Nikita Struve. Les chrétiens en. U.R.S.S. Paris, Editions du Seuil, 1963, p. 251—252.

⁶ Ibid, p. 259.

ся за мету ознайомити прихильників католицизму з основними положеннями наукового атеїзму. Майже усі сто статей чотиритомника спрямовані проти марксистсько-ленінського атеїзму. І хоч їхні автори претендують називатися вченими-теологами, видрукувані матеріали далекі від науки, істинності. Це енциклопедія фальсифікації атеїзму, де вузький суб'єктивізм перемішаний із звичними вже, традиційними антикомуністичними та антирадянськими вигадками.

І, нарешті, третій штамп антикомуністичної пропаганди. Він зводиться до фальсифікації історії розвитку релігії та церкви, до тверджень про невмирущість віри, «вживання» релігії в комуністичне суспільство, до намагань поєднати несполучні речі — комунізм і релігію. В даному разі думки буржуазних ідеологів збігаються з теоретизуваннями православних богословів. Тут наявне бажання оживити віру, «повернути Росію до бога». Ось чому так багато буржуазні релігієзнавці пишуть зокрема про становище найбільшої в СРСР руської православної церкви. За неповними даними за останнє п'ятдесятиліття вони видали більше 100 книг про діяльність руського православ'я в радянський період. Протягом зазначеного часу в США вийшло близько 40 великих праць з цієї тематики, в Англії — 20, у Франції — 20, в Німеччині (після 1949 р. — тільки у ФРН) — 16⁷.

Недоброзичливі з-за кордону беруть під захист екстремістів із числа колорелігійних діячів або тих елементів, які за порушення радянського законодавства про свободу совісті притягаються до відповідальності органами радянської влади. Вони здіймають галас у зарубіжній пресі і не гребують інсинуаціями щодо нашої держави. Західнонімецький католицький журнал «Манн ін дер цейт» не соромиться писати на своїх сторінках: «Не звільнення робітничого класу від капіталістичної експлуатації і соціальної нужди було від початку справжньою метою комунізму, а звільнення людини від «оков» релігії, віри в бога і потойбічний світ, створення безбожного суспільства... Вони не заспокояться, поки не вирвуть віру у бога із сердець дітей, поки не зруйнують всі церкви і вівтарі, поки не заженуть останніх людей, які залишилися вірними, у найглибші катакомби».

Всі ці твердження надумані і брехливі. Загальновідоме положення наукового атеїзму про те, що боротьба проти релігійної ідеології підпорядкована класовій боротьбі пролетаріату за комунізм, що глибоко гуманне атеїстичне виховання трудящих в СРСР є складовою частиною системи комуністичного виховання. Соціалістична дійсність зриває релігійний флер, перекоонує кожную неупереджену людину у правоті марксистсько-ленінського атеїзму. Більш як піввіковий досвід становлення світового соціалізму доводить історичну приреченість релігії, цього пережитку старого, експлуататорського ладу. Науковий атеїзм виступає сьогодні не лише з обґрунтованими теоретичними аргументами, він владно увійшов у суспільну практику країн соціалістичної співдружності, демонструючи світоглядну міцність соціалістичного ладу. Нарешті, перша соціалістична держава стала першою в світі країною масового атеїзму. У цьому велика заслуга здійсненої в СРСР повної і справжньої свободи совісті.

Правильне розв'язання питання про свободу совісті дозволило розгорнути атеїстичний рух і налагодити антирелігійне виховання народу. Воно орієнтує на боротьбу як проти адміністрування, так і проти примиренства щодо релігії. В умовах радянського ладу і соціалістичної демократії є всі можливості для трудящих вільно визначити своє

⁷ Див.: Э. И. Лисавцев. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. М., 1971, стор. 9.

ставлення до релігії: бути віруючим і сповідувати якусь релігію, змінювати віросповідання; бути безбожником і байдуже ставитись до релігії; бути атеїстом і активно заперечувати релігію, вести атеїстичну виховну роботу. І віруючі і невіруючі — рівноправні громадяни СРСР. Світський характер соціалістичної держави і всієї соціальної системи виховання, що ґрунтується на загальновідомих положеннях ленінського декрету про свободу совісті та Конституції СРСР, за якими церква відокремлена від держави і школа від церкви, сприяв переходу переважної більшості населення на атеїстичні позиції.

Партія і Радянська держава стоять на сторожі завоювань свободи совісті. Боротьба з чужою комуністичною ідеологією ведеться виключно ідейним шляхом і виховними засобами. Як зазначав на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев «боротьба з тим, що ми називаємо пережитками минулого в свідомості і вчинках людей, — це справа, яка потребує постійної уваги партії, всіх свідомих передових сил нашого суспільства»⁸. Тут мається на увазі вся сукупність суспільних виховних сил, до складу яких входять не лише професійні вихователі — вчителі, ідеологічні працівники, — а й партія, профспілки, комсомол, інші громадські організації, кожний трудовий колектив, кожна радянська сім'я. Зараз у ставленні до віруючих переважає індивідуальна робота, яка характеризується щирістю, дохідливістю і переконливістю доказів. Досягнута в СРСР морально-політична єдність радянського народу здобувається також і в результаті здійснення програмних настанов партії у ставленні до віруючих.

Комуністичні та робітничі партії країн соціалізму, озброївшись ленінським атеїстичним вченням та застосовуючи приклад Радянської держави, спираючись на багатющий досвід КПРС, розв'язали проблему забезпечення свободи совісті й успішно розгортають антирелігійну пропаганду і атеїстичне виховання мас. Проголошення і гарантування свободи совісті в усіх соціалістичних країнах ґрунтується на принципах марксизму-ленінізму. Звичайно, завжди у стосунках партії, держави, суспільства з віруючими, церквою та релігією враховувалися національні, історичні й побутові особливості, традиції. Специфіка ця ні в якому разі не виключала загальних закономірностей, притаманних усім соціалістичним країнам у вирішенні питання про релігію. Так, типовим для них є той факт, що компартії не вважають релігію стосовно до себе приватною справою, а ведуть з цією антинауковою ідеологією непримиренну ідейну боротьбу, очолюють атеїстичні сили суспільства у наступі на релігію. Іншим спільним моментом є секуляризація державно-правових відносин, суспільного життя.

Ось як насправді розвивається атеїстичний рух і яке становище релігії при соціалізмі, що безсоромно спотворюється у кривому дзеркалі клерикального антикомунізму. Науковий атеїзм піддає нищівній критиці реакційні церковні організації та антикомуністичні діяння правлячої верхівки, яка зв'язана з політичним клерикалізмом і являє собою реакційне ядро церкви. Комуністи головну межу проводять не між атеїстами і віруючими, а між експлуаторами (віруючими і невіруючими) і пригнобленими, експлуатованими (незалежно від того, чи віруючі вони, чи атеїсти). Такий поділ дозволяє відмежуватися від церковної ієрархії, що відстоює капіталізм, і зав'язати плідний діалог з масами віруючих, залучаючи їх до боротьби в ім'я єдності трудящих, в ім'я миру, демократії і соціалізму. При цьому враховується, що у релігійному середовищі відбувається поляризація сил, розшаруван-

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. Політвидав України, К., 1971, стор. 96.

ня на правих і лівих, мірилом чого найчастіше бувають політичні питання, ставлення до комунізму.

Комунізм, змітаючи всякі перепони, нагромаджені антикомуністами різних мастей, владно крокує планетою. Це страхає його противників, котрі силкуються протиставити йому релігію, сподіваючись використати її як bastion, якого, мовляв, не здолає революційна, пролетарська ідеологія. Проте логіка історичного розвитку людства переконує, що релігія, яка зазнає глибокої кризи і розкладу під тиском соціального і науково-технічного прогресу, позбавлена майбутнього. Майбутнє належить комунізму — суспільству безрелігійному.

* * *

В статті показано, як реакційні сили використовують релігію і церкви в антикомуністических цілях. Раскрыта структура современного клерикального антикоммунизма. Разоблачается деятельность его главных отрядов: католицизма и униатства, ультраправых течений протестантизма, иудейских клерикалов и сионистов. Развенчиваются основные методы идеологических диверсий клерикалов, их попытки фальсифицировать решение религиозного вопроса КПСС и советским государством и извратить положение религии, церкви и верующих в СССР.

Апологія капіталізму в концепції „постіндустріального суспільства“ Д. Белла

Т. Г. КОСАРЕВА

За сучасної епохи, яка характеризується зростанням притягальної сили марксистсько-ленінських ідей суспільного розвитку, конструювання буржуазними ідеологами теорій «трансформації» капіталізму становить по суті реакційну спробу заперечити об'єктивну неминучість загибелі буржуазного суспільства. Однією з таких спроб є теорія «постіндустріального суспільства», яка була вперше висунута американським соціологом Д. Беллом*. Її основні положення набули свого дальшого розвитку в інших буржуазних ідеологів. Зокрема її різні модифікації знаходимо у працях Г. Кана, Зб. Бжезінського, Дж. Гелбрейта, хоча у різних авторів майбутнє буржуазне суспільство має різну назву: у Д. Белла і Г. Кана — «постіндустріальне», у Дж. Гелбрейта — «нове індустріальне», у Зб. Бжезінського — «технотронне».

Згідно з теорією «постіндустріального суспільства», розвиток сучасного капіталізму йде, нібито, в напрямі певних специфічних видозмін, які дадуть змогу позбавитись окремих хиб існуючої системи. Державно-монополістичний капіталізм у цій моделі зображується як «прогресивна» економічна система, яка позбудеться вад і суперечностей

* Д. Белл очолює Гудзонівський інститут — одну з найбільших установ США, що займається соціально-політичним прогнозуванням. Він голова спеціальної футурологічної «комісії 2000 року», створеної при Національній Академії наук США.

«класичного» капіталізму. Він набуде таких рис, які, за твердженнями Д. Белла, дозволять говорити про його трансформацію. Тим часом неупереджений аналіз змін у капіталістичному суспільстві переконує в тому, що науково-технічна революція лише загострює суперечності капіталістичного виробництва, а тому дедалі більшою мірою посилює об'єктивну необхідність в докорінній перебудові суспільства.

Що ж спонукає буржуазних ідеологів з такою заповзятливістю братися за прогнозування майбутнього розвитку людського суспільства? По-перше, пропагандистсько-ідеологічні цілі. По-друге, реальні вимоги сучасного виробництва. Д. Белл у вступі до праці Г. Кана і А. Вінера «Рік 2000-й» пише, що мета прогнозу в наш час полягає не в передріканні майбутнього на зразок далекогосяжного розгортання килиму часу, а швидше в змалюванні «альтернативних майбутніх», які можуть надати можливість вибору¹.

Звичайно, закономірна зміна суспільно-економічних формацій зовсім не відбувається автоматично і не усуває проблеми вибору. Ця зміна є наслідком свідомої, цілеспрямованої боротьби революційних сил. Однак будь-який вибір нового суспільного ладу немислимий поза вирішальним впливом об'єктивних факторів, що виростають з економічного і соціального розвитку попереднього суспільства і настійно вимагають переходу до нового суспільства.

Проте, Д. Белл, як й інші буржуазні футурологи, не враховує цих особливостей діяльності трудящих мас, тому він не спроможний змалювати реальну програму майбутнього. Він не бачить реальних рушійних сил і об'єктивних умов суспільного прогресу.

Розглянемо головні футурологічні положення теорії «постіндустріального суспільства». Як зразок для майбутнього світу виставляється США, бо це велика держава, що вступила «в початкову фазу постіндустріального суспільства»². Характерними рисами цього суспільства, згідно з теорією Д. Белла, є високі середні прибутки населення, переважання «інтелектуальної технології», централізація і кодифікація наукових знань, витіснення технікою людини і людської праці з виробництва, зростаюча роль в суспільстві і державному апараті науково-технічної інтелігенції. Отже, техніка виступає тут як визначальний фактор усіх сторін життя.

Намагаючись замаскувати експлуаторську сутність капіталістичного суспільного ладу, Д. Белл концентрує увагу на окремих змінах в структурі суспільства, які нібито ведуть до зміни самого капіталістичного суспільства. Він пише: «Постіндустріальне суспільство», що нині лише зароджується, докорінно змінює структуру суспільних установ, а це, в свою чергу, спричиняє зміну структури самого суспільства». На його погляд, «постіндустріальне суспільство» будуватиметься на наукових принципах і це становитиме умову нових соціальних відносин і нової соціальної структури. Проте Д. Белл все ж не може обминути такі соціальні хвороби розвинутого капіталістичного суспільства, як стійке безробіття, періодичні спади виробництва, мілітаризація економіки, расові конфлікти, почуття невпевненості в завтрашньому дні. Він з тривогою відзначає наявність масової незабезпеченості і змушений визнати: усвідомлення того, що в країні існує бідність, «сприяло виникненню відчуття нестійкості в суспільстві». Звідси випливає висно-

¹ Див.: Introduction by D. Bell to: H. Kahn and A. Wiener. The Year 2000. A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years. New York, Macmillan, 1967, p. XXVII.

² D. Bell. The Post-Industrial Society: Technocracy and Politics. VII-th International Sociological Congress, Varna, 1970, p. 5.

вок, що в «наступні роки суспільство будуть розхитувати дедалі більше й більше соціальногрупові конфлікти».

Але Д. Белл не прагне з'ясувати об'єктивні корені і джерела зазначених соціальних явищ, не намічає реальних шляхів для усунення цих конфліктів. Він покладається на науку як єдину силу, здатну усунути напруженість у соціальних відносинах. Тому важливе місце у всіх його прогнозах (так само як у прогнозах інших буржуазних теоретиків індустріалізму — Дж. Гелбрейта, Р. Арона та ін.) займає теза про визначальний вплив на соціально-політичну структуру суспільства «сайентифікації» виробництва та інтелектуалізації праці.

Певною мірою «сайентифікація» виробництва — це об'єктивний процес за умов науково-технічної революції. Дедалі більше застосовуються електронно-обчислювальні машини, системи автоматичного управління тощо. Зростає роль різних дослідницьких організацій: наукових лабораторій, університетів, академічних установ. Але слід пам'ятати, що вирішальним фактором лишається та соціальна система, за якої відбуваються такі процеси. Аж ніяк не можна погодитися з висновками Д. Белла, передбачуваними щодо «сайентифікації» виробництва та її впливу на соціальну і політичну структуру «постіндустріального» суспільства. У своїй статті «Постіндустріальне суспільство», опублікованій у книзі «Техніка і соціальні зміни» Д. Белл пише, що «постіндустріальне суспільство» — це суспільство, в якому бізнес уже не є домінуючим елементом, у якому буцімто «домінує інтелектуал», джерелами нововведень стають інтелектуальні інститути, а не промислові корпорації. «Основними суспільними інститутами стануть величезні конгломерати університетів, дослідницьких інститутів, дослідницьких корпорацій»³⁻⁶. Д. Белл називає три основні елементи, які, на його думку, характеризуватимуть майбутнє американське суспільство: «1) експонентний розвиток науки, 2) розвиток інтелектуальної техніки, 3) розвиток діяльності в галузі досліджень і удосконалень»⁷. Він підкреслює, що наукова діяльність буде характеризуватися високою централізацією установ, які виробляють теоретичні знання.

Не викликає сумніву, що в майбутньому суспільстві організація виробництва теоретичних знань набуде надзвичайно великого значення як важливий фактор науково-технічного прогресу. Та з цього американський соціолог робить неправомірний висновок, що «інтелектуальні установи» стають головними в соціальній структурі; що вчені посядуть визначальне місце у сфері соціального керівництва, стануть «незалежними» від власності і політичного апарату, що влада повністю перейде до «технічної інтелігенції» або технічної еліти, котра пануватиме як у сфері виробництва, так і в сфері політики.

Справді, на сучасному етапі розвитку державно-монополістичного капіталізму відбувається певний перехід деяких функцій управління від власників до управляючих — менеджерів, але, по-перше, менеджери (освічена управлінська бюрократія) є тільки найманими службовцями, підпорядкованими фінансовій олігархії, а по-друге, їхні класові інтереси, як частки правлячої еліти, невіддільні від інтересів їхніх господарів, або, точніше, спільників в експлуатації мас.

Тому неправомірність висновку Д. Белла очевидна: панівні класи не віддають влади добровільно, і якого б значення не набули вчені у сфері виробництва, вони об'єктивно залишатимуться виконавцями волі імперіалістичної буржуазії. Перехід адміністративних функцій від

³⁻⁶ Technology and Social Change. Edited by Eli Ginzberg. New York, Columbia University Press, 1964, p. 44.

⁷ Ibid, p. 44.

власників до управляючих не усуває непримиренності інтересів праці і капіталу, оскільки влада (її тепер слід розглядати не як владу окремих власників, а як сукупну владу монополістичної буржуазії), як і раніше, належить капіталу і діє в його інтересах.

Соціально-філософська необґрунтованість технократо-менеджеристських ілюзій пояснюється абсолютизацією ролі техніки і перетворенням її на автоматично діючий фактор соціально-політичного розвитку, змішуванням технологічного і соціального аспектів науково-технічної революції. Д. Белл помилково вважає, що головний фактор соціальних змін — розвиток науки і техніки. Він ігнорує визначальний детермінант суспільного прогресу — тип виробничих відносин, форми власності і характер організації суспільного виробництва, а також зумовлені ними класові відносини.

Щодо власності Д. Белл пише, що вона нібито «зазнала змін у двох істотних аспектах. Один з них досить простий: індивідуальна власність стала корпоративною і контролюється не хазяїном, а менеджерами... Відношення власності існують не тільки між людьми, але й між індивідом і урядом...»⁸. У даному разі Д. Белл перекручено тлумачить деякі реальні моменти сучасного розвитку капіталізму. Жодних істотних якісних змін приватна капіталістична власність не зазнає. Вона лише змінює форми у межах державно-монополістичного капіталізму. У ряді капіталістичних країн відбувається «одержавлення» деяких галузей господарства, частковий процес націоналізації, пов'язаний, насамперед, з бажанням посилити втручання держави в економіку.

Буржуазні ідеологи загалом і Д. Белл зокрема не припускають можливості існування суспільства без приватної власності. За панування ж приватної власності на засоби виробництва процес «одержавлення» не може змінити природи капіталістичної системи. Такі докорінні зміни можуть статися лише після соціалістичного усупільнення засобів виробництва. «...Поки при владі, — писав Ф. Енгельс, — лишаються імущі класи, всяке одержавлення буде не знищенням експлуатації, а тільки зміною її форми»⁹. Буржуазна держава, регулюючи відношення між працею і капіталом, передусім відстоює інтереси монополістичного капіталу. Вона не в змозі розв'язати проблеми наукового управління розвитком суспільства, ліквідувати анархію виробництва, безробіття, стихійні коливання ринку тощо. І нині головною рушійною силою науково-технічного прогресу в буржуазному суспільстві залишається, як і раніше, гонитва за прибутками. Буржуазні ідеологи намагаються затушувати корінні антагонізми капіталістичного суспільства — між працею і капіталом, між пролетаріатом і буржуазією тощо, вдаючись до розгляду другорядних, похідних соціальних процесів.

Створена Д. Беллом модель «постіндустріального суспільства» є варіантом де в чому перебудованого (згідно з неминучими наслідками науково-технічного прогресу) державно-монополістичного капіталізму. Водночас американський соціолог не міг не врахувати тенденції до певних структурних змін у буржуазному суспільстві. Він, як і його однодумці, зокрема С. Ліпсет, визнає, що структура суспільства може змінюватися час від часу. Проте всі ті зміни, які він пророкує, перебувають у межах капіталістичних відносин. До таких структурних змін Д. Белл відносить характерне для «постіндустріального суспільства»

⁸ D. Bell. The Post-Industrial Society: Technocracy and Politics. VII-th International Sociological Congress, Varna, 1970, p. 38.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 51.

переміщення питомої ваги різних видів економічної діяльності з сектора виробництва в сферу обслуговування, подальший поділ праці та її усуспільнення.

З погляду Д. Белла, ця тенденція «перебудовує» соціально-економічну структуру суспільства. Проте він не в змозі визначити вирішальні зв'язки і напрями соціального розвитку і обмежується розглядом окремих явищ. Науково-технічна революція, безумовно, розширює можливості виробництва, спричиняє його усуспільнення. Але гальмом цих процесів все виразніше виступає вся капіталістична система виробничих відносин і, передусім, панування приватної власності.

На сучасному етапі розвитку капіталізму через такі об'єктивні вигоди науково-технічної революції як усуспільнення виробництва, планування виробництва тощо проступає настійна необхідність переходу до соціалізму шляхом революційного перетворення корпоративної власності в загальнонародну і передачі влади в руки робітничого класу.

Значну увагу у своїй концепції «постіндустріального суспільства» Д. Белл приділяє людській особі і проблемі відчуження. Розглядаючи під цим кутом зору процеси, що відбуваються в сучасному буржуазному суспільстві, він зокрема пише, що під час прогнозування постає питання про місце машини у системі соціальних цінностей суспільства. Нова техніка, за його словами, перетворює робітника з машинного оператора в наглядча за машинами. «Ми можемо,— продовжує Д. Белл,— змалювати суспільство, яке стає дедалі більшою мірою деперсоналізованим. Це зробить інститути, такі як профспілкові об'єднання, ще більш відчуженими. Це — одна з основних проблем, що впливають з прискореного розвитку техніки майбутнього суспільства»¹⁰.

Проблема відношення людини і техніки з кожним роком стає актуальнішою для сучасних капіталістичних країн. Інтенсивний розвиток техніки загрожує безробіттям вже не тільки робітникам, але й представникам розумової праці, витісняючи їх з процесу суспільного виробництва¹¹. Посилюється тенденція чимдалі більшого відчуження індивіда, знецінюється не тільки праця, але й сама особа. Це пояснюється тим, що впровадження нових технологічних методів, здійснення автоматизації виробництва в масштабах всього суспільства вимагає планомірного розвитку виробництва, що неможливо за умов державно-монополістичного капіталізму, бо суперечить самій його суті. Несумісність капіталістичних виробничих відносин з досягнутих рівнем продуктивних сил стає дедалі очевиднішою, оскільки капіталізм неспроможний використати результати науково-технічної революції. Нова техніка виступає як чужа, ворожа людській праці. Тому її впровадження приводить до знецінювання праці. Трудящі маси перетворюються на простих виконавців чужої волі, тобто виступають не як активні суб'єкти соціального процесу, а лише як його об'єкти. Людина за цих умов деперсоналізується, знеособлюється, втрачає свою індивідуальність. До того ж капіталізм поширює умови відчуження праці не тільки на робітників, але й на інтелігенцію. Науковці продають свою працю капіталістові, який використовує її в своїх егоїстичних цілях. Наукові дослідження стають знаряддям капіталу, який перетворює науку на товар. Водночас імперіалізм намагається поставити наукові

¹⁰ Technology and Social Change. Edited by Eli Ginzberg. New York, Columbia University Press, 1964, p. 54—55.

¹¹ Наприклад, у США в 1970—1971 рр. загалом налічувалося близько 100 тисяч безробітних інженерів, фізиків, хіміків, геологів та інших спеціалістів. Див.: «Коммунист», 1972, № 11, стор. 124.

відкриття на службу війні. Як відзначають самі американські вчені, наукові дослідження в США проводяться в основному в системі військово-промислового комплексу. Вони націлені на створення військової техніки і розвиваються часто на шкоду іншим галузям науки.

Д. Белл лише констатує деякі явища буржуазного суспільства, проте не розкриває істинного і головного джерела відчуження і деперсоналізації — панування приватної власності на засоби виробництва, що зумовлює експлуатацію людини людиною, «не помічає» антинародного і антигуманного характеру капіталістичних відносин, які він проектує на майбутнє. Об'єктивна функція його теорії — апологія існуючого капіталістичного суспільства, хоча й дещо видозміненого. Ця апологіка викладається в міркуваннях про «сучасне суспільство взагалі», тому Д. Белл плутає «соціальні адреси» цілого ряду соціальних явищ. Так, наприклад, говорячи про відчуження молоді в Америці, він описує це явище як характерне для «будь-якої розвиненої промислової країни»¹². Але чи так це? В основі всіх форм відчуження лежить відчуження праці, подолання якого можливе тільки після ліквідації приватної власності, яка панує за капіталізму і є соціально-економічною основою відчуження.

В умовах соціалізму немає соціально-економічної основи відчуження. Відчуження і деперсоналізація — не наслідки науково-технічної революції як такої, як це намагається довести Д. Белл, а вияв капіталістичного способу використання її результатів. Для ліквідації відчуження і деперсоналізації необхідно ліквідувати її капіталістичну основу — приватну власність.

Складовою частиною теорії «постіндустріального суспільства» і, певною мірою, її передумовою є концепція «деідеологізації».

На противагу марксистському погляду на роль ідеології в сучасному світі, Д. Белл й інші американські вчені (Е. Шиллз і С. Ліпсет) проповідують теорію «кінця ідеології». В роботі під такою назвою Д. Белл писав, що в наш час «ідеології вичерпали себе», втратили свою істинність і силу переконання. На Заході інтелігенція нібито дійшла згоди з політичних питань: «прийняття» держави загального добробуту, прагнення до централізованої влади, до системи змішаної економіки і політичного плюралізму. А якщо так, то, за його логікою, «ідеологічна доба скінчилася», науково-технічна революція сама розв'яже всі соціальні проблеми.

Проте об'єктивний аналіз сучасних процесів виявляє всю абсурдність цієї концепції. В буржуазному світі загострюються економічні й соціальні суперечності, що впливають з основної суперечності — між працею і капіталом. До того ж самі буржуазні ідеологи аж ніяк не відмовляються від ідеології, висуваючи нові концепції, що націлені на спростування марксистського висновку про об'єктивну необхідність заміни капіталізму соціалізмом. Науково-технічна революція не тільки не ослаблює, а ще більше посилює значення ідеології, розширює фронт ідеологічної боротьби, робить предметом ідеологічних сутичок нові соціальні проблеми. Замовчувати ці факти не можуть навіть буржуазні соціологи. Сам Д. Белл у статті «Нестійка Америка» говорить про факти, «що привели суспільство до соціальної нестійкості і в результаті — до втрати політичною системою своєї правомірності»¹³⁻¹⁴. Поміж таких факторів він називає кризу парламенту, зростання на-

¹² Див.: "Encounter", 1970, vol. XXXIV, N 6, p. 17.

¹³⁻¹⁴ "Encounter", 1970, vol. XXXIV, N 6, p. 12.

сильства, міжрасові конфлікти, відчуженість молоді тощо. Разом з тим, констатуєчи наявність ідеологічних суперечностей, притаманних капіталістичному суспільству, він свідомо обминає головне — класові причини цих суперечностей, які стають очевидними під час об'єктивного, конкретно-історичного аналізу. Науково-технічний розвиток за умов сучасного капіталізму неминуче супроводжуватиметься загостренням соціальних конфліктів, поглибленням класових антагонізмів і піднесенням класової боротьби¹⁵. На посилення експлуатації, інтенсифікацію праці і погіршення життєвих умов робітничий клас капіталістичних країн відповідає новим піднесенням страйкової боротьби.

Для поглядів Д. Белла, як і взагалі для сучасної буржуазної філософії, характерний песимізм. Цей песимізм — не випадкове явище. Він зумовлений тим, що капіталізм позбавлений об'єктивних історичних перспектив. Песимізм спричинений глибокою кризою, яку переживає сучасне буржуазне суспільство. Протягом останнього часу кризисні тенденції капіталізму посилились не тільки в галузі економіки, але й у сфері політики. Загострились як внутрішні, так і міжімперіалістичні суперечності, доказом чого служить валютно-фінансова криза. Райдужні сподівання на те, що науково-технічний прогрес автоматично розв'яже всі суперечності капіталізму марні і безпідставні.

Але буржуазні ідеологи, користаючись із здобутків науково-технічної революції, намагаються всіляко затушувати суперечності, превентивними заходами зберегти загниваючий лад. «Однак, — говориться в Звітній доповіді ЦК ХХІV з'їздові КПРС, — пристосування до нових умов не означає стабілізації капіталізму як системи. Загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватись»¹⁶.

З кожним роком поглиблюється прірва між можливостями науково-технічного розвитку і реалізацією цих можливостей в умовах капіталізму. Велике виробництво, засноване на найновіших досягненнях науки і техніки, потребує високого рівня організації. Але ця вимога не може бути повністю реалізована за панування капіталістичних відносин. Внаслідок цього посилюється конфлікт між капіталістичним способом виробництва і об'єктивними вимогами науково-технічного розвитку.

Лише новий соціальний лад, який ґрунтується на суспільній власності на засоби виробництва і владі трудящих, здатний забезпечити планомірний, безкризовий розвиток економіки в інтересах народу, гарантувати соціальні і політичні права трудящих, створити умови для справжньої демократії, реальної участі широких народних мас в управлінні суспільством, для всебічного розвитку особи, рівноправності націй і дружби між ними. На ділі доведено, що тільки соціалізм здатний розв'язувати корінні проблеми, які стоять перед людством¹⁷. Отже, лише соціалістичне суспільство відкриває шлях до всебічного розгортання науково-технічної революції, яка сприятиме дальшому всебічному розвитку матеріального і духовного життя людини.

¹⁵ Страйковий 1970-й рік американського робітничого класу можна порівняти за розмахом лише з двома попередніми «піками» — 1919-им і 1945—1946-им роками. Протягом цього року відбулося 5600 значних страйків — рекордне число за останнє десятиріччя. Див.: «Мировая экономика и международные отношения», 1971, № 4, стор. 76. Загальна кількість учасників страйків в капіталістичних країнах 1971 року зросла порівняно з 1958 роком більш як у 2,5 рази і становила 70 млн. чоловік (Т. ТимOFFЕВ, Манифест Коммунистической партии и банкротство антипролетарских утопий. — «Коммунист», 1973, № 3, стор. 30).

¹⁶ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 16.

¹⁷ Див.: Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 272.

* * *

В статье подвергаются критике исходные положения теории «постиндустриального общества» Д. Белла. Объективная роль его концепций — апология существующего капиталистического общества. Игнорируя объективные социально-экономические условия развития общества, абсолютизируя роль техники, Д. Белл отождествляет научно-техническую революцию с революцией социальной. При этом он ссылается на отдельные изменения в экономической и социальной структуре современного буржуазного общества: усиление роли науки и научных учреждений, возрастающее значение технической интеллигенции, вытеснение человека из сферы производства и т. д. Однако все эти изменения не выходят за рамки сохранения капиталистических отношений. Констатируя наличие социальных противоречий, Д. Белл избегает научного анализа экономической структуры общества, основанной на частной собственности, не видит реальных путей для устранения классовых противоречий.

Критический анализ буржуазной футурологии вскрывает буржуазную ограниченность и псевдонаучность взглядов американского социолога, его субъективизм в оценке социально-экономических явлений, классовую сущность его обоснований «трансформации» капитализма в эпоху общего кризиса империализма.

Соціально-психологічні дослідження в республіці (1970—1972 роки)

У літературі, що вийшла останніми роками, відбився значний розвиток соціально-психологічних досліджень у нашій країні*, зумовлений тією увагою, яку приділяють партія і уряд науковому дослідженню соціальних процесів.

Розвиток соціальної психології — це об'єктивний процес, викликаний потребами соціалістичного суспільства та логікою розвитку суспільних наук. Дослідження закономірностей формування соціально-психологічних явищ має велике теоретичне й практичне значення. Знання цих закономірностей сприяє свідомому управлінню суспільно-психологічними процесами. Головними питаннями цієї проблеми є вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів формування суспільної психології, зокрема впливу політичних умов, ідеології, суспільних організацій і культури на формування властивостей масової психології. З цієї проблемою пов'язане вивчення механізму психологічного впливу масових засобів ідеологічної пропаганди. Актуальним є вивчення проблеми потреб і смаків широких мас трудящих, закономірностей розвитку цих потреб і смаків в залежності від зростання виробництва, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня людей. Розвиток соціалістичної промисловості висуває проблему психологічних аспектів управління і керівництва колективами.

В Інституті філософії АН УРСР створено відділ філософських проблем психології, на базі якого проводяться дослідження з методологічних проблем соціальної психології. Широке коло питань порушують також у наукових працях співробітників Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, Київського і Харків-

ського університетів, Інституту психології УРСР та ін.

Соціально-психологічні проблеми привертують увагу багатьох дослідників з різних галузей філософського знання: історичного матеріалізму, етики, наукового атеїзму, наукового комунізму. Це загалом позитивне явище. Проте часом через брак у деяких авторів саме спеціальних знань їхні праці не сягають потрібного наукового рівня. Тому набуває неабиякого значення підготовка в республіці висококваліфікованих соціальних психологів.

XXIV з'їзд КПРС накреслив шляхи дальшого вдосконалення усіх сфер суспільного життя згідно з вимогами розвинутого соціалізму й завданням побудови комуністичного суспільства. І один з головних шляхів — створення наукових форм управління соціальними процесами. Ця проблема посідає значне місце у соціально-психологічних дослідженнях на Україні. У монографіях і статтях відзначається, що переворот у системі управління і створення наукових форм керівництва суспільством — це наслідок соціалістичної революції, закономірність розвинутого соціалізму¹.

В основу монографії «Соціальні проблеми управління соціалістичним суспільством» покладені положення класиків марксизму-ленінізму і аналіз практики соціалістичного і комуністичного будівництва. Соціальне управління розглядається як новий тип управління, який ґрунтується на новітніх досягненнях сучасної науки. У монографії розкривається провідна роль КПРС та значення усіх державних і громадських організацій в управлінні суспільством. Розглянуто проблеми наукового управління виробництвом, їхній соціально-пси-

* Социальная психология и философия. Сб. статей под ред. Б. Д. Парыгина. Л., 1971; Б. Д. Парыгин. Основы социально-психологической теории. М., 1971; История и психология. Сб. статей под ред. Б. Ф. Поршнева и Л. И. Анцыферовой. М., 1971; А. Г. Ковалев. Психология личности. М., 1970; Проблемы социальной психологии и пропаганда. М., 1971; Личность и группа (опыт социально-психологического исследования). Сб. статей под ред. Б. Д. Парыгина. Л., 1971; А. Г. Сороковой. Социально-психологические основы руководства. М., 1971 тощо.

¹ Социальные проблемы управления социалистичным обществом. К., 1972; Социологические проблемы радянского общества. К., 1971; Проблемы социального управления на промышленном предприятии. К., 1971; В. О. Тихонович. Социальная норма и социальная активность особи. К., 1972; Л. В. Сохань. Деякі методологічні проблеми соціального прогнозування. У зб.: Соціологічні дослідження. Вип. 2. К., 1971; Е. А. Гансова. Аналіз ролі соціально-психологічного фактору в управлінні. У зб.: Соціологічні дослідження. Вип. 2. К., 1971 тощо.

хологічний аспект. Велика увага приділяється проблемі саянтифікації виробництва за умов науково-технічної революції. У зв'язку з цим відзначається, що сама наука стає об'єктом наукового управління. Цьому питанню присвячений окремий розділ, в якому також порушуються проблеми науково-технічного прогнозування й ефективного використання наукового потенціалу. Деякі методологічні питання соціального прогнозування висвітлюються у статті Л. В. Сохань, де відзначається зростання ролі марксистсько-ленінської прогностики, яка, на відміну від буржуазної футурології, висуває науково обгрунтовані прогнози.

Одне з важливих питань соціального управління — виховання нової людини, будівника комунізму. Особливо гостро воно постає у зв'язку з посиленням боротьби між комуністичною і буржуазною ідеологіями на сучасному етапі. Такі форми ідеологічного впливу, як агітація і пропаганда, стають за цих умов надзвичайно важливими засобами успішного формування комуністичної свідомості. Щоб ефективно застосовувати ці засоби, слід враховувати соціально-психологічні особливості класів, соціальних груп і окремих індивідів. Це відзначав В. І. Ленін, закликаючи завжди зважати на психологічний стан того класу чи групи, до яких застосовуються ті чи інші форми ідеологічного впливу.

У брошурі Є. П. Поліщука² саме й розглянуті питання взаємодії ідеології і суспільної психології, особливості розвитку суспільної психології за соціалізму. Автор, спираючись на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, розкриває сутність ідеології і суспільної психології, виявляє критерії їх розрізнення, проводить думку, що за умов соціалізму і переходу до комунізму під впливом наукової ідеології змінюється співвідношення між емоціональними і раціональними елементами суспільної психології, що визначальними стають раціональні елементи. Це пояснюється відображенням у соціалістичній ідеології безпосередніх прагнень трудящих мас. У низці статей³ розглядаються практичні питання ідеологічного впливу на свідомість трудящих за допомогою агітації та пропаганди. Автори пишуть про необхідність докладного з'ясування внутрішньої соціально-психологічної структури

особи для дальшого підвищення ефективності агітації і пропаганди.

Якщо стаття В. М. Якушева має суто практичний характер і ставить на меті посприяти підвищенню рівня політінформації, то у статті А. В. Місуно зроблена спроба побудувати психологічну модель зв'язку пропаганди з поведінкою людини. На жаль, це здійснюється не на належному рівні фахової культури. Автор вдається до таких висловів, як «інтереси у сфері інтелекту», «збудження певної кількості природних сил» (у людини) та ін. Взагалі, ця вада властива й іншим авторам. Соціально-психологічна наука переживає нині своє становлення, ще не усталився зміст найважливіших категорій і понять. Тому в літературі іноді натрапляємо на сумнівні щодо їх належності до соціально-психологічної науки поняття, вислови і дефініції.

Одне з цільних місць в суспільно-політичній літературі посідає проблема людини⁴. Ця проблема розглядається окремими науками з різних сторін. Кожна по своєму, вивчають її філософія, науковий комунізм, соціологія, соціальна психологія. Але всі дослідники виходять з марксистсько-ленінського розуміння людини як суспільної істоти, котрій властива предметно-перетворююча, трудова діяльність.

Досі недостатньо досліджені питання співвідношення таких понять, як «людина», «особа», «індивід», «сутність людини» і «сутність особи». Представники різних суспільних наук намагаються співставити їх згідно із специфікою своєї наукової дисципліни. В цьому огляді ми спинимось тільки на працях, присвячених дослідженню соціально-психологічних аспектів згаданої проблеми.

Ще не дістали однозначного тлумачен-

⁴ І. В. Надольний. Людина і мораль. К., 1972; В. О. Тихонович. Мотиви трудової активності особи. К., 1972; В. В. Колобова. Наукове управління формуванням особи в період побудови комунізму. К., 1971; Г. Н. Гавриленко. Діяльність як принцип дослідження особистості.— «Вісник Київського університету». Вип. 4. Філософія, 1970; Ю. М. Белодед. Современная научно-техническая революция как фактор, формирующий мировоззрение личности. У зб.: Вопросы общественных наук. Вип. 6. К., 1971; Л. М. Сніжко. Вивчення індивідуальних рис особи у світлі марксистсько-ленінського вчення про соціальну сутність праці.— «Вісник Київського університету». Вип. 4. Філософія. К., 1970; П'я ж. Роль об'єктивних умов та суб'єктивного фактора у процесі соціалізації особи.— «Вісник Київського університету». Вип. 5. Філософія. К., 1971; В. В. Москаленко. Про засоби соціалізації особи.— «Філософська думка», 1971, № 2; В. Є. Хмелько. Світогляд особи: психологічна структура і функції.— «Філософська думка», 1973, № 3, та інші.

² Є. П. Поліщук. Ідеологія і суспільна психологія. К., 1971.

³ А. В. Місуно. Психологічні основи пропаганди. У зб.: Питання наукового комунізму. Вип. 10. К., 1970; стор. 110—115; В. М. Якушев. Врахування соціально-психологічних факторів при проведенні політінформації.— «Під прапором ленінізму», 1971, № 12; Е. М. Акишин. Партийная пропаганда в системе социального управления. У зб.: Проблемы социального управления на промышленных предприятиях. К., 1972.

ня поняття «людина» й «особа». Дискутується питання про те, як визначити поняття особи — через характеристики, властивості чи відношення⁵. Дослідники відзначають певну автономію особи щодо суспільства, її вибірковість у сприйнятті моральних та соціальних норм. Зростання автономії особи пов'язується з ускладненням та диференціацією суспільної діяльності⁶. Процес формування особи — це складна взаємодія зовнішніх факторів, що впливають на людину, і її внутрішнього вибіркового ставлення до них. Так, В. В. Колобков розрізняє поняття «формування» і «виховання» людини. «Формування» — ширше поняття, яке обіймає всю сукупність зовнішнього впливу на людину. А «виховання» включає в себе свідомий і цілеспрямований вплив на людину з боку суспільних інститутів і окремих осіб.

З цими поняттями межує поняття соціалізації особи. Воно визначається як процес активного включення людини до суспільної практики. В цьому процесі людина виступає водночас і як об'єкт, і як суб'єкт. Автори розглядають процес соціалізації і у філогенезі, і в онтогенезі⁷.

Як бачимо, в поняттях «формування», «виховання», «соціалізація» особі є багато спільного, подеколи вони переплітаються, нашаровуються одне на одне. На жаль, співвідношення цих понять ще не досліджене належним чином. Не з'ясована, наприклад, різниця між поняттями «формування» і «соціалізація» особи в онтогенезі.

Посилвся інтерес до розгляду соціальної та соціально-психологічної типології особи. Повне і глибоке вивчення типології особи, розробка типологічної структури суспільства — актуальні завдання науки. Свідоме управління суспільними процесами потребує знання науково-вірогідної типологічної структури суспільства⁸. Досліджується кілька рівнів цієї проблеми. Поперше, вивчаються типотворюючі фактори, відзначається, що «об'єктивною основою утворення типів є соціально-професійна структура суспільства»⁹. Інші автори роблять спробу створити «ідеальну» модель особи (згідно із завданням дослідження) в певних суспільно значущих її виявах, абстрагуючись від інших ознак.

⁵ Г. Н. Гавриленко. Діяльність як принцип дослідження особистості.— «Вісник Київського університету». Філософія. Вип. 4. К., 1970, стор. 15—20.

⁶ Див. зазначені праці В. О. Тихоновича, В. В. Москаленко, В. Є. Хмелька.

⁷ Л. М. Сніжко. Методологічний зміст визначення поняття «соціалізації особи». У зб.: Проблеми філософії. Вип. 22. К., 1972, стор. 87—95.

⁸ Див.: Г. Л. Смирнов. Советский человек. М., 1971.

⁹ А. В. Місуно, Л. П. Шеремет. Соціально-психологічна типізація особи та її значення для агітації і пропаганди. У зб.: Питання наукового комунізму. Вип. 14. К., 1971.

Наприклад, М. В. Кирилова і В. А. Правоторов¹⁰ пропонують «ідеальну» модель фахівця, яка б відповідала вимогам сучасного виробництва.

Однак, праць із зазначеної проблематики замало, і в них до того ж питання тільки порушуються, а завдання розробки теорії соціально-психологічної типології осіб, виявлення співвідношення понять «соціальний» та «соціально-психологічний» тип особи, структури соціально-психологічного типу тощо поки що не розв'язані.

Досліджуються різноманітні питання соціально-психологічного аспекту управління колективами, зокрема, одне з центральних — проблема управління первинними виробничими колективами (бригадами, дільницями, відділами)¹¹. Автори розглядають поняття «колектив», уточнюють формулювання і розкривають його структуру. Вони розрізняють поняття «колектив» і «мала група». Колектив розглядається як об'єднання більш високої якості за мірою згуртованості. Вивчається співвідношення понять «колективність — колектив — колективізм» за допомогою конкретних соціально-психологічних досліджень згуртованості колективів. Значний інтерес становлять дослідження формальних і неформальних відносин в колективі. Аналізуються різні типи взаємодії цих відносин: коли неформальна структура доповнює, конкретизує формальну структуру, коли вона індиферентна до формальної структури, нарешті, коли вона суперечить цілям формальної структури. З'ясовується роль формальних і неформальних лідерів, їх вплив на згуртованість колективу, даються практичні рекомендації. Автори пишуть про необхідність підвищувати теоретичний рівень соціально-психологічних знань керівників колективів, наголосують на тому, що одних знань ще не досить для формування керівника, що потрібна своєрідна «школа рольового тренажу».

Найменш розробленими лишаються соціально-психологічні питання макрогруп (суспільства, націй, класів, партій). Потребують дальшого дослідження особливості соціальної психології робітничого класу.

¹⁰ М. В. Кирилова, В. А. Правоторов. Про деякі аспекти проблеми формування особи фахівця в умовах вузу. У зб.: Соціологічні дослідження. Вип. 2. К., 1971.

¹¹ Р. А. Ануфриєва, К. К. Грищенко. Социально-психологические проблемы управления социалистическим коллективом.— «Под знаменем ленинизма». 1972, № 23; К. К. Грищенко, М. О. Сакада. Формальні і неформальні відносини у виробничому колективі.— «Філософська думка», 1971, № 1; Й. К. Довганюк. К вопросу о диалектике коллективности и индивидуальности. У зб.: Вопросы общественных наук. Вип. 6. К., 1971; Ю. В. Колесников. Керівник як організатор і вихователь виробничого колективу. У кн.: Соціологічні проблеми радянського суспільства. К., 1970 тощо.

Ці дослідження покликані спростувати модні на Заході «теорії» переродження, розчинення робітничого класу, виникнення «середнього» класу та ін. У деяких працях¹² піддано критиці зазначені концепції, підкреслено, що економічні умови існування робітничого класу формують його соціально-психологічні риси.

В науковий обіг входить поняття «соціального характеру», йому дано визначення, розглянуто зміст соціального характеру радянського робітничого класу: свідомість і згуртованість, рішучість і витримка, дисциплінованість, колективізм, почуття відповідальності, соціальна активність, оптимізм, патріотизм, пролетарський інтернаціоналізм та ін. Соціально-психологічні риси і якості робітничого класу, його революційні традиції і політичний досвід стали надбанням усіх соціальних верств, усіх трудящих нашої країни.

Автори порушують проблему соціально-психологічного стану нашого суспільства за умов науково-технічної революції¹³. Відзначається, що науково-технічний прогрес впливає не тільки на економічні, соціально-політичні та ідеологічні відносини, а й на соціальні почуття, інтереси, потреби, традиції, звички, тобто на все психологічне життя суспільства, він якісно відмінний за умов капіталізму і соціалізму. Авторі розкривають зміст соціально-психологічного стану суспільства, пояснюють зміни, які відбуваються в його структурі. Підкреслюється, що зростає роль раціонального чинника, підвищується науковий рівень масової свідомості, зближуються ідеологічний та психологічний рівні відображення дійсності. На жаль, такі праці поодинокі. А нині постає настійна потреба в розробці цієї тематики.

Деякі автори розробляють методіку і техніку соціально-психологічних досліджень, дають критичний аналіз технічних і методичних засобів зарубіжних дослідників, відбирають позитивне, пропонують власні способи і методи вивчення соціально-психологічних явищ. Наприклад, для визначення соціально-психологічної оцінки ділових і політичних якостей працівників застосовується метод експертних оцінок¹⁴. Розробляються соціометричні методики дослідження малих груп¹⁵. Однак в цій галузі зроблено ще не достатньо. Розширен-

¹² Н. О. Яровець. В. І. Ленін про деякі риси суспільної психології робітничого класу. У зб.: Соціологічні дослідження. Вип. 2, К., 1971; Л. В. Сохань. Соціально-психологічний стан соціалістичного суспільства.— «Філософська думка», 1972, № 1.

¹³ Див. зазначену працю Л. В. Сохань.

¹⁴ С. В. Дронова. Актуальные аспекты применения метода экспертных оценок в социологических исследованиях. У зб.: Проблемы социального управления на промышленном предприятии, К., 1972.

¹⁵ М. Н. Корнев, С. Г. Ольшевський. Методика соціологічного дослі-

ня конкретних досліджень потребує розробки їх методик і техніки. На підприємствах вводиться посада соціальних психологів, яких слід забезпечити матеріалами розробок з методик і техніки соціально-психологічних досліджень.

Велике значення має аргументована і послідовна критика праць буржуазних авторів. Її актуальність пов'язана з боротьбою як проти буржуазного ідеологічного впливу, так і проти некритичного запозичення термінології у зарубіжних авторів. Отож, необхідна глибока наукова критика буржуазної соціальної психології. В нашій республіці ця робота тільки розгортається. Вийшли друком статті з критикою «теорії соціальної дії» Т. Парсонса, концепції згуртованості груп Р. Бейлса, Д. Морено, а також буржуазних психологічних концепцій нації. Але це лічені статті¹⁶. Зазначена проблематика ще чекає на своїх дослідників.

У ряді статей досліджується проблема змісту окремих соціально-психологічних понять у їхньому зв'язку з характером діяльності людини в умовах соціалістичного суспільства. Увагу дослідників привертають потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, мотиви діяльності людини. Розробка цих проблем має велике значення як у теоретичному розумінні — для становлення понятійно-категоріального апарату соціальної психології,— так і для практики — у здійсненні наукового управління діяльністю людини. Складна система людських потреб, інтересів, мотивів, почуттів формується в їхньому взаємозв'язку. На жаль, автори зосереджують увагу лише на окремих соціально-психологічних рисах, не розглядаючи цього зв'язку.

Соціальна психологія ще порівняно нова галузь знання, і під час конкретних досліджень виникає чимало нез'ясованих питань з методології. Потрібні цілеспрямовані зусилля науковців і наукових колективів для розробки методологічних питань соціальної психології.

Однією з робіт, в якій певною мірою реалізовано вимоги комплексного дослідження, є монографія В. О. Тихоновича¹⁷. У ній розглянуто проблему мотивації трудової діяльності. Автор не обмежується загальною характеристикою мотивів, а досліджує складну соціально-психологічну структуру особи, на основі якої формується ставлення людини до середовища. Він докладно аналізує поняття «установки», в

дження згуртованості малих груп.— «Вісник Київського університету». Вип. 6. 1972.

¹⁸ М. О. Терехова. Критика позитивізму у буржуазно-психологічних концепціях нації.— «Вісник Харківського університету». Вип. 7, Харків, 1971; Є. О. Єзерський і В. Г. Королько. Критика буржуазної концепції «соціальної дії». У зб.: Питання наукового комунізму. Вип. 8. К., 1970 тощо.

¹⁷ В. О. Тихонович. Мотиви трудової активності особи. К., 1972.

якій вбачає форму концентрованого виразу мотивів і інтересів особи, а також поняття ціннісної орієнтації. В монографії наведені цікаві дані щодо впливу матеріальних інтересів на характер мотивації трудової активності особи. Автор відзначає, що в умовах дедалі ширшого впровадження нових методів планування і стимулювання соціально-психологічний аспект набуває особливої ваги. Такої ж думки дотримується у своїй статті і Ю. Гільбух¹⁸. На цікавих прикладах впровадження нових форм стимулювання автор показує формування якісно нового ставлення до праці. В статті також порушуються і теоретичні питання зв'язку стимулу до праці з формуванням внутрішньої мотивації трудової діяльності.

Мотиви трудової діяльності досліджуються також у статті В. І. Співак¹⁹. Автор виділяє три групи мотивів: ідейно-моральні, змістові, корисливі. Такий розподіл, хоч він і не позбавлений деяких вад, на наш погляд, відбиває реальну картину мотивації ставлення до праці у колективі. На основі вивчення кожної групи мотивів з'являється можливість більш ефективного використання системи моральних і матеріальних стимулів.

Проблема мотивації розглядається не тільки стосовно до праці, а й в інших аспектах. Наприклад, Г. М. Гомоляко²⁰ аналізує мотивацію поведінки віруючих. Він вважає, що релігійна мотивація виявляється як суперечність між потребами і свідомістю, тілесним і духовним. Мотиви, якими зумовлюється релігійність, розглянуті також у статті В. О. Лебедя та А. А. Герасимчука²¹. Але автори обмежуються лише переліком соціально-психологічних причин релігійності і не дають всебічного аналізу цієї проблеми. Тимчасом розгляд зв'язку соціальної психології з релігійною свідомістю має посісти значне місце у працях науковців.

Вивчення мотивації — це шлях до оволодіння науковими методами управління людською діяльністю. Але мотив — це усвідомлений об'єкт потреби. Тому важливе місце у соціально-психологічному дослідженні відводиться аналізу проблеми змісту і якісної зміни людських потреб. Важливість цих питань зумовлена тим, що вся діяльність нашої партії спрямована на задоволення дедалі зростаючих матері-

альних і духовних потреб радянської людини. У статті М. Крачмаря²² підкреслюється, що відкритий класиками марксизму-ленінізму закон зростання потреб відповідно зростанню продуктивних сил зумовлює об'єктивний характер економічних потреб. Автор не погоджується з дослідниками, які розглядають економічні потреби як суб'єктивне чи як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Він вбачає у праці загальну умову розвитку і задоволення людських потреб. Про це ж пише і В. С. Макешин²³. Досліджуючи зміст людських потреб, автор відзначає, що він залежить від цілого ряду умов, передусім досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, матеріального виробництва. Твердячи, що потреби можуть бути індивідуальними, груповими та суспільними, автор критикує буржуазні теорії відокремлення індивідуальних потреб, абсолютизації суб'єктивного у потребі. Проблемі розвитку духовних потреб в умовах науково-технічної революції присвячена стаття В. А. Міщенко²⁴. На конкретному матеріалі дослідження, проведеного на Івано-Франківському приладобудівному заводі, автор показує, що в умовах соціалістичного способу виробництва спостерігається швидке зростання духовних потреб. У статті розглядаються ті об'єктивні та суб'єктивні фактори, які лежать в основі розвитку духовних потреб.

Ставлення робітника до своєї праці здебільшого залежить від того, чи сформовані в нього інтереси, які стають важливим мотивом трудової активності. Проблема інтересів також аналізується у декількох статтях²⁵. Так, В. П. Клименко і Г. І. Макоцей при з'ясуванні проблеми інтересів пропонують умовно поділяти інтереси на два якісно протилежні типи — інтереси споживання і творчі інтереси. В останніх вони вбачають умову духовного задоволення особи. У статтях В. К. Зволя²⁶ розглянуто проблему соціальних інтересів як об'єктивного фактора, що детермінує люд-

²² М. Крачмарь. Содержание и характер потребностей при социализме.— «Экономника Советской Украины», 1970, № 5.

²³ В. С. Макешин. Становлення і динаміка людських потреб.— «Проблеми філософії». Вип. 23, К., 1972.

²⁴ В. А. Міщенко. Науково-технічна революція і деякі питання розвитку духовних потреб.— «Проблеми філософії». Вип. 22, К., 1971.

²⁵ В. П. Клименко, Г. І. Макоцей. Про зміст інтересів особи та деякі передумови їх якісної зміни.— «Проблеми філософії», 1972, вип. 23, с. 84—91. Клименко В. П. Про принципи класифікації інтересів особи.— «Питання наукового комунізму», К., 1970, № 7.

²⁶ В. К. Зволя. До питання про детермінуючу роль соціальних інтересів.— «Проблеми філософії». Вип. 22, К., 1972. Його ж. Про співвідношення соціальних інтересів і потреб.— «Проблеми філософії». Вип. 15, К., 1970.

¹⁸ Ю. Гільбух. Стимули й мотиви до праці.— «Під прапором ленінізму», 1971, № 18.

¹⁹ В. І. Співак. Ціннісна орієнтація особи в сфері моральних взаємовідносин у виробничому колективі.— «Вісник Харківського ун-ту». Вип. 8. Філософія. Х., 1971.

²⁰ Г. М. Гомоляко. Критика релігійної мотивації поведінки людини.

²¹ В. О. Лебідь, А. А. Герасимчук. До питання про соціально-психологічні та соціально-етичні причини релігійності.— «Вісник Київського ун-ту», Вип. 4, 1970, стор. 80—85.

ську діяльність. Автор доводить, що прогрес у ставленні до праці міцно пов'язаний з перетворенням соціальних інтересів соціалістичного суспільства на провідний мотив трудової діяльності.

Наостаннє відзначимо, що в дослідженнях із соціальної психології, які широко розгорнулись в республіці, порушується велике коло питань, розробляються актуальні проблеми соціальної психології, проводяться конкретні дослідження. Зросло число авторів, що займаються проблемами, підвищився їхній фаховий рівень.

Рецензії

Принцип партійності і природознавство

Важливе завдання марксистсько-ленінської філософії — вивчення принципу партійності — викликане його значенням для практики наукового пізнання та потребою безкомпромісної боротьби з буржуазною і ревізійністською ідеологією. У радянській філософській літературі цьому принципу надається значна увага. Але монографічних досліджень, які б систематизовано розглядали весь комплекс питань, що стосуються його, поки не було. Праця П. В. Алексеева і А. Я. Ільїна «Принцип партійності і природознавство»¹ якоюсь мірою заповнює цю прогалину.

Автори вивчають принцип партійності насамперед як принцип діалектико-матеріалістичної методології. У книжці розбирається питання про співвідношення наукового знання і партійності, піддається критичному аналізу буржуазні концепції соціології пізнання і соціалізації науки, розкривається марксистсько-ленінське розуміння партійності, показуються сфери дії згаданої категорії у природознавстві, функції і форми партійності, висвітлюються її основні аспекти. Показаний також зв'язок партійності з завданнями філософії і природознавства.

Принцип партійності досліджується у праці як у соціальному, так і в гносеологічному плані: у першому випадку він розглядається як об'єктивна соціально-класова позиція, а в другому — як категорія, що фіксує цей об'єктивний факт. Підкреслюється, що партійність зумовлена класовими інтересами і її зникнення можливе тільки за умови повного знищення класів. Так, партійні напрями в історії філософії, мистецтві, політиці існували протягом тисячоліть, але введення «партійності» в соціально-гносеологічний категоріальний апарат стало можливим лише

Визначилися наукові центри, де концентруються дослідження із соціальної психології. Але це тільки перші кроки. Соціальним психологам України належить розв'язати серйозні завдання — поглибити розробку методологічних питань соціально-психологічної науки, розширити експериментальну базу, узагальнити досвід конкретних досліджень, скоординувати роботу наукових центрів республіки.

ВІДДІЛ ФІЛОСОФСЬКИХ ПИТАНЬ
ПСИХОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІА Н УРСР

з появою філософії марксизму. Авторі пишуть: «У виділенні партійності як специфічної філософської категорії полягає все-світньо-історична заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса. Завдяки їм партійність вперше була зведена до принципу... В жодній філософській системі, крім діалектико-матеріалістичної, партійність не була і не є методологічним принципом» (стор. 6).

Заслугує позитивної оцінки дана у книжці критика сучасної буржуазної філософії з питання про співвідношення науки й ідеології, з'ясування проблеми співвідношення партійності і науковості, особливо доведення того, що наука не виключає суб'єктивності, а потребує строгої об'єктивності на виході наукового результату. Розкриваючи неспроможність буржуазної концепції «соціології пізнання», «сциєнтистського антиідеологізму», автори показують необґрунтованість претензій представників цих теорій «реформувати суспільно-історичні і соціологічні науки за образом природничих наук, де... відсутні «утопії» і «класові інтереси» (стор. 15), а також прагнення ліводоктринерського антисциєнтизму «здійснити перебудову не тільки філософських чи соціологічних основ природничих наук, але й самого конкретного змісту цих наук» (стор. 16).

П. В. Алексеев і А. Я. Ільїн аргументовано доводять нерозривність принципу партійності і науковості, розкривають важливість застосування принципу партійності у суспільних і в природничих науках. Що вважати партійним у природознавстві, що слід оцінювати у ньому як партійно-прогресивне? Наукове розв'язання цих питань має велике практичне значення, наприклад, коли оцінюється відношення суб'єкта партійності до різних напрямів у природничих науках. За своїм змістом і методом природничої науки взаємопов'язані з філософською наукою. Наявність такого зв'язку

¹ П. В. Алексеев, А. Я. Ільїн. Принцип партійності и естествознание. Изд-во МГУ, 1972, 136 стор.

робить неможливим абсолютне розмежування соціального і природничонаукового знання, отже, елімінацію партійності із останнього. Однак це не дає підстав вважати їх однаковими за своєю спрямованістю. Відмінність в характері партійності у природничих і суспільних науках, як підкреслюється в книжці, зумовлена неоднаковими об'єктами їх пізнання. Потрібне, на думку авторів,— не тільки з'ясування питання про необхідність партійності, а те, як її розуміти, яке її реальне втілення.

На наш погляд, вдало досліджені співвідношення оцінної і пізнавальної функцій партійності. П. В. Алексеев і А. Я. Ільїн пов'язують оцінку і пізнання з практикою, з необхідністю і корисністю задоволення тих чи тих інтересів. «Поza практикою,— підкреслюють вони,— не може бути ні оцінки, ні пізнання, а, отже, і партійності як відношення» (стор. 40).

Глибокій критиці піддані протиставлення суспільних і природничих наук у філософії неокантіанства (Г. Ріккерт), неправильні висновки, що випливають з цього, ніби ідеологія (партійність) цілком стосується сфери оцінних (ціннісних) суджень, а «природознавство — сфера пізнавальних суджень, вільна від ціннісного підходу (стор. 44)». Наслідком такого підходу, зазначається у книжці, є протиставлення ідеології науці, партійності природознавству. Автори доводять, що марксистсько-ленінське розуміння партійності ґрунтується як на пізнавальній і оцінній її функції, так і на їх взаємозв'язку і взаємодії, притаманних ідеології і природознавству. Ідентичність суспільних і природничих наук за своєю гносеологічною природою дає нам можливість твердити про відсутність принципових обмежень для синтезу принципу партійності і теоретичного природознавства.

Цікава спроба виявити типи партійності. У монографії подаються типи партійності (пролетарська і буржуазна), а також її форми, які розрізняються за значенням партійної належності для прогресу науки, за її роллю у соціально-політичному розвитку, за ступенем усвідомлення її суб'єктом. Здійснена авторами строга класифікація форм партійності може подати істотну допомогу науці і практиці.

Систематизований і критично викладений у книжці матеріал показує неспроможність об'єктивізму і суб'єктивізму в суспільних і природничих науках. Так, заклик об'єктивізму до ідеологічних компромісів у природознавстві спричинює у кінцевому підсумку сучасну доктрину буржуазної філософії — «деідеологізацію». Суб'єктивізм же, що абсолютизує оцінну функцію і емоціонально-психологічний бік партійності, породжує безпринципність, догматизм і групування, що призводить до пристосуванства і гальмування розвитку науки.

Змістовно висвітлюється у монографії питання про структуру принципу партійності. За своїм обсягом — це найбільша і

найоригінальніша частина. У ході аналізу автори вирізняють такі аспекти принципу партійності: соціально-політичний, світоглядно-гносеологічний, загальнометодологічний і морально-етичний. До кожного аспекту входять певні вимоги, здатні бути засобом соціальної орієнтації суб'єкта в процесі природничонаукового пізнання. Вдало доводиться положення про основні вимоги усіх аспектів принципу пізнання, якому вони підпорядковані. Це насамперед — взаємозв'язок революційності, пролетарської класовості й строгості науковості.

Питання про структуру принципу партійності — одне зі складних питань, розглянутих у монографії. До того ж воно мало розроблене і перебуває у стадії дослідження. Заслуга авторів полягає саме в дальшому поглибленні його аналізу, у становленні його на наукову основу. Під час викладу матеріалу даного розділу дотримується логіка зв'язку усіх аспектів принципу партійності з урахуванням взаємодії принципу партійності з природознавством. Зроблені певні узагальнення зі збереженням усього позитивного, що нагромаджено попередніми дослідженнями. Це може дати методичну допомогу філософам і природодослідникам.

Розкриваючи взаємозв'язок принципу партійності і природознавства, автори чітко проводять ленінський принцип оцінки ідеалістичних шкіл у теоретичному природознавстві, виражений формулою: «відсічення» плюс «збереження». Ця вимога застосовується у теорії і практиці марксистсько-ленінської партійності під час аналізу розвитку сучасного природознавства у буржуазних країнах.

Прикінцевий розділ книжки присвячений історії союзу філософії і природознавства. Висвітлюються окремі аспекти цього союзу: соціально-політичний, світоглядно-гносеологічний, загальнометодологічний, морально-етичний і організаційно-практичний. Згідно з відомими вказівками В. І. Леніна про зміцнення союзу філософії і природознавства, автори мовлять про шляхи подолання ідеалізму в теоретичному природознавстві і формування комуністичної партійності у природодослідників. На жаль, цей розділ, хоч і містить цікавий матеріал, надто лаконічний. Бажаю, щоб зміст його був більш розгорнутим і окремі положення були конкретизовані.

Однак, на наш погляд, у книжці є деякі огріхи. Автори проводять не зовсім чіткі критерії розрізнення світогляду і методології, коли розкривають світоглядно-гносеологічний і загальнометодологічний аспекти принципу партійності. Цей критерій полягає у розмежуванні матеріалістичного і діалектичного підходів до проблеми. А тим часом П. В. Алексеев і А. Я. Ільїн ставлять важливе питання про свідоме і стихійне застосування діалектики у природознавстві як форми виявлення партійності. «Головне буде те,— пишуть вони,— що коли гносеологізм принципу партійності потребує матеріалізму, потребує

об'єктивності, то загальна діалектична методологія покликана забезпечити досягнення цієї об'єктивності» (стор. 92). Дуже полемічний розгляд «партійності» як категорії матеріалістичної діалектики. Правильно було б сказати, що всі категорії матеріалістичної діалектики знаходять своє вираження у принципі партійності. Власне до цього і приходять автори на стор. 3.

На стор. 42 читаємо: «Партійність прагматична категорія; поняття партійності входить до галузі гносеологічної прагматики». Термін «прагматична категорія», на наш погляд, невдалий, оскільки вносить плутанину в розглядуване питання. Він застосовується у спеціальних логічних дослідженнях, в аналізі мови і може бути зіставлений з синтаксичними і семантичними підходами. Так як автори досліджують діалектико-матеріалістичний метод з

притаманними йому аспектами (гносеологія, онтологія і логіка), цей термін виглядає зовнішнім запозиченням.

Полемічними є також типологія партійності, членування партійності за гносеологічною, а не соціальною основою. Партійність є насамперед категорія соціальна, а зайва гносеологізація не сприяє всебічному з'ясуванню її класової суті.

Загалом книжка П. В. Алексеева і А. Я. Ільїна є цікавою працею з мало досліджених аспектів принципу партійності. Цінне те, що автори не зводять проблему партійності до фактичних ілюстрацій, не опускаються до рівня емпіричної описовості. Монографія написана гарною науковою мовою і може бути рекомендована тим, хто вивчає марксистсько-ленінську філософію.

О. М. КОВТУН

Книга про методи соціологічних досліджень

Розгортання конкретних соціологічних досліджень у нашій країні зумовило потребу в дальшій розробці їх методик і техніки. Останніми роками видана численна література з цієї тематики. Тепер до неї долучилася ще одна робота — колективну авторів під керівництвом професора Г. М. Андреевої*. В основу книги покладено курс лекцій, прочитаних на деяких гуманітарних факультетах Московського університету.

Структура та зміст «Лекцій» мають багато спільного з книгами А. Г. Здравомислова та В. О. Ядова¹. У п'ятих розділах «Лекцій» послідовно розглядаються всі етапи соціологічного дослідження. Крім того, читач має можливість познайомитися з різними поглядами на питання методики. Так, під час розгляду програми як початкового компоненту соціологічного дослідження (розділ перший) постає низка гносеологічних питань: визначення проблеми, об'єкту та предмету дослідження. Видається доцільним стисло спинитися на аналізі двох останніх понять. Йдеться не про предмет соціології як такої, а про предмет та об'єкт конкретного соціологічного дослідження. Об'єкт визначається як «певний реальний соціальний процес чи явище, яке містить суперечність і породжує проблемну ситуацію» (стор. 9—10). Ця дефініція об'єкту традиційна для ра-

дянської соціології². Автори вважають, що тут доцільніше говорити не про те, що предмет найбільш повно виражає суперечності, які містить об'єкт, а про те, що він становить характеристики й властивості об'єкта, які вивчаються в даному дослідженні. З нашого погляду, в цьому визначенні автори лишили поза увагою особливості «характеристик, які пізнаються в об'єкті». А характеристики ці пов'язані з суперечностями в об'єкті. Тому, як нам здається, більш вдалою є теза В. О. Ядова: «...об'єкт — те, що містить соціальну суперечність, предмет — це ті його властивості й сторони, які найбільш опукло виражають дану суперечність»³.

Досить докладно розглядаються такі питання програми дослідження, як характеристика задач, уточнення понять, попередній опис об'єкта, формулювання гіпотез. Тут заслугою авторів є дослідження деяких моментів, які досі ще не знайшли свого висвітлення у методичній літературі. Зокрема йдеться про психологію відносин між замовником і виконавцем конкретно-соціологічного дослідження (стор. 14), про можливі непорозуміння, яких слід уникати на етапі уточнення задач.

У розгляді авторами етапу попереднього аналізу предмета дослідження особливий інтерес становлять міркування про межі застосування понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» у філософії, а також в аналізі пред-

* Лекции по методике конкретных социальных исследований. М., 1972.

¹ Див.: А. Г. Здравомислов. Методология и процедура социологических исследований. М., 1969; В. А. Ядов. Социологическое исследование. Методика, программа, методы, М., 1972 г.

² Див.: В. А. Ядов. Методология и процедура социологических исследований. Гарту, 1968, стор. 66; його ж. Социологическое исследование. Методология, программа, методы. М., 1972, стор. 49 тощо.

³ Там же, стор. 49.

мета дослідження в соціології. Справедливо зазначено, що «в конкретному соціальному дослідженні цей загальний (філософський.— В. Ж.) поділ суспільних відносин на два типи виявляється недостатнім для більш конкретного і детального аналізу» (стор. 28). Цей масштаб, очевидно, занадто великий для конкретної соціології. Тому необгрунтоване і необмежене застосування понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» в соціологічних дослідженнях може призвести до плутанини. Слушною є думка авторів, що, «коли в системі загальносоціологічної теорії — історичному матеріалізмі — існує традиційне вживання понять «об'єктивне» і «суб'єктивне», а в деяких соціальних дослідженнях ми надаємо їм іншого змісту, це навряд чи сприяє уніфікації мови соціології» (стор. 29). Скажімо, у згадуваній вже книзі В. О. Ядова до об'єктивних чинників залічені виробничі умови, соціальна структура, мета виробництва тощо. І тут-таки — система оплати праці, відносини в колективі, система виховання в родині тощо⁴. Щоправда, перші чинники відзначені як загальні, а другі — як специфічні. Проте об'єднання їх під загальною рубрикою «об'єктивних» навряд чи можна визнати слушним. Очевидно, доцільно чинники, які фігурують як специфічні, відокремити під іншою назвою (скажімо, «зовнішні»). На жаль, у «Лекціях» знаходимо лише констатацію невідповідності понять без будь-яких позитивних пропозицій з боку авторів. Те саме стосується відмінностей у розумінні поняття «функціональна залежність» (стор. 30).

Розділ завершується параграфом «Процедурна частина програми конкретного соціологічного дослідження». Тут, на відміну від згаданих методичних розробок В. О. Ядова, додано пункт «Опис методів і техніки збору даних», що видається цілком доречним.

Другий розділ «Лекцій» присвячено спостереженню як методу конкретного соціального дослідження. Він розпочинається розглядом класифікації цього методу. Викремлено різновиди спостережень: «спостереження включене і не включене», «відкрите та інкогніто», «стандартизоване і нестандартизоване», «польове та лабораторне». На жаль, авторам не вдалося достатньо розмежувати ці різновиди. Адже одне й те саме спостереження можна водночас назвати «включеним», «інкогніто», «стандартизованим», «польовим» тощо. Тому, хоча порушене питання висвітлене авторами «Лекцій» значно ширше, ніж, скажімо, в книжці А. Г. Здравомислова «Методология и процедура социологиче-

ских исследований» (М., 1969, стор. 158—159), проте за чіткістю класифікації воно поступається відповідному параграфу у зазначеній роботі В. О. Ядова.

Позитивним внеском у розробку спостереження як методу конкретних соціологічних досліджень слід вважати спробу гносеологічного аналізу можливостей адекватної констатації соціального факту. Тут, зокрема, йдеться про деякі аспекти проблемки з редукаціоністичною програмою неопозитивізму стосовно можливостей уникнення «позаємпіричних привнесень» у протокольні речення. Автори пропонують своє розв'язання порушеного питання — шляхом конкретизації співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників у процесі спостереження (стор. 62—65).

У наступному, третьому розділі «Лекцій» розглянуто метод вивчення документів. Тут доволі чітко викладено класифікацію документів, досліджені методи їх обробки, зокрема контент-аналіз. Слід зазначити, що цей розділ значно виграє би, якби до нього увійшла методика вивчення документів «неписьмового» характеру (малюнки, звукозапис тощо)⁵.

Нарешті, велике місце в «Лекціях» посідає дослідження найпопулярнішого в соціології методу опитування (розділ четвертий). Цікавими нам видаються міркування авторів щодо готовності респондента до опитування — зокрема його бажання і здатності відповідати (стор. 93—94), залежності відповідей від постановки питань (стор. 98). Так само слушні міркування про загальні правила та принципи побудови анкет. Ця проблема нині особливо актуалізується через популярність анкетування серед соціологів-практиків і почасти через недостатній рівень їхньої підготовленості з цього питання. Соціологопрактику безсумнівно стануть у пригоді міркування щодо відбору та підготовки інтерв'юєрів (стор. 127—143), аналізу способів анкетування (стор. 116) тощо. Саму класифікацію інтерв'ю (стор. 116) складено набагато краще, ніж у інших подібних методичних розробках. Взагалі, весь цей розділ відзначається змістовністю і є, очевидно, одним з теоретичних здобутків авторів «Лекцій».

Розділ п'ятий дає читачеві уявлення про експериментальний метод в конкретних соціальних дослідженнях. Тут йдеться про деякі аспекти гносеологічного і типологічного дослідження.

Рецензована праця, безперечно, допоможе дослідникам краще зорієнтуватися у розв'язанні питань методики конкретних соціологічних досліджень.

В. Ф. ЖМИР

⁴ Див.: В. А. Ядов. Методология и процедура социологических исследований. Тарту, 1968, стор. 61—62.

⁵ Див.: Р. Пэнто, М. Гравиц. Методы социальных наук. М., 1972, стор. 318—325.

Філософський аналіз проблем фізичного релятивізму

Нова праця П. С. Дишлевого «Матеріалістична діалектика і фізичний релятивізм»¹ є певним продовженням його книжки «В. І. Ленін і філософські проблеми релятивістської фізики». (Дивись рецензію. «Філософська думка», 1970, № 3). У ній переважно на матеріалах релятивістської і частково квантової фізики аналізуються проблеми опису «фізичної реальності» та природи «відносності». В центрі уваги автора — дослідження теоретико-пізнавального аспекту проблеми природи відносності. У зв'язку з цим з'ясовується суть поняття об'єктивної реальності та об'єкта пізнання, показується роль принципів і категорій матеріалістичної діалектики у формуванні і трактуванні релятивістських теорій, а також квантової механіки, у зв'язанні методологічних проблем, що виникли в процесі створення релятивістської та квантової фізики.

Автор характеризує теоретико-пізнавальні особливості фізики ХХ ст., а також особливості класичної фізики як історично першого ступеня розвитку фізичного знання. Якщо в класичній фізиці досліджувані явища розглядалися як абсолютні, самі по собі, безвідносно до умов пізнання, то у новій фізиці враховується залежність опису фізичних об'єктів від системи відліку. П. С. Дишлевий слушно зауважує, що зі зміною предмета фізичної теорії з'являється нове поняття «фізична реальність» як специфічна характеристика емпіричної основи пізнавального процесу. Це означає, що нова фізика аналізує фізичні процеси як опосередковані умовами пізнання, тим часом як у класичній фізиці вони вважалися безпосередньо даними. Автор ґрунтовно показує, що особливості релятивістської та квантової фізики виявилися в концепціях відносності (залежність опису фізичних явищ від системи відліку) та доповняльності (суттєва залежність індивідуального квантового явища від класу вимірювальних приладів), досить докладно розкриває теоретико-пізнавальні передумови методології квантової фізики. Висвітлюючи розвиток фізичного пізнання, він переконливо доводить обмеженість старої методології, в основі якої лежало уявлення, ніби класична фізика забезпечує об'єктивний і абсолютний опис явищ єдиною можливим способом.

У книжці твердиться, що релятивістський і квантовий описи відповідають вимогам принципу об'єктивності пізнання і в цьому розумінні принципово не відрізняються від класичного опису. Що ж до ідеалу абсолютного об'єктивного опису дійсності, то в квантовій і релятивістській фізиці, як і в будь-якій іншій конкретній галузі пізнання, він реалізується частково.

Для сучасної фізики характерне заперечення абсолютизації сучасного рівня знань, погляд на фізичне пізнання як на такий процес освоєння дослідником об'єктивної дійсності, суб'єктивні і об'єктивні, абсолютні і відносні аспекти якого перебувають у єдності. Зміна способу мислення фізиків, перехід їх на позиції діалектики спричинені самим розвитком науки.

Автор досить ґрунтовно аналізує проблему об'єктивності сучасного фізичного пізнання, розкриває зміст понять «об'єктивне» і «суб'єктивне», «абсолютне» і «відносне», розглядає різні значення терміна «об'єктивний», роль активності суб'єкта в пізнанні, динаміку абсолютного та відносного, інваріантного і варіантного і в зв'язку з цим характеризує відношення між старою і новою картиною світу, між теоріями, що існують і виникають, принцип відносності, різні фізичні теорії щодо співвідношення абсолютної і відносної істини, рівня пізнання на прикладі еволюції фізичних уявлень про простір і час. П. С. Дишлевий робить правильний висновок, що в розв'язанні питання про об'єктивність фізичного знання не існує різниці між методологією класичної фізики і методологією релятивістської та квантової фізики. Вони відрізняються одна від одної способами опису, які спираються на різні логіко-гносеологічні установки. У книжці наголошується, що ідеал класичної фізики — абсолютна об'єктивність опису — лише відносно, приблизно реалізується в кожній даній теоретичній системі, що релятивістській і квантовій фізиці властива вимога врахування характеристик практичної діяльності суб'єкта як основи пізнавального процесу. При цьому переконливо доводиться об'єктивність релятивістського і квантового опису фізичних явищ, яка забезпечується розширенням понятійного апарату фізики і вдосконаленням логіко-гносеологічних передумов фізичного пізнання на основі матеріалізму і діалектики.

До нових понять фізики ХХ ст. належить і поняття «фізична реальність», зміст якого досить докладно досліджується у книжці. Фізична реальність визначається як опосередкування фізичних об'єктів умовами пізнання, яке фіксується по-різному на неоднакових рівнях пізнавального процесу. Вона характеризує певну форму даності об'єктивної реальності. Автор підкреслює, що визначення цього поняття спирається на поняття об'єктивної реальності, як вихідної категорії фізичної науки. Як відомо, об'єктивність фізичного світу, його незалежність від свідомості є для творців сучасної фізики важливою передумовою пізнання. Поява поняття «фізична реальність» в концептуальному арсеналі фізичної науки пов'язана з удосконаленням взаємозв'язків теорії і експерименту, «з переглядом суті фізичної теорії, більш

¹ П. С. Дышлевы. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. К., 1972, 322 стор.

диференціальним підходом до теоретичних систем фізичного знання, з радикальною перебудовою всієї понятійної структури фізики ХХ ст.» (стор. 169).

У книжці зазначається, що спеціальна теорія відносності, загальна теорія відносності та квантова механіка розкривають закономірності фізичних речей і процесів, які існують об'єктивно, поза і незалежно від свідомості спостерігача, вивчають властивості фізичних об'єктів, котрі не створюються в процесі взаємодії вимірювальних засобів, а лише виявляються в ній.

Заслугою на увагу думка, що в релятивістській фізиці використовується кілька значень абсолютного і відносного. У праці Дішлевого розглядаються ті з них, котрі функціонують у фізиці ХХ ст. Насамперед вирізняється група значень, які стосуються найбільш загальних і суттєвих відношень матеріального буття. До них належать: а) розкриття універсального взаємозв'язку і взаємозумовленості речей; б) характеристика матеріальної єдності світу (будь-яка річ як «елемент» світового матеріального процесу, взаємодії); в) визнання об'єктивного існування єдності і нерозрізнованості певних «елементів» матеріального буття, їх станів і взаємодії у великих і малих масштабах (наприклад, рівномірний прямолінійний рух і спокій, прискорення і рівномірний рух, інерція і гравітація та ін.).

Група значень поняття «відносне» характеризує рівень істинності фізичних знань. Вона пов'язана: а) з визначенням будь-якої фізичної теорії чи фізичної картини світу як таких, котрі мають у собі лише елементи вичерпного, абсолютного знання; б) з врахуванням обмеженості будь-якої теоретичної системи загалом, зумовленої можливостями практики як основи пізнання на всіх етапах пізнавальної діяльності людини.

Нарешті, ще одна група значень поняття відносності виступає як логіко-гносеологічна характеристика пізнавального процесу і пізнавальних засобів. Вона виражає залежність досліджуваних явищ і фізичних величин від системи відліку і класу вимірювальних приладів, діалектично поєднуючись з встановленням незалежності фізичних законів від вибору цих умов пізнання у межах будь-якої фізичної теорії.

Як бачимо, зміст філософських категорій абсолютного і відносного конкретизується у фізиці по-різному. Можна погодитись з автором рецензованої монографії, що ця обставина зумовлена передусім тим, що фізика обмежується в основному описом і фіксацією змін фізичних об'єктів, а не з'ясуванням їх розвитку з історичного боку.

Автор переконливо доводить, що релятивістська фізика, в основі якої лежить принцип відносності, є новий шабел в пізнанні світу і знаменує собою подолання обмеженості класичної фізики, розширення сфери об'єктивного знання у фізичній науці. Як відомо, у фізиці явища природи

здавна розглядалися в певному відношенні. Арістотель рух фізичних об'єктів оцінював лише щодо однієї системи відліку, зв'язаної безпосередньо з дослідником, а саме — щодо Землі. У фізиці Галілея — Ньютона фактично поряд з такою привілейованою системою відліку, як абсолютний простір, вводиться цілий клас інерційних систем відліку, що дає можливість розширити коло об'єктів, які описуються теоріями відношень, і в цій сукупності відношень знайти інваріантне відношення. У релятивістській же фізиці спочатку відмовляються від «абсолютної системи відліку» і вдосконалюють поняття класу вихідних інерційних систем відліку, а потім (в загальній теорії відносності) робиться спроба послуговуватися довільними системами відліку. Такий підхід дозволяє досліджувати нові відношення фізичних об'єктів.

Відносність — важливий елемент релятивістської фізики. Вона становить вихідне пізнавальне відношення системи відліку і вимірювальних приладів певного класу до фізичних об'єктів, їх властивостей і зв'язків, які потім конкретизуються в інших пізнавальних засобах дослідника.

Безперечно цікавими є міркування автора з приводу діалектики абсолютного і відносного у фізиці руху, простору і часу, його критика прибічників суто абсолютистських і суто релятивістських поглядів на рух, простір і час.

Автор цілком слушно зауважує, що немає підстав абсолютизувати сучасний стан релятивістської фізики; вона є лише певним етапом у розвитку людського пізнання і має ще багато нерозв'язаних проблем.

Проте не з усіма положеннями, сформульованими в книжці, можна погодитись. Так, П. С. Дішлевий, як і багато інших філософів, вважає, що спокій лише відносний (стор. 187). Справді, якщо розглядати рух відносно матерії взагалі, то він виступає як спосіб її існування, а спокій набуває тимчасового і відносного характеру. Адже спокій, як відзначав Енгельс, є моментом диференціації матерії на речі. Кожній речі властива органічна єдність спокою і руху, які характеризуються як абсолютністю, так і відносністю. Рух речі остільки абсолютний, оскільки він визначається її внутрішніми суперечностями і не залежить від інших речей. Але той самий рух є й відносним, бо він залежить від відношення даної речі до інших речей і в цих відношеннях виступає по-різному. Тому всякий рух і спокій мають як абсолютний, так і відносний характер. Те ж саме потрібно сказати про простір і час. І якщо мовити про довжину тіла, то вона має не тільки відносне, а й абсолютне значення.

Взагалі автор недостатньо уваги приділяє філософському аспектові проблеми абсолютного і відносного, не аналізує відповідної літератури. Не можуть задовольнити і дані ним визначення понять «абсолютне» і «відносне». Було б доцільно,

аналізуючи фізичний релятивізм, показати, що діалектика абсолютного і відносного була уже з'ясована Гегелем, хоч і на ідеалістичній основі. К. Маркс і Ф. Енгельс, а потім В. І. Ленін здійснили у своїх працях послідовний діалектично-матеріалістичний аналіз цієї проблеми. Та й деякі фізики прямо ставили питання про те, що речі можна пізнати, пізнавши їх відношення (див.: К. Максвелл. Матерія и движение. СПб, 1885, стор. 102).

Автор книжки, услід за деякими іншими вченими, говорить про просторово-часові зв'язки. Але в категоріях простору і часу відображаються лише відношення співіснування і послідовності подій, а не їхнього зв'язку. Не досить аргументованим є його міркування про об'єктивність (або інваріантність) і варіантність як конкретизацію поняття «об'єктивне» (стор. 68—70).

По суті у поняттях інваріантності і варіантності виражається діалектика абсолютного і відносного, безпосереднього та опосередкованого. І коли абсолютне ототожнюють з об'єктивним, то цілком логічно відмовляють відносному в об'єктивності. Важко погодитись і з розумінням абсолютної істини як такого знання, в якому вичерпно і адекватно виражений безконечний матеріальний світ (стор. 98). Відзначимо також зайву деталізацію викладу матеріалу, повторення.

Загалом книжка П. С. Дншлевого є фундаментальним дослідженням актуальних філософських проблем фізики і становить певні зрушення у розв'язанні важливих питань діалектико-матеріалістичної методології сучасної науки.

М. О. ПАРНЮК

Посібник з марксистсько-ленінської етики

В умовах розвинутого соціалізму дедалі зростає роль морального фактору. Спрямована на виховання благородних моральних рис у найширших мас трудящих, комуністична мораль стає важливим фактором розвитку матеріальних і духовних сил суспільства. За цих умов ще більшого значення набуває наука про мораль — марксистсько-ленінська етика, яка становить наукову основу формування морального обличчя будівників нового суспільства.

Книга професора Є. Г. Федоренка* привертає увагу насамперед як узагальнююча праця, в якій ґрунтовно розглянуто доволі широке коло етичних проблем, що викликають великий теоретичний і практичний інтерес. У ній розглядаються питання з історії етичних вчень, розкривається структура, сутність і закономірності розвитку моралі в різних суспільно-економічних формаціях, аналізуються основні категорії етики, показано особливості професійної етики, аргументованій критиці піддано сучасні буржуазні етичні системи позитивізму, прагматизму, екзистенціалізму та ін.

Цільне місце в книзі посідають питання комуністичної моралі, аналіз принципів і норм морального кодексу будівника комунізму, сутності комуністичного морального ідеалу, шляхів і засобів морального виховання особи. Співвідношення свободи і необхідності в моралі, взаємодія її з політикою, правом, мистецтвом як специфічними елементами надбудови певного суспільства — ці та інші питання аналізуються з класово-партійних позицій, на основі

марксистсько-ленінської філософії, яка становить методологічний ґрунт наукового розв'язання морально-етичних проблем.

Одне з найскладніших питань — питання про моральну свободу — автор розв'язує з урахуванням об'єктивних вимог розвитку суспільства, усвідомлення цих вимог людьми. Моральна свобода, підкреслює автор, є не що інше, як вияв свободи волі, можливість вибору варіанта дій, що відповідає об'єктивним обставинам і суб'єктивним прагненням певних класів, особи. Моральна свобода не є і не може бути лише свободою від чогось (переслідувань, обмежень, гноблення тощо). Вона завжди є свободою, спрямованою до певної мети. При цьому «свобода від чогось» завжди вказує, проти чого слід боротися, а «свобода задля чогось» — в ім'я яких ідеалів ведеться ця боротьба. Необхідність визначає об'єктивні рамки активності індивіда, є об'єктивним критерієм оцінки його моральної свободи (стор. 147).

Моральну свободу автор пов'язує з моральною відповідальністю особи. Він доходить висновку, що моральна відповідальність — це «усвідомлення необхідного, конкретизація обов'язку як результат перетворення його в особисту духовну цінність» (стор. 150). Свобода і відповідальність — неподільні. Побожування відповідальності — привід ухилання від боротьби. Усвідомлення відповідальності — стимул діяльності (стор. 151).

Автор підкреслює, що в сучасних умовах незмірно зростає регуляторна функція категорій свободи, обов'язку, відповідальності, які виступають важливим стимулом трудової і громадської активності будівників комунізму, служать дальшому розгор-

* Е. Г. Федоренко. Основы марксистско-ленинской этики. К., 1972, 365 с.

тання соціалістичного змагання, правильному поєднанню матеріальних і моральних стимулів до праці, удосконаленню управління всіма ділянками комуністичного будівництва. В умовах розвинутого соціалізму, відзначає автор, діяльність найширших мас трудящих дедалі більше проймається принципами і нормами комуністичної моралі, в основі якої лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму.

Розкриваючи нерозривний зв'язок комуністичної моралі з марксистсько-ленінським світоглядом, автор відзначає такі характерні риси марксистсько-ленінської етики, як її революційно-перетворюючий характер, її протилежність буржуазній етиці, справжню науковість. Чим успішніше розвивається марксистсько-ленінська етика як наука, тим більше зростає її практичне значення для комуністичного виховання трудящих, для морального розвитку особи, для боротьби проти пережитків минулого у свідомості і поведінці людей.

Під час розгляду предмета і завдань марксистсько-ленінської етики Є. Г. Федоренко цілком слушно наголошує, що мораль не обмежується лише сферою моральної свідомості, а обіймає дії, вчинки, відносини між людьми, тобто всю моральну практику, яка виступає мірою соціальності особи. Він показує, що лише марксистсько-ленінська етика дає наукове розв'язання одній з найскладніших проблем — співвідношення класового і загально-людського в моралі.

Автор підкреслює, що в діяльності Комуністичної партії органічно поєднані політика і мораль, що політика партії є конкретним втіленням ідеалів суспільного прогресу, демократії, гуманізму, найблагородніших прагнень всього прогресивного людства. Книга з логічною послідовністю підводить читача до висновку, що комуністичний моральний ідеал чимдалі більше завойовує розум і серця мільйонів людей нашої планети, що «в ньому втілені принципи комуністичної моралі, яка є прообразом майбутньої моралі всього звільненого людства» (стор. 163).

В окремому розділі книги аналізуються основні категорії моралі: добро і зло, справедливість, честь і гідність, совість, сенс життя, щастя. Ці категорії, як слушно зауважує автор, відбивають об'єктивні закономірності моральних відносин суспільства, багатство і різноманітність моральної практики. В їхньому змісті з позицій певного класу відбивається схвалення або осуд дій, вчинків і поведінки людей. Автор справедливо зазначає, що зміст етичних категорій розкривається через їхній зв'язок з моральними принципами і нормами. Зміст категорій змінюється, розвивається в процесі морального прогресу людства. В умовах розвинутого соціалізму вони набувають нових ознак, які закріплені в моральному кодексі будівника комунізму.

Аналізуючи сутність основних принципів комуністичної моралі, автор особливу ува-

гу приділяє таким принципам, як відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, соціалістичний гуманізм. Одне з чільних місць в книжці відведене аналізу такого принципу, як комуністичне ставлення до праці і суспільної власності. Його велике значення, підкреслює автор, полягає в тому, що він є одним з найважливіших критеріїв морального авторитету радянської людини. В період будівництва комунізму, коли невпинно зростає моральна функція праці, виховне значення зазначеного принципу підвищується. Він активно сприяє тому, щоб трудова діяльність перестала бути лише засобом до життя і перетворилася на справжню творчість, джерело радості (стор. 240). Цей висновок автора спирається на аналіз матеріалів про комуністичні суботники, розвиток соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці. Зростання моральної функції праці розглядається Комуністичною партією в органічній єдності із прискоренням темпів науково-технічного прогресу, здійсненням широкої програми автоматизації виробництва. Автор зазначає, що принципи і норми комуністичної моралі утверджуються в процесі активної трудової і громадської діяльності трудящих, у непримиренній боротьбі з пережитками минулого у свідомості і поведінці людей.

Значний інтерес становить розділ книги, в якому розкриваються моральні основи шлюбу і сім'ї. Автор зазначає, що соціалістичній сім'ї належить важлива роль у вихованні нової людини.

У книжці з позицій комуністичної партійності піддано критичному аналізу різні школи і течії сучасної буржуазної етики. Автор показує апологетичний характер буржуазних теорій, ревізіоністських концепцій правого і «лівого» гатунку, які відбивають моральну деградацію сучасного імперіалізму. Справді науковою етикою є лише марксистсько-ленінська етика, яка правильно, виходячи з тенденцій розвитку суспільства, розв'язує етичні проблеми (стор. 365).

Даючи загалом високу оцінку рецензованій праці, хотіли б зауважити, що варто було б повніше і чіткіше показати взаємозв'язок таких категорій, як добро і справедливість, обов'язок і совість. Це ж можна сказати і щодо викладу основних принципів і норм комуністичної моралі. Хочеться побажати автору, щоб надалі, продовжуючи розробку питань професійної етики, він не обмежувався розглядом етики лікаря і педагога, як сталося на цей раз.

Книга Є. Г. Федоренка «Основи марксистсько-ленінської етики» є цінним посібником, і не лише для студентів, а й для всіх, хто вивчає наукову теорію моралі, цікавиться питаннями морального виховання особи, формування нової людини.

Аналіз філософських питань логіки

Одним із наслідків науково-технічного прогресу є бурхливий розвиток логіки. У цій галузі знання зростає кількість наукових публікацій і видаються журнали, виникають нові напрями, що виходять за межі проблем обґрунтування математики, орієнтуються на дослідні науки, юриспруденцію, етику та лінгвістику.

Поряд із дальшими розробками апарата логіки важливим і злободенним залишається аналіз її філософських основ. Сучасна логіка виконує подвійні функції, коли, з одного боку, її концепції знаходять своє практичне застосування аж до технічного втілення у кібернетичних пристроях, а з другого — її фундаментальні поняття та уявлення тісно поєднані з найважливішими філософськими, теоретико-пізнавальними проблемами. У цьому зв'язку вихід у світ монографії Є. Є. Ледникова¹ є прямою відповіддю на злободенні філософські питання сучасної формальної логіки.

Автор досліджує з діалектико-матеріалістичних позицій, як відображення об'єктивної реальності у свідомості суб'єкта пізнання відбивається у структурі науково-теоретичного знання, як логіка, що лежить в основі наукових міркувань, впливає на розуміння об'єктів наукових теорій. Відповідь на це питання є вкрай важливою для марксистсько-ленінської теорії абстракції. Є. Є. Ледников, послуговуючись багатьма засобами сучасної формальної логіки, показує, чому у науці з'являються абстрактні об'єкти, аналізує умови їх припустимості та успішного функціонування.

У монографії послідовно проводиться думка, що теорія абстракції має враховувати як тенденцію до побудови дедалі абстрактніших теоретичних систем, так і протилежну їй тенденцію — до її більш безпосередньої інтерпретації. Перша з них тісно пов'язана з використанням штучних логічних мов, інтерпретованих на абстрактних об'єктах, кваліфікується у монографії як платоністична, а друга, за якою абстрактні об'єкти прагнуть вилучити з семантичної сфери, — як номіналістична (стор. 8). Автор справедливо відзначає, що платоністичні тенденції у сучасній логіці містять загрозу необмеженого введення в мову теорій так званих функціональних понять, яке спрямоване на задоволення суто утилітарних, сьогоденних інтересів наукового пізнання. І хоча в сучасній науці, особливо в теоретичній фізиці, біокібернетичній, структурній лінгвістиці тощо введення суто функціональних понять дуже поширене, проте у логіко-методологічному аналізі наукового знання корисно частіше ставити питання: справді потрібні науці ті чи інші гіпотетичні об'єкти чи слід відмо-

вити від них? Відповідь на другу його частину дає дослідження можливостей номіналістичної інтерпретації наукових знань, що розкриває гносеологічну сутність абстрактних понять з погляду мови спостережень. При цьому наука позбавляється беззмістовних абстракцій, зберігаючи лише ті, які, за словами В. І. Леніна, «відображають природу глибше, правильніше, повніше»².

Автор монографії переконливо показує, що може дати номіналістична переінтерпретація тих розділів науки, які «природно» було б інтерпретувати у рамках платоністичної семантики — з припущенням загадкових, неспостережуваних об'єктів. Водночас він не перестає застерігати читача, що крайній номіналізм призводить по суті до дискредитації наукових абстракцій і, як будь-яка крайність, містить у собі хиб не менше, ніж його антипод — крайній платонізм (стор. 219—220). Тому завдання діалектико-матеріалістичної методології науки полягає не в тому, щоб віддати перевагу одній із цих тенденцій сучасної логіки, що протистоять, а в тому, щоб виявити ті припущення, огрублення, однобічності, які притаманні кожній з них, і встановити справжні межі, у яких ці тенденції можуть сприяти докладнішому уявленню про механізми утворення абстракцій, типові для сучасної науки (стор. 9, 221).

Зазначимо, що широке використання логічних ідей і понять робить монографію певною мірою спеціальним логіко-семантичним дослідженням. Проте це не перешкоджає тому, що усі ті проблеми, які розглянуто у ній, залишаються фактично-філософськими. Щоразу, коли в тексті дається логічний аналіз деякої риси наукових знань, він обов'язково завершується вказівкою на теоретико-пізнавальну проблематику, сприяючи тим самим конкретизації і уточненню відповідей на важливі філософські питання. Автор доводить неспроможність позитивістської філософії, її неадекватність розв'язати такі проблеми, як взаємозв'язок логіки і філософії, об'єктивний зміст наукових теорій, аналітичне і синтетичне, структура непрямих контекстів, співвідношення емпіричного і теоретичного у науковому пізнанні (стор. 15—19, 57—61, 63—68, 140—145, 196—197, 200—201). Він викриває спроби використати визначні логіко-математичні результати (зокрема теорему Левенгейма — Сколема і Геделя) для гальванізації піфагорейзму — різновиду об'єктивного ідеалізму (розд. II, § 4). Широкому читачеві філософської літератури буде цікаво познайомитися з принциповим критичним аналізом неопозитивістської концепції «мовних каркасів» Р. Карнапа (розд. II, § 1).

¹ Є. Є. Ледников. Критический анализ номиналистических и платонистических тенденций в современной логике. К., 1973, 224 стор.

² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 142.

Автор вважає своїм завданням врахувати усі найважливіші гносеологічні і логико-методологічні функції наукових абстракцій. «Це врахування,— пише він,— не може бути здійснене без ретельного розгляду усіх можливих підходів до репрезентації абстракцій у номіналістичній та платоністичній інтерпретаціях наукових знань, без вичленення філософських передумов побудови таких моделей, без вивчення негативних наслідків, які несподівано виникають як плата за кожний крок на шляху втілення номіналістичної чи платоністичної програми» (стор. 221—222). На його думку, тільки зваживши на усі особливості функціонування абстракцій у науці у діалектико-матеріалістичному взаємозв'язку, можна сприяти дальшому розвитку марксистсько-ленінської теорії абстракцій (стор. 222).

Проте не з усіма думками автора можна погодитись. Так, на стор. 8 стверджується, що «в наш час роль логіцизму, формалізму та інтуїціонізму як напрямів у філософії математики вже загалом зрозуміли, а їх конкретним побудовам дано вичерпну оцінку», хоча невідома жодна праця, де це було б зроблено. Більше того, в зв'язку з доведенням незалежності континуум-гіпотези від аксіоми вибору (про це, до речі, йдеться в монографії на стор. 17), філософські питання математики, зокрема теорії множин, набули ще більшої гостроти. Автор згадує також проблему альтернативних уточнень поняття числа (стор. 16, 101), але нічого не каже про те, як вона може бути вирішена, хоча ця проблема є тепер однією з центральних у філософії математики.

Висловлюючись про відношення до «можливих» об'єктів як об'єктів теоретичного знання, Є. Є. Ледников вважає їх то цілком припустимими (стор. 131), то, навпаки,

рішуче виступає проти них (стор. 137, 172—173). Не можна не згадати також негативне ставлення автора до семантики Фреге — Черча, в якій були зроблені цікаві спроби розрізнити значення та смисл мовних висловів. Звичайно, така семантика ще потребує завершення. Проте навіть той матеріал, який згадується у монографії (стор. 187—195), свідчить скоріше на користь продовження праці над нею, ніж проти неї.

Подекуди автор занадто захоплюється технічними питаннями (розд. 1, § 2), а подекуди, навпаки, минає їх, маючи на увазі читача, який вже обізнаний як з проблемами логіки наукового пізнання, так і з основними рисами штучних формалізованих мов, побудованих у логіці (стор. 62—63, 119—126, 203—206). У тексті книжки подібуються повторення тих положень, які були з'ясовані раніше (стор. 7 і 166, 16 і 101, 31 і 113). Є також окремі нечіткі формулювання думок. Так, на стор. 136 стверджується, що «логіка не може будуватися таким чином, що кожне її твердження буде посилається на клас контекстів, для яких воно справедливе. Логіка не повинна залежати від контексту». А тим часом семантика «можливих світів» для модальних логік якраз і передбачає залежність від контекстів. Мабуть, автор мав на увазі, що логіку цікавлять насамперед загальнозначні, «завжди істинні» речення. В такому випадку що думку треба було б подати ясніше.

Загалом книжка Є. Є. Ледникова є серйозним і оригінальним науковим дослідженням, в якому ставляться і розв'язуються актуальні проблеми логіки наукового пізнання.

Л. М. КУРЧИКОВ,
О. З. ПАНКРАТОВ

- ДОБРОВ**
Геннадій Михайлович — доктор економічних наук, заступник директора Інституту кібернетики АН УРСР
- ПОПОВА**
Ірина Марківна — кандидат філософських наук, завідувача відділом соціології Одеського відділення Інституту економіки АН УРСР
- ТАРАСЕНКО**
Микола Федосійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ОСТАПЕНКО**
Сергій Васильович — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Одеського державного університету
- ВАСИЛЬЄВ**
Сергій Олександрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДЯЧЕНКО**
Микола Васильович — старший викладач кафедри філософії Харківського інституту радіоелектроніки
- ПАСЛАВСЬКИЙ**
Іван Васильович — науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР (Львів)
- ПАНІОТТО**
Володимир Ілліч інженер Інституту філософії АН УРСР
- ФІНОГЕЄВ**
Степан Герасимович — кандидат історичних наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського державного університету
- БЕРЕНШТЕЙН**
Леонід Юхимович — доктор історичних наук, професор кафедри історії КПРС Української сільськогосподарської академії
- СУЯРКО**
Владислав Олексійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри наукового атеїзму Київського державного університету
- КОСАРЕВА**
Тамара Григорівна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-61-27.

Технічний редактор Р. А. Коротик.

Коректор Л. М. Шевченко.

БФ 03420. Здано до складання 18.VII 1973 р. Підписано до друку 25.IX 1973 р. Папір друкарський № 1, формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 13,02. Тираж 3900. Замовлення К-109. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 5 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252601, Киев-1, ул. Кирова, 4, редакция журнала «Філософська думка». Издательство «Наукова думка», Киев, Рєпіна, 3. Типография изд-ва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 13,02. Тираж 3900. Цена 40 коп.